

SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA

Zsolt Péter

NEMZETI KÖZZSZOLGÁLATI
ÉS TÁJÉKOZTATÁSI SZOLGÁLTATÁS

Zsolt Péter
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA

Zsolt Péter
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA

Proszociális és antiszociális
cselekvések

Nemzeti Köznevelési Központ
Budapest, 2015

Zsolt Péter
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA

TARTALOM

Zsolt Péter

SZOCIÁLPSZICHOLÓGIA

Proszociális és antiszociális
alapszelkedések

Nemzeti Köszolgálai Egyetem
Budapest, 2013

Szerző:

© Zsolt Péter, 2013

Lektor:

© Dr. Síklaki István

A Nemzeti Közzolgálati Egyetem kiadványa, 2013

Kiadja:

© Nemzeti Közzolgálati és Tankönyv Kiadó Zrt., 2013

Felelős kiadó:

Szentkirályi-Szász Krisztina
vezérigazgató

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve más adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz és rögzítéshez a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

NEMZETI KÖZZOLGÁLATI
ÉS TANKÖNYV KIADÓ

www.nktt.hu

Negyedik javított kiadás

Tördelés, nyomdai előkészítés:

ElektroPress Stúdió
www.elektropress.hu

Olvasószerkesztő:

Szigetvári Katalin

Nyomdai kivitelezés:

PharmaPress Kft.
www.pharmapress.hu

Felelős vezető:

Dávid Ferenc
ügyvezető igazgató

Printed in Hungary

ISBN 978-615-5344-49-7

TARTALOM

Előszó a negyedik kiadáshoz.....	9
A viselkedések proszociális és antiszociális elemezhetőségéről	11
1. fejezet	
Bevezető előadások	15
1.1 Rokontudományok	17
1.1.1 A rokontudományok és a szociálpszichológia.....	17
1.1.2 Általános típusú vázlat.....	18
1.1.3 Véletlenszerűen kiválasztott példák.....	23
1.1.4 Részletesebb összevetés – Szociobiológia.....	25
1.1.5 A tömeglélektanról a csoportlélektanig.....	36
1.2 Szocializáció.....	41
1.2.1 Az engedelni tudás és a szankciók függetlensége.....	43
1.2.2 Az „énintegráció” fogalom problémája	44
1.2.3 Az önismeret és a kilépés az egoizmusból	47
1.2.4 A szeretet és a szeparáció	48
1.2.5 Intimitás, szexualitás, autonómia.....	49
1.2.6 A felnőtt szocializációs szakasz jellemzői	51
1.2.7 Összefoglalás	53
1.3 Konformitás.....	57
1.3.1 Az ezredforduló után.....	57
1.3.2 Pozitív és negatív konformitás	59
1.3.3 Zárthelyi dolgozat kísérlet	62
2. fejezet	
Antiszociális viselkedések	69
2.1 Előítélet.....	71
2.1.1 Kategorizáció	72
2.1.2 Attribúció	75
2.1.3 Sztereotípiák	79
2.1.4 Előítélet	80
2.2 Agresszió.....	87
2.2.1 Az agresszió kétféle felfogása.....	87
2.2.2 Az agresszió kiváltásának és eredetének elméletei	92
2.2.3 Az agresszivitást fokozó tényezők.....	94
2.2.4 Az agresszió csökkentéséről szóló elméletek	98
2.2.5 Az agresszió eloszlása	101

2.3 Szélhámoság.....	105
2.3.1 Funkcionalizmus, játékelmélet.....	105
2.3.2 Játzmák.....	107
2.3.3 Személyeszlelés.....	110
2.3.4 Meggyőzés.....	116
2.3.5 Hazugság.....	118
2.4 Büntudat.....	121
2.4.1 A büntudat eredetének freudista elmélete.....	122
2.4.2 A büntudat énszerkezeti típusai.....	124
2.4.3 A büntudat elhárítása és feloldása.....	128
2.4.4 A büntudat és a segítségi hajlandóság.....	129

3. fejezet

Proszociális viselkedések..... 135

3.1 Humor.....	137
3.1.1 Születéstől a szociális mosolyig.....	138
3.1.2 A nevetés.....	138
3.1.3 A humor eredetének elméletei.....	140
3.1.4 A bergsoni humor-funkció.....	144
3.2 Divat.....	149
3.2.1 Az utánzás.....	150
3.2.2 Hasonulás/elkülönülés.....	152
3.2.3 A hatalom/megfelelés avagy a modernizmus divat dichotómiája.....	157
3.2.4 Divatszakaszok a szocializmusban.....	163
3.2.5 Összefoglalás.....	165
3.3 Barátság.....	169
3.3.1 Társas viszonyok.....	169
3.3.2 Kon barátság-elmélete.....	172
3.3.3 Barátkozás a személyiségfejlődés során.....	176
3.3.4 Kultúrtörténeti áttekintés.....	178
3.3.5 Nemek közötti barátság.....	183
3.4 Szerelem.....	189
3.4.1 Kulturális hatás.....	190
3.4.2 Értékszociológiai vizsgálatok.....	192
3.4.3 Szerelem-elméletek.....	195
3.4.4 Szimmetrikus és aszimmetrikus kapcsolatok.....	203

4. fejezet

Helyes és helytelen viselkedések..... 209

4.1 Igazságszolgáltatás.....	211
4.1.1 A bűncselekmények elkövetésének valószínűsége.....	211
4.1.2 A bejelentés.....	212
4.1.3 Nyomozásra és cselekvésre vonatkozó döntés.....	213
4.1.4 A bírói és/vagy esküdtszéki döntés.....	214
4.1.5 A fiatalkori bűnelkövetés.....	215
4.2 Engedelmesség.....	217
4.2.1 A Lucifer-hatás.....	218
4.2.2 Az erkölcs pszichológiája.....	220
4.2.3 A közösségi viselkedés játékelméleti kísérletei.....	221
4.3 Összefoglalás.....	227

ELŐSZÓ A NEGYEDIK KIADÁSHOZ

Tizenkét előadást tartalmaz a könyv, melyek többsége a szociálpszichológia 90-es években elkezdődő *társas viszonyok* témáját öleli fel. Az új kiadást azonban több mindennel kiegészítettem, köztük az igazságszolgáltatás szociálpszichológiájával és a konformitás témájával is.

Az előző kiadásokban az érdekelt, hogy az emberek miért viselkednek támadóan, máskor meg segítően egymással szemben. Ez sok szociálpszichológus számára izgalmas kérdés. Négy területről, a szociológia, a pszichológia, az evolúcióelméletek és a szociálpszichológia tudásanyagából válogattam. Egy olyan úton indultam el, melyet az emberek többsége – úgy gondoltam – átél, s nem olyanokon, mint például a hízélgés vagy a fúrás, a megalázkodás, esetleg a teljes önfeláldozás, mert ezek olyan viselkedések, amelyek nélkül sok ember le tudja élni az életét.

Viszont mindannyian kategorizálunk, barátkozunk, mesélünk vicceket egymásnak, átélünk szerelmeket, s mindannyian olykor hazudni kényszerülünk, agresszív módon viselkedünk, szégyenkezünk, büntudatunk miatt pedig megteszünk, vagy épp nem teszünk meg valamit. Titkokat is gyártunk, és néha irigykedünk is, meggyőzni igyekszünk másokat, ha nem is válik az emberek többsége manipulátorrá, s pláne szélhámoszá.

S noha az alapviselkedésekre igyekeztem koncentrálni, mégse tudtam megállni, hogy ne írjak a szélhámoságról, más alapviselkedések, mint például a hála szóba sem kerül, és az olyanokat is, mint a titok, épp csak érintek. A témakörök kiválasztásában azonban az is szerepet játszott, hogy rajtuk keresztül a szociálpszichológiát mutassam be (Például a szélhámoságon keresztül a meggyőzés szociálpszichológiáját).

Kimagyarázhatnám magam úgy is, hogy nem is olyan könnyű megmondani, mi számít alapviselkedésnek. Az irigységről azt gondolhatjuk nem az, noha a féltékenységről az evolúciós biológia úgy véli, minden férfi jellemzője, hiszen a féltékenység nélküli gének kisselektálódnak. A féltékenység és az irigység pedig történetesen igen hasonlóak.

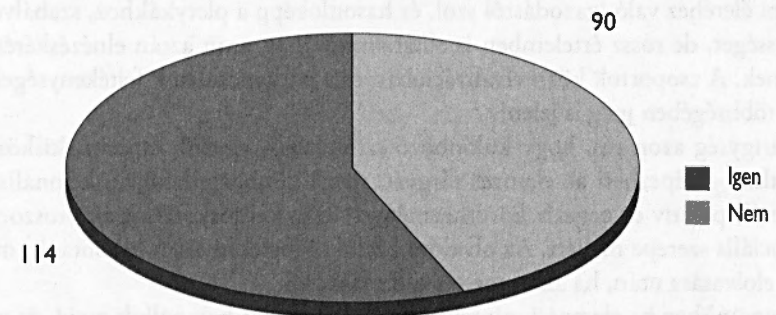
Az alapviselkedések megítélésének nehézségeire, csak hogy lássuk, milyen nehézségekkel is küzdünk, már rögtön a nekirugaszkodáskor válasszuk ki a fentebbit, amelylyel a könyv további részében amúgy sem foglalkozunk.

A viselkedések proszociális és antiszociális elemezhetőségéről

Vegyünk példának egy nem túl szép viselkedést, az irigységet. Ez nem olyan rossz, mint a bűnbakképzés, de azért elég rossz. Első pillanatra nehéz meglegelni benne bármi szükségszerű emberi alapviselkedést, noha a féltékenység is irigység, és arra már hajlandóak lehetünk azt mondani, majdnem mindenki átéli.

Pszichológiai szinten az irigység biztos út a boldogtalansághoz. Akinek élete tele van irigységgel, az mindig úgy érzi, ő a vesztesek közé tartozik, s hogy melyik van előbb, a valódi veszteség vagy a szubjektív megélés, a boldogtalanság szempontjából mindegy is. Egy pszichológus nyilván a belsönket igyekezne megváltoztatni, hogy másként lássuk a világot. Ne gondoljuk azt, hogy becsületesen érvényesülni nem lehet, hogy rajtunk kívül mindenki érdemtelenül élvezi az életet, és dúskál a sikerekben és a javakban. (A magyarok többsége sajnos ezt gondolja.)

A szociológia nézőpontjából viszont az irigység akár társadalmi igazságtalanságok koordinálója is lehet. Ha felhalmozódik egy társadalmi csoporttal szemben, robbanáshoz, forradalomhoz vezethet, de a politikusoknak demokratikus viszonyok között is vigyázniuk kell. Ha például a pedagógusok és az egészségügyiek bérét rendezik, számolniuk kell azzal, hogy saját népszerűségüknek többet ártnak, ha valamelyik csoport igazságérzetét súlyosan megsértik. De irigységre építenek sajnos néha kampányokat is. (Lásd például a kettős állampolgárságról szóló szavazás hazai történetét.)

1. ábra. A kettős állampolgárság megadásával kapcsolatos vélemények médiabedlítése. A bekezdések száma a Népszabadság 2004. szept. 14 – dec. 4. közötti időszak témába vágó cikkeiben.

Médiaszociológiát hallgató miskolci diákok kvantitatív tartomelemzéssel vizsgálták, hogy a különböző újságok milyen mennyiségben tárták a népszavazás előtt támogató módon, az igen melletti voksokat erősítő a kettős állampolgárság kérdését, és milyen mértékben hozták fel az ellenérveket. A baloldali lapok a nem melletti érveknek adtak nagyobb teret, például hogy a határainkon kívüli magyarok nem ide fizették az

adóikat, ezért ne illessék meg őket azok a szolgáltatások, melyek állampolgári jognak járnak. 2012-ben aztán az ellenzékbe került baloldal elnézést kért korábbi politizálása miatt, amely mutatja is, hogy az irigységre épített negatív kampányok bár lehet, hogy sikeresek, de hosszabb távon megbosszulhatják magukat.

Róna Péter közgazdász szerint pedig a jobboldali kormány a devizaadósság kezelésének ügyében épített az irigységre, amikor úgy kommunikált, hogy a forintban adások, illetve a nem eladósodottak sem járhatnak rosszabbul, vagyis a devizaadók nem járhatnak jól. Róna úgy vélte a kérdés nem ez, hanem a jogszerűség, jogilag pedig a devizaalapú kölcsön forintkölcsön, tehát annyit kell visszafizetni – plusz a kamat – amennyit forintban felvettek.

Egy másik példában, az első Orbán-kormány idején a metróberuházások leállítására lett megtámasztva irigységre épített kampánnyal, mondván, hogy a vidékieknek nem érdekük a metró, helyette inkább közutakat kellene fejleszteni. Vegyük észre, ha mindig ilyen logikától függene a metróépítés, seholy épülne, hiszen mindig több a vidéken lakó, mint a fővárosi. Ezt a típusú érvelést nevezi Aronson *Rábeszélőgépek* című könyvében vakcsoport technikának, mert egy létező, de valójában nem releváns csoportból vezetődik le egy érvelés, és ebbe könnyen belevonódik mindenki, aki az adott csoporthoz tartozik. A személyes védekezés ezekkel szemben a szociálpszichológia szerint az, ha egyrészt több csoporthoz is tartozunk, másrészt, ha rákérdezünk, vajon nem a féltékenységre és irigységre kívántak-e hatni? A politika irigységre épített kampányait nem soroljuk tovább, mert féltő, túl sok van belőlük, térjünk vissza inkább ahhoz az általánosabb kérdéshez, hogy miként is elemezhető az irigység?

Szociálpszichológiai szempontból az irigység egy kis csoport, egy szervezet mindennapi életéhez való igazodásról szól, és hasonlóképp a pletykákhoz, szabályozhatja a közösséget, de rossz értelemben is elhatalmasodhat, amit aztán elnézésekérések követhetnek. A csoportok közti rivalizációban és a párkapcsolatok féltékenységeiben az esetek többségében meg is jelenik.

Az irigység azon túl, hogy különböző szinteken – egyéni, csoport, kisközösségi, társadalmi – képezheti az elemzés tárgyát, megkülönböztethető funkcionálisan, kiemelhetők pozitív és negatív következményei, azaz kardoskodhatunk proszociális és antiszociális szerepe mellett. Az olvasóra bízunk a fogalom teljes kibontását, melyet a könyv elolvasása után, ha akar, meg is tud majd írni.

Könyvünkben az elemzési szinteket és nézőpontokat használjuk majd, és utalunk arra is, hogy a szociálpszichológia tudománytörténetében milyen elmozdulások vehetők észre.

Az előítéletre például azon túl, hogy nagyon negatív, régebben úgy is tekintettek, mint egy megoldható, leküzdhető problémára, melyben a szociálpszichológusok tudása eredményesen hasznosítható. Ma már ezt nem látjuk ilyen optimista módon, nem utolsósorban azért, mert az előítélet egy igen általános megnyilvánulás. A közösség nyomása, legyen az divat vagy etnikai előítélet, nehezen ellensúlyozható.

Az előadások során talán sikerül egyenként is rámutatnom arra, hogy egyik alapviselkedésünk sem mindenestül és eredendően antiszociális vagy proszociális, csupán

arról beszélhetünk, hogy inkább ez vagy inkább az. Hogy mikor melyik, az kultúrától, korhatásuktól, szituációktól s persze tőlünk magunktól is függ.

A könyv ráncfelvarrását a tudomány fejlődésén túl, az is indokolta, hogy régebben szociológus és kommunikációs hallgatókat tanítottam, most pedig olyanokat, akik többsége közszolgálati pályára készül. Korábban az altruista viselkedés, az együttműködés témája izgatott, később pedig a konformitásból és engedelmességből elkövetett hibák.

Megismerkedtem olyan szakirodalommal, amely a bűnöző fiatalok motivációjáról igen meggyőzően azt állította, hogy azokat egyáltalán nem az anyagi szükség, sokkal inkább a közösségükből való kitűnés vágya határozza meg (Stephenson, M. G. 1995). Ráadásul 2012-ben új diákjaim körében kissé akaratlanul, eddigi pályám legnagyobb elemszámú konformitás kísérletét is elvégezhettem, amit elneveztem „zárthelyidolgozat-kísérletnek”.

I. FEJEZET

BEVEZETŐ ELŐADÁSOK

A bevezető előadások egyrészt a szociálpszichológia nézőpontjával való megismerkedést tűzik ki célul, másrészt a személyiség fejlődésének néhány buktatójába nyújtanak betekintést, harmadrészt pedig emberi fajunk egyik kitüntetett vonásával, a konformitással foglalkoznak. Igyekszem majd utalni azokra a pontokra is, ahol a társadalomellenes, illetve a proszociális viselkedések tudományos nézőpontjai már felvethetők.

1.1 Rokontudományok

1.1.1 A rokontudományok és a szociálpszichológia

Elsőként Allport kísérte meg a szociálpszichológia történetének megírásakor visszamenőlegesen is csoportosítani az előfutárokat. A csoportosítás lényegét az emberi természet, általa négy dimenzióba sorolható osztályozhatósága adta. Az egyik dimenziót a kollektív-individuális tengely, a másikat pedig a racionális-irracionális alkotja. Így találhatók aztán olyan tudományterületek, sőt politikai berendezkedések, amelyek egyik vagy másik természetünkre építi fel elméleteit, illetve politikai elképzeléseit.

A modell egyfelől feltételezi, hogy létezik valamilyen emberi természet, másfelől rámutat arra, hogy az nem lehet szélsőséges, mert a történelmi tanulság szerint azok megbuktak. A korai gondolkodók amúgy is elkövették azt a hibát, hogy az embert egy jellemző tulajdonságára próbálták redukálni. Például örömelevő, vagy haszonmaximalizáló, netán játékos vagy közösségi. Allport modellje ezekhez képest nemcsak hogy négy dimenzióban osztályoz, de azt sem állítja, hogy ezek segítségével megragadta az emberi faj lényegét, azt viszont igen, hogy számos előfutárt besorolt (Allport, G.W. 1971.).

Az egyik tengely az individualis-kollektivitás, míg a másik a racionalitás-kollektivitás, így beszélhetünk olyan előfutárokról, akik az embert **kollektív irracionálisnak** tartották. Machiavelli, Le Bon könnyen manipulálhatónak vélték az embert. Ugyanide sorolható a fasizmus emberképe is. **Individuális irracionálisnak** látott minket Freud. Szerinte csak hisszük, hogy értelmesen és a magunk hasznára cselekszünk, valójában tudattalanunk fogságában igencsak káros döntéseket hozunk. Az individualis racionális a kezdeti közgazdaságtan emberképét tükrözi, ez a *homo oeconomicus*. Később ez a szemléletmód megjelent a társadalmi szerepek leírásában is a csereelméletek paradigmájában. (Két dolog azonban egész biztos nem úgy működik, mint ahogy a csereelmélet gondolja. Az egyik a szeretet, a másik az információ. Egyikből sem lesz kevesebb pusztán azért, mert adják.) Végezetül pedig a **kollektív racionális** emberképre lehet példa a kommunizmus, amely abban az illúzióban ringatta magát, hogy az emberek legyőzik önzésüket, és a közösség szolgálata válik számukra a legfontosabbá. A „szovjet ember” saját magát az új embertípus előfutárának is tartotta, ám ezt a személységet csak egy diktatúra tudta létrehozni.

Ma már tudjuk, hogy a fasiszta és kommunista társadalmak emberképe igen szélsőséges és negatív, míg a demokráciák emberképe mérsékelt és optimista. A demokráciákban inkább gondolják olyan individualistának és racionálisnak az embereket, akik képesek az önkéntes belátásra. A demokráciákban az egyének közt számos gyenge kapcsolat teremt megújulásra, kreativitásra és a kihívásokra megfelelőképp alkalmazkodó társadalmat. Ezzel szemben a diktatúrák hierarchián keresztül erős kötések hoznak létre, érzelmileg igen telítettek, rugalmatlanok, és ezért kevésbé alkalmazkodóképesek. (Gyenge és erős kötésekről lásd Granovetter, M. 1983.)

A rokontudományok és a szociálpszichológia kapcsolatának ismertetésében mind az előadónak, mind a vizsgázóknak nehéz dolga van. Ahhoz, hogy a témában felszínes észrevételeknél többet lehessen mondani, voltaképp arra lenne szükség, hogy betekintésünk legyen abba a két tudományágba, amelyről beszélünk.

Ha például valaki egy kicsit is jártas a történeti antropológiában, s a szociálpszichológiában úgy szintén, akkor lehetnek számára igazán érdekesek az érintkezési pontok, az elemzési módszerek hasonlóságai, különbségei. Ugyanezt mondhatjuk el az irodalomtudomány, a közgazdaság-tudomány, a szociobiológia, a politológia vagy a pedagógia érintkezési pontjainak ismertetéséről is.

A gyakorlat azonban az, hogy még a magasan képzett szakemberek is alig tudnak hozzászólni a tudományágak összehasonlító elemzésének témájához, s hogy még ugyanazon tudományon belül is a különböző paradigmák hívei nem ritkán értetlenül elbeszélnek egymás mellett.

Hipotetikusan tegyük fel, hogy egy előadó ért is a fenti rokonterületekhez. Még mindig kérdés a számára, hogyan adja át a tudását, hiszen nincs idő arra, hogy ismeresse mindegyik rokontudományt. – A kompromisszumos lehetőségek a következők: 1. Érintőleges és vázlatos betekintést ad a rokontudományokról, s olyan hivatkozásokat eszközöl, amelyek segítségével az érdeklődők önállóan választhatják meg saját ismeretszerzési irányukat. (lásd: Csepeli Gy.1997). 2. Ad hoc módon fellillantja az egyes tudományok problémafelvetéseit és eredményeit, és ezt veti össze azzal, hogy a szociálpszichológia ugyanabban a témában mit ért el, vagy egyáltalán van-e hasonló témafelvetése, és mik a nézőpontbeli különbségek. (lásd: Mérei F. 1969) 3. Kiválasztunk egyetlen tudományterületet, s azt egy előadás erejéig ismergetjük, így valamivel tartalmasabb betekintést adunk abba is, és a szociálpszichológia hozzá való viszonyába is, de lemondunk más tudományok hasonlóan részletes tárgyalásáról (lásd: Hinde, R. A. 1995).

1.1.2 Általános típusú vázlat

(Közgazdaságtan és szociálpszichológia) Többek között Kornai (1980,1989), Hankiss (1979), Varga (1985) mutatta ki, hogy a szocializmusra jellemző puha költségvetési korlát miként hat a személyiségre, miként teszi felelőtlené az ország gazdasági vezetőit, miként tartja gyermeki lelkületben a társadalmat. Ha ugyanis nincs közvetlen kapcsolat teljesítmény és fogyasztás között, s a redisztribúciós elosztás miatt az érvényesülésnek csak a kijárási, kapcsolatépítési stratégiái adottak – ami szintén független a teljesítménytől –, akkor ez a korrupciónak kellő táptalaját szolgál. Az emberek viselkedése az elvárások felé, juttatási igények és követelések felé tolódnak el, jogaikat hangoztatják, de kötelességeiket nem ismerik, sőt minél többet tudnak ellenszolgáltatás nélkül kivenni a közösből, mikrokörnyezetükben is annál inkább elismerik őket.

Ha hiány volt kerítésdrótból, de én olyan helyen dolgoztam ahol rögtön tudtam mikor ékezik szállítmány, s ha aki nekem külön pénzt adott annak biztosan jutott,

akkor az emberek tudomásul vették, hogy egy olyan pozícióban van az állásom, ahol ezzel a hatalommal élhetek, vagyis azt mondták, ez az ember ügyes. A hiánygazdaság megszűntével lefizetésem szükségtelenné vált. Létezik tehát a szerkezetben valami – hiány + pozícióból adódó lehetőség – ami azonban meg is változtatható. Például aki az útleveléhez hamarabb szeretne hozzájutni, az ma külön díjat fizet, de nem a hivatalnoknak, hanem az államnak. Korábban, míg a hivatalnok magándöntése volt, ki mikor kapja meg a papírját a szerkezet támogatta a korrupciót, ma viszont nincs értelme a lefizetésnek, hiszen legális eszközökkel is ugyanoda jut az igénylő. A megfelelő szerkezetek kialakítása a vezetők felelőssége. Példáink a pénzre vonatkoznak, de *a korrupció olyan hatalommal való visszaélés, ami az egyéni érdekeket szolgálja a rendszer elfogadhatóan helyes küldetésével szemben*, ezért nem csak a pénzről szól. Egy polgármester, aki rendszeresen úgy választatja magát újra, hogy kiépíti maga körül a lekötelezettségi hálózatokat, például az építkezési és üzleti vállalkozások kiadásával, nem kell, hogy pénzt fogadjon el cserébe. Ő korrupció városvezető, mert az egyéni politikai céljai alá rendeli a közösség számára fontosabb, olcsóbb és jobb szolgáltatást produkáló vállalkozók érvényesülését. (Viszont nem nevezhetjük a rendőrségen kínvallató rendőrt korruptnak, noha ő is a hatalmával él vissza, mert ez a rendőr az intézménye küldetését valósítja meg. Az ő viselkedése túlkapás, morálisan és jogilag is elítélendő, de nem korrupció.)

A szocializmus gazdasági zsákutcája szociálpszichológiai felismeréseket is igényelt, de a mai korrupciókutatóknak szociálpszichológusnak is kell lennie. (Azt hiszem egyébként, hogy a korrupciókutatás és a hálózatelméleti kutatás szembe is feszül ma egymással, hiszen az előbbi csak az intézmények küldetéséből, az utóbbi viszont az emberi közösségekből indul ki.)

Nem csupán Kelet-Európában hatott termékenyen egymásra közgazdaságtudomány és szociálpszichológia, s nem csak akkor vetődtek fel tudományos kérdések, hanem a nyugati polgári társadalmak tudományképében is változás történt és történik. A szociálpszichológiában a csereelméletek jelentek meg (lásd erről e kötetben a szerelemnél írottakat), a közgazdaságtudományban pedig a klasszikus elméletek váltak kritika tárgyává. Világossá vált, hogy a piacon nem viselkednek tökéletesen racionálisan a szereplők, hanem csak többé-kevésbé. Ráadásul a döntések olyan mikrohálózatokban is születnek, amelyek egyáltalán nincsenek a szükséges és teljes információk birtokában, és ezek kiszámíthatatlanná is teszik a gazdasági folyamatokat. *A korlátozott racionalitás* feltevéséből kiinduló közgazdaságtan az empiria jobban igazolja. Egy tőzsdei parketten az egyensúlyi árfolyam azért stabilizálódik nehezen, mert a különböző klikkekben eltérő árfolyamokat valószínűsítenek (Szántó Z. 1995).

Képzeld el az olvasó, hogy kap ezer forintot, amiből akkor tarthatja meg azt az összeget, amit magának szán, ha egy ismeretlen elfogadja az abból neki átadott részt. *A homo oeconomicus* elmélet alapján azt lehetne jóslni, hogy ha valaki kap 10 Ft-ot, az több mint a semmi, és ha ezt ő maga is csak akkor tarthatja meg, ha elfogadja az osztozkodást, akkor miért ne fogadná el? A valóságban azonban sejthetjük, hogy ha

valakinek van lehetősége vétózni, a tíz forinton felháborodhat, ezért méltányosabb ajánlattal kell előállnunk (Christakis, A. N. – Fowler, H. J. 2010. 247).

Az osztozkodás során megnyilvánuló proszociális viselkedés nem független attól, ki milyen társadalomban él. Ahol gyakoriak a piaci kapcsolatok (különböző törzseknél végeztek el az antropológusok az utlimátum játékot), ott 50% körül mozgott, tehát a pénz felét felajánlották az ismeretlennek. Vannak aztán olyan törzsek, ahol soha nem is lépnek kapcsolatba ismeretlennel, így a feladat értelmezése is nehéznek bizonyulhatott.

Egyszerű példa a gazdasági működés emberi furcsaságaira a tőzsdepánik is. Még a kissé megroggyant bank se menne tönkre, ha az emberek nem félnének attól, hogy tönkremegy, s nem rohamoznák meg pénzüket kivételével. Sőt, még a közgazdász szemmel rendesen feltökésített bank is csődbe jut, ha a pánikkeltés sikeres, s a befektetők egyszerre akarják kivenni a pénzüket. A pánik pedig már szociálpszichológiai jelenség, azzal van összefüggésben, hogy információhiányos állapotban az egyén akkor jár el „racionálisan”, ha a többség viselkedését követi.

A tömeghisztéria kirobbanására jó példa a Postabank és a Northern Rock esete. Mindkét helyzet hordozott valóság alapokat, de aztán az emberek reakciója egyre irracionálisabbá vált. A Postabank sorra nyújtott rossz hiteleket, s ezzel elfogyasztotta a saját tőkéjét, a Northern Rock pedig a jelzálogpiaci válság előfutára volt, amiből aztán világgazdasági válság lett. Mindkét esetben az állam is kezességet vállalt. Magyarországon a Horn-kormány bejelentése, Angliában pedig a Bank of England garanciái attól függően hoztak megnyugvást, ki milyen kapcsolati háló részese volt. Aki egy aggódóbb ismeretségi háló tagja volt, még akkor is kivette a pénzét, ha személy szerint hitt az állami garanciában, és a vizsgálatok azt mutatták, hogy a pánikba esés inkább függött attól, hogy az emberek ismerősei miként cselekedtek, mint attól, hogy mennyi pénzüket volt a bankban (Christakis, A. N. – Fowler, H. J. 2010. 153).

(Irodalom és pszichológia) Hankiss Elemér *Az irodalmi mű mint komplex modell* című könyvében ad egy áttekintést a pszichológiai elméleti irányzatok irodalomelméleti hatásáról. Ez sem törekszik teljességre, vagyis számos vizsgálati témával és tudományos módszerrel, mellyel nem irodalmárok, hanem szociológusok és pszichológusok nyúltak az irodalomhoz és a közönséghez, nem foglalkozik. Tudománytörténetileg mégis teljes áttekintést ad a műhatások eltérő magyarázatairól. A könyvnek ezt a fejezetét ismertetjük vázlatosan az alábbiakban.

A művek hatásáról szóló első elképzelések az asszociációs megközelítésen alapultak. Eszerint azért tartunk valamit szépnek, mert kellemes emlékeket idéznek fel bennünk. A műalkotás tehát nem más, mint olyan tárgy, amely minél több ilyen kellemes élményt juttat eszünkbe. Az elmélet a fiziológiai művészet élménnyel vitatkozott. Ez utóbbi szerint egy nagy teremben például ösztönösen szabadabban lélegzünk, és ez a fiziológias légzés váltja ki a szabadságérzést. Az asszociációs teória szerint fordítva: egy nagy teremben a szabadságra asszociálunk, és ez váltja ki szabadság élményét.

Végeredményben azonban mindkét teória kellemes érzésekben gondolkodik, ami inkább a giccs meghatározásához vihetne ma közelebb, semmint a művészeti élmény meghatározásához.

Hankiss Elemér azt az álláspontot képviseli, hogy a szép élménynek ugyan köze van az asszociációhoz, de nem ebben az értelemben, hanem abban, hogy például egyes szövegek egyszerre több asszociációt indítanak meg bennünk, s ezek között a többletjelentések között vibrál a tudat. A műalkotásban „a szavak jelentése valahol fogalmi jelentésük és asszociációs ellenpólusuk között lebeg.” (Hankiss E. 1985.110.)

Második elmélet a beleérzés elmélet, amely a századfordulón volt egyeduralgkodó. A műélmény eszerint az ember beleérző képességén alapul. Az esztétikai élményt az okozza, hogy az ember egybe tud olvadni egy bizonyos alkotással. A beleélés azonban nem jelent teljes azonosulást. A regény hőisével nem úgy azonosulunk, hogy az kiszoríthatna minket a valóságból, épp ellenkezőleg. A tudat oszcillál azonosulás és különállás, együttérzés és bíráló között. Nem szimpátiáról van szó, nem egy statikus állapotról, hanem a benne levés és a kint levés állapotáról. Ezt segíti elő a művész iróniával, hősei jellemének visszatetsző vonásaival stb., s ez az, ami a giccsre megint nem jellemző, amely a könnyű azonosulás lehetőségét tudja csak felkínálni.

Az alakelmélet (Gestalt) nem az egységekből levezethető élménymagyarázatok, hanem az egésznek a hatása után kutatott. A forma, az alak, mindig más mint részeinek összege. A pszichológia ezt a fajta megközelítést jobban fel tudta használni, mint a művészettudomány. A komplex hatások több inger együttes hatásával jönnek létre – mondja az alaklélektani iskola. Ha valamit szabályosnak, homályosnak vagy kereknek, puhának, érdesnek stb. érzékelünk, azt általában a környezethez viszonyítva érzékeljük így. Tudatunknak vannak elraktározott alakfelismerő sémái, vallották 1910-ben a német pszichológusok (például Kurt Lewin), melyek igencsak felgyorsítják agyműködésünket. Ma a mesterséges intelligenciakutatások is érzékelik, hogy a számítógépek arcfelismerési készsége nehezen megoldható probléma, míg az ember számára ez nem tartozik a nehéz feladatok közé.

Az esztétikában a kontraszthatásokat már korábban is felfedezték (például a színnek egymás mellettiségének eltérő hatását), de igazi lendületet ez csak a pszichológiai alaklélektani kutatások után nyert. A mozgás, a térhasználat ritmusa, a dallam szintén együttes volta nyomán kap jelentőséget. Egyes jól definiálható formákat pedig több érzékszerv is képes felfogni, (érzések közöttségének elve). A háromszögről látva és hallva is tudjuk, hogy milyen. Vagy az alak és a környezet viszonya, mely szerint feszültség teremődik a háttér és a kiemelt alak között, például a vers szüneteinek fontossága, a vers elejének és végének sűrűbb volta tulajdonképp a környező csendtől való elhatárolódás. Ha pedig a műben nincs teljes lezárása egy motívumnak, a tudat valószínűleg megpróbálkozik ezzel. Onnan sejtethetjük ezt, hogy az alaklélektani iskola kimutatta, a tudat még az érzékcsalódás árán is formává próbálja kerekíteni az információkat.

A behaviorista pszichológiai iskola, mely a szociálpszichológiában is a mérhető laboratóriumi kísérletezgetések felé tolta el a kutatásokat, a művészettudományra is

kifejtette hatását. John Dewey a művészetekről megfogalmazta, véleménye szerint a művészet esztétikai élménye is az emberi cselekvés ideális lehetőségeinek összefoglalásában rejlik. Azt az illúziót kelti, hogy a valóság disszonanciája helyett sikeresen alkalmazkodhatunk. A művek aktív cselekvésre, problémáink megoldására indítanak, felvetik a társadalmi elidegenedés problémáját, majd mutatnak valamilyen alternatívát az identitás visszaszerzésére.

A behavioristáknál a hajtóerő a „drive” nem csupán ösztönös válasz a környezet kihívására, hanem gondolati, tudati célválasztó tevékenység is. Az asszociáció a beleérés és a formafelismeréssel szemben azonban, a tudaton kívül, szerepet kap az ösztönös reakció is. A következő irányzatban viszont csak az ösztönökön van a hangsúly.

A Freudista irányzat a tudattól független ösztönös meghatározók felé fordult, és a freudista művészetelemzések is erre épültek. Eszerint a művészet az elfojtott vágyak szimbolikus kiélése. Szadizmus, nárcizmus, fétisizmus, Ödipusz-komplexus, vagyis mindazok, amelyek a tudattalanból valamilyen formában szeretnének kitörni. A művészet a maga transzformált formájában lehetőséget ad erre, és a szemlélő is hasonló felszabadulást élhet át a művek befogadásával. A művészeti korszakok is értelmezhetőek így: a klasszicizmus a Super-Ego (felettes én), a romantika pedig az Id (ösztön én) túltengése.

Egy másik freudista irányzat a művészet hatását a gyerekkori érzésekkel teli modulációjában látja. A felnőtt tudat – állítják – kiszárad, de ha a gyerekkori felfedezések izgalmát a művészet fel tudja ébreszteni, akkor az esztétikai élmény megszülehet. A művészet a csecsemő- és a gyerekkor felfedezésének élményét tudja újraravázsolni úgy, hogy a művésznek magának is vissza kell nyúlnia ehhez az élményanyaghoz.

Szintén a tudattalanhoz nyúl Jung, de szerinte a művészetben megnyilvánuló tudattalan nem elfojtások vagy gyermeki élmények megnyilvánulásai, hanem az emberiség közös tudata a maga létfenntartási és etikai konfliktusaival, melyeket a mítoszokban is megtalálhatunk. Lásd például a Hamletet, ahol a bestiális önzés és a fiúi tisztelet csap össze, vagy a Lear királyt, ahol a gyámoltalan gyerek és a hős kettőssége van jelen. Lázadás és megalázkodás, közösségbe olvadás és szembefordulás Jung egyes követői szerint nem más, mint az extroverzió-introverzió és a regresszió-progresszió ellentétpárja.

Véleményünk szerint mindegyik elmélet, beleértve a legkorábbiakat is, rendelkeznek igazságtartalommal, bár erősen redukálták a művészetet magát és az esztétikai élmény magyarázatát is. Valójában a pszichológiai iskolákról is elmondható ez az egydimenziósság, amelyet az ezredvégi integrációs kísérletek később igyekeznek újra komplexebbé tenni.

* Hankiss az irodalomelméleti sorrendiségből indulhatott ki. A pszichológiában a behaviorizmus megelőzte Gestaltot.

1.1.3 Véletlenszerűen kiválasztott példák

(Pszichológia és szociológia) Mérei Ferencnek maradandó ad hoc példája a prostitúció. Mérei a szociológiát és a pszichológiát, mint a két legfontosabb rokontudományveti ennek segítségével össze a szociálpszichológia nézőpontjával. Mint mondja, a prostitúciónak van egy kínálati és egy használati oldala, melyet a szociológia statisztikai alapon közelít meg. A prostituálttá válók általában az alacsony társadalmi osztályokból kerülnek ki. Ennek magyarázatát is tudja adni azzal, mikor Merton egyik anómia-típusából indul ki.

Merton szerint törvényszerű, hogy a modern piaci társadalmakban, ahol az anyagi javak birtoklása az egyik legfontosabb státusz-meghatározó, a társadalom bizonyos része deviáns módon „érvényesül”. Ha a kulturális célt, az anyagi javakat esetleg elfogadják, de a hozzá vezető eszközt nem, akkor „újítaniuk” kell.¹ Merton szerint a szegénység önmagában nem vezet devianciához, ehhez szükséges az anyagi siker mint kulturális cél elfogadása is. Másik fogalma a vonatkoztatási- vagy referenciacsoport. Az előbbi gondolatmenetet erősíti, hogy ha a vonatkoztatási-csoport a fölöttünk álló, akkor felléphet a depriváció érzése. A szociálpszichológus viszont nem a környezetre adaptív módon „újítókként” fogja értelmezni mindezt, hanem a deviáns csoportok önmegerősítő mechanizmusai után kezd kutatni.

A fogyasztói okok között szintén több szociológiai tényező felfedezhető: a nagyváros névtelensége vagy a prostitúció használatával kapcsolatos társadalmi normák. Ha túlzottan puritán a társadalom és aszkézisre kényszerít, pótcselekvésként realizálódik a prostituáltak keresése, s ha túlságosan toleráns a társadalom értékrendszere a prostitúcióval szemben, akkor is többen vehetnek részt ilyen kapcsolatteremtésben. A kelet-európai rendszerváltás után például egyszerre nőtt meg a kínálati oldal, hiszen az addigi tiltó rendszabályok megszűntek, s egyszerre volt értéklegyengült állapotban maga a társadalom is, hiszen korábban egyházait és civil szervezeteit atomizálták.

Az előbbiekkal szemben a pszichológia, Mérei szerint, azt fedezi fel, hogy a prostituáltak személyiségében vannak közös vonások, mint például az éngyengeség, a befolyásolhatóság, az azonnali vágyteljesítés, ami ez esetben nem elsősorban a szexualitásra vonatkozik, hanem általánosabban kell értenünk: a célokért való hosszabb távú küzdelmek képtelenségéről volna szó.²

Mérei szerint a fogyasztói oldal pszichológiai jellemzői is hasonlóképpen közősek: érzelmi sivárság, hedonista életvezetés, kötődésképtelenség és sztereotípiákban való gondolkodás jellemzi ezeket a férfiakat.

Véleményünk szerint azonban a szociológiai változók nem hagyják érintetlenül a pszichológiai általánosítás lehetőségeit. E két szféra egymásra hatása is nevezhető már szociálpszichológiai kérdéskörnek. Gondolok itt arra, hogy a nagyszámú prostitúciós piac statisztikailag is beemel számtalan nem csupán hedonista s vágyteljesítő típusokat, s nem csak az alsó osztályokból. A Mérei által ismertetett kép a '90-es évek Magyarországra már ideáltípusos. Ebben az ideáltípusos képben a szociálpszichológia tárgya az a csoport, ahol valaki prostituálttá (vagy ennek fogyasztójává) szocializálódik. Vagyis szükség van viselkedésmintákra, ezt jutalmazó csoport- értékekre,

stratégiákra, s a prostituált identitás is csak akkor alakulhat ki, ha mind környezete, mind ő maga annak tartja magát. A szociálpszichológia ezeket a társas kölcsönhatásokat vizsgálja.

(Történettudomány és politikai pszichológia) Egy másik ad hoc példánk Hitlerről szól. Az ő személyiségének kutatásával újabb magyarázatot kaphatunk olyan történelmi időszakra, amit egyébként utólag nehéz megérteni. Nem arról van szó, hogy az ilyen politikai pszichológiai elemzések önmagukban megérthetővé tesznek mindent, de fontos adalékot szolgáltatnak hozzá. Hitler személyiségéről pár gondolatot Erik Erikson is leírt, akinek ezeket a gondolatait nevezhetjük történelmi szociálpszichológusnak is. (Erikson, E. H., 1991. 149-156). Említett könyve első sorban Lutherről szól, de most nem ezt emeljük ki.

A Führer egyetlen fiatalkori barátja szerint Hitler gyakran verést kapott apjától. A kispolgár apa egyszerre volt szigorú, máskor meg ittas, kicsapongó, sőt brutális. Anyja azért nem tudott elfogadható körülményeket teremteni, mert az apa nem csak agresszív volt, de tehetetlennek is bizonyult. Fiát hivatali pályára szánta, ehelyett azonban a fiatal Hitlerben grandiózus átalakítási vágyak buzogtak, főleg az építészet területén. Fantáziavilágában Linz átépítésével volt elfoglalva. Az egyik régi színház helyett egy művészpártoló közösség fel akart építeni egy újat. Az egyesületbe Hitler is belépett. Az egyesület aztán a régi épület helyrehozatala mellett döntött, amitől Hitlernek dühkitörései támadtak.

A barát visszaemlékezése szerint azok a linzi tervek, amelyeket Hitler tizenöt évesen előadott neki, háborzongató pontossággal megvalósultak a Führer ötven éves korában. Hitler akkor is, amikor Németország már romokban hevert, nagyszabású építkezési terveket szövögetett. A vég közeledtével a gigantomán építési elképzelései átszabták a rombolásba. A német hadiipar felelőse, Albert Speer tulajdonképpen elszabotálta a német ipar megsemmisítésének parancsát.

Erikson elemzésében mindez a destruktív és a konstruktív erők szélsőséges megnyilvánulásaként értelmeződik. A *Mindenért* való felelősség és az öngyilkos *Semmire* való hajlam egyidejű jelenlétét fémjelzik. (Lásd később a szocializációs fejezetben a grandiózusos énről írottakat.) Az ifjúkori barát visszaemlékezése szerint Hitler attól rettegett, hogy nem lesz belőle semmi, és Erikson állítása szerint ugyanez a motiváció épp úgy megfigyelhető Lutherben is, sőt sok tudósban és művészen is. A konstruktív hajlamok kiélése, különösen, ha ilyen grandiózus vágyak táplálják, meglehetősen kis eséllyel válhatnak proszociális viselkedéssé. Ennek oka nem utolsósorban az, hogy a szocializáció során kicsi az esély a konform utak bejárására.

Hitler ugyan eljutott Bécsbe, de nem vették fel se a képzőművészeti, se az építészeti főiskolára. Hasonlóképp más hírhedt fasiszta életpályáknál is felfedezhető a kispolgári származás, az életút elején lévő vágyak kivihetlensége, a megaláztatottság érzés, és az elnyomott tehetetlenség magabiztos – bár olykor mégis kétkedő és önmarcangoló tudata.

Történeti- szociálpszichológiai elemzéseket persze nemcsak képzett pszichológusok végeztek. Néhány művészeti alkotás a tudomány szemüvegén keresztül is kiemelkedő

teljesítményt mutat. Tolsztoj Háború és békéje például Eriksonéhoz hasonló kísérlet, legalábbis ami Napóleon személyiségének és a korabeli felemelkedés lehetőségének komplex leírását illeti. Tolsztoj Napóleon-képe sokban hasonlít Erikson Luther vagy Hitler képéhez.

A 20. század végi politikai szereplők pszichológiai elemzése szintén termékenyebb lehet, ha szociológiai, szociálpszichológiai szempontokat is számba veszünk. Jugoszláviát több háborúba is belevívó demokratikusan megválasztott vezetőnek, Szlobodan Milosevicnek a személyisége szintén „érdekes”. Hatalmát azonban aligha tarthatta volna meg olyan tartósan, ha a szerb nép nem lett volna olyan traumatikus állapotban, mint Magyarország Trianon után.

Milosevic apja vallásoktató volt, de 1962-ben öngyilkosságot követett el. Édesanyja híthű kommunista volt, aki szintén öngyilkos lett 12 évvel férje halála után. Milosevic a Kommunista Szövetség Központi Bizottságának tagja lett, s már mint nagyhatalmú vezető tett a szerb népnek, egy albán rendőri túlkapás után, nyilvános fogadalmat, mely szerint a jövőben senki sem verhet szerbeket. Nem meglepő, hogy az öngyilkos szülők miatt egy elbizonytalanodott, mindenkitől rettegő személyiségű ember politikusként is túlreagál egy incidenst, s személyes félelmeit nemzeti szintre is könnyen áttolja.

Az eset kapcsán vált a Szerb Kommunista Párt elnökévé, majd a rendszert váltó ország elnökévé is. Első komolyabb szerepében békepártiként lépett fel, s Daytonban feltehetően azért is írta alá a megállapodást, hogy Karadzicsot háttérbe szoríthassa. A koszovói háborúban viszont már következetes népirtónak bizonyult.

Milosevic felesége szociológia professzor a belgrádi egyetemen. Szintén harcos kommunista volt, akárcsak Milosevic anyja. Milosevic felesége szüleinek sorsa, ha lehet még tragikusabb. Mirjana Markovic anyját a második világháború alatt németek kínozták meg, s így ki is szedték belőle, amire kíváncsiak voltak. Az Internetről beszerezhető információk szerint (www.bbc.com weboldalon volt az anyag olvasható 1999-ben), a férj kivégeztette ezért az anyát. Milosevic felesége lánykorában csak úgy dolgozhatta fel a traumát, ha vagy apja ellen fordul, vagy azonosul apjával. Abból, hogy harcos kommunista lett következtethetünk arra, hogy az azonosulás történt meg.

Jogos az a feltételezés is, hogy Milosevic olyan politikus, aki érzület etikát követett, azaz nem törődött a következményekkel, hitt saját nacionalizmusának jogosságában, felesége viszont kettejük közül a hideg racionális, akinek erkölcsi aggályai egyáltalán nem voltak, és a stratégiákat a várható következmények alapján alakította ki. (Danyi Sz.1999). A két ember egymásba kapaszkodása és egymásra hatása végzetes politikai döntések sorát eredményezte.

1.1.4 Részletesebb összevetés – Szociobiológia

(Szociobiológiai kritikák) Bár ezúttal egy rokontudomány részletesebb bemutatását ígérjük, kis szabadkozásra feltétlenül szükség van. A szociobiológia irodalma, mely a társas viselkedések biológiai alapjainak kutatását tűzi ki célul, mára könyvtárnyivá duzzadt, nem ígérhetem tehát, hogy a barangolás teljes lesz.

A fiatal tudományág hazai debütálására 1987-ben került sor Bereczkei Tamás jóvoltából, ám a fogadtatás a különböző diszciplínák részéről eléggé vegyesnek mondható. Az sem volt ritka, hogy létjogosultságát megkérdőjelezték, enyhébb esetben túlzott magabiztossággal, a humán tudományok lenézésével, ismeretének hiányával vádolták a szerzőt és magát a szociobiológiát is. A magyar kritika egyáltalán nem volt egyedi, mert 1975-től az évtized végéig ugyanilyen fogadtatásban volt része a magát elsőként szociobiológus szerzőnek nevező Edward O. Wilsonnak is.

A '80-as években azonban a paradigma létjogosultságot küzdött ki magának. Az addig szociálpszichológusok által kutatott barátság, a szociológusok által vizsgált házasság és család, valamint a fejlődéslélektan által tanulmányozott szülő-gyermek terület mellé belépett a szociobiológia is, amely a maga biológiai nézőpontjából mind-egyik témához hozzászólt. Ugyanakkor a szociálpszichológia is átszerveződött, és *társas viszonyok* (social relationships) néven igyekezett az addigi külön témákat egységes keretben tárgyalni. Ebben a tematikus átrendeződésben a szociobiológiai észrevételek ugyanúgy polgárjogot nyertek, mint a csereelméletek vagy a kognitív elméletek (Argyle, M. 1995). Mondhatjuk tehát, hogy a korai szembenállásnak immár vége, érdemes azonban felidézni a hajdani nézeteltérés okait:

1. Etikai okokból a humántudományokban a második világháború óta elevenen él a tiltakozás az ember biológizálása ellen.
2. A történeti tapasztalat az, hogy a szociáldarwinizmus veszélyes, és ezért a magukat baloldaliaknak vallók nem kedvelik a darwinista teóriákra alapozókat. Lehet tehát az etikán kívül, illetve mellett egy politikai dimenzió is.
3. Léteznek ugyanarra a jelenségre a szociobiológiától eltérő antropológus magyarázatok is. Malinowski szerint például a vérfertőzési tabuk oka társadalmi, míg a szociobiológia szerint a tabuk oka genetikai. Margaret Mead szerint a férfias és nőies viselkedés oka a nevelésben van, míg ezzel szembeállítható fajunk biológiai múltja. Sahlins szerint a szolidaritás társadalmi termék, a szociobiológia szerint genetikai stb.
4. Hasonlóképp a szociológia: például Marcuse szerint az agresszió oka a társadalmi frusztráció, ezzel szemben viszont a szociobiológia hasznos és adaptív magatartásnak tekinti. (Bereczkei T. 1992)⁴
5. Bereczkei 1987-es írására a korreferátumok között megjelent az az érv is, ami nemzetközileg is gyakori volt, s ami módszertani kifogás is. Eszerint mindenre talál biológiai példát a szociobiológia, s mindennek az ellenkezőjére is, és mégis mindent ugyanazzal a modellel igyekszik magyarázni.

Ami az első kettő szempontot illeti, arra nem tudunk tudományos érvekkel reflektálni. Ami az 5. pontban szereplő kifogást illeti, érdemes vele szemben az evolúciósan stabil stratégia (ESS) elméletet felhozni. Egymással ellentétes szokások is, ha azok adaptívak a helyi környezeti feltételekhez, rendelkezhetnek biológiai gyökerekkel. Ami a 3. 4. pontot illeti, láthatjuk, hogy ott a társadalmi *versus* biológiai elsőbbség

kérdésének vitája bontakozik ki. A vitának ilyen leszűkített esetben meg is van az értelme, és a kérdések a maguk konkrétságában idővel el is dőlnek/dőltek.

A férfi és női viselkedési különbségekre például egy rhesus-majmokkal folytatott körületekintő kísérlet ad választ. A majmokat nevelték anyjuk mellett és külön, hasonló nemi csoportban és vegyesen, valamint magányosan. Mindez kihatott a hímek viselkedésére, szexuális aktivitására, agresszív hajlamaikra, de a nőstények az összes összehasonlított helyzetben kevesebb durva játékot produkáltak. Csak abban az esetben nem volt különbség, ha a nőstényt még az anyaméhben belül hím hormonokkal kezelték. (Hinde, A. R. 1995. 55). Mindebből nem következik, hogy az ember is ugyanúgy viselkedik, mind a rhesus majom, de tudjuk, hogy az embernél is eltérők a nemi hormonok és azok hatása. Ezért úgy vélem, a biológia és a kémia fejlődésével, a hormonkezelések orvosi tapasztalataival mára a szociobiológia javára dőlt el az a vita, ami Mead idejében még nyitott volt.

A nemi különbségek tárgyalásában a szociobiológusok tovább mennek, és olyasmint is állítanak, ami még mindig vita tárgyát képezheti. Ilyen például a nemek szexuálisan eltérő viselkedési stratégiája. A nők azért minőség centrikusak – mondják –, mert számukra a megtermékenyülés után, a férfiakéhoz képest, sokszoros az utódba fektetett energiáfordítás. (Például a fiatal anyák nagyobb gyermekgyilkossági valószínűségének oka lehet, hogy náluk a ráfordítás eleve kudarcra ítélt.) Egy petesejt áll szemben naponta újratermelő milliós számú hímivarsejttel. Ennek következtében a férfiak viszont mennyiségcentrikusak. Számukra a minél több utód biztosíthatja génjeik minél nagyobb esélyű továbbélését.

A hipotézist ezután a szociobiológia számtalan élővilágból és törzsi társadalmakból vett példákkal igyekszik alátámasztani. Az antropológiai kultúrösszehasonlító adatok valóban azt mutatják, hogy a többnejűség (és a monogámia) az elterjedt, és a többférjűség intézménye a ritka. A hipotézis további, még merészebb okoskodásra is lehetőséget ad. Eszerint a nők akkor járnak el biológiai szempontból a legjobban, ha olyan férjet találnak, aki megbízható, de gyermekük attól származik, aki sok nő fejét volt képes elcsavarni. Utóbbi biológiai rátermettsége valószínűleg nagyobb.

Természetesen megint nem etikailag megalapozható észrevételt tettünk, gondolatmenetünk sokkal inkább volna machiavellistának tartható. A szociobiológiát szokták vádolni a férfi sovinizmus igazolásával is, pedig fentebbi példánkból az ellenkezőjével is vádolhatnánk. A szociobiológusok nem arról beszélnek, hogy miként kell megfelelnünk biológiai programjainknak. Általában ezek a szerzők kevesebb morális érvet vetnek föl, mint a szociálpszichológusok, s pláne mint a humanista pszichológusok, de ha mégis, akkor azt állítják, hogy sokkal inkább meg tudjuk változtatni nemi sztereotípiánkat, ha tudjuk, hogy azok miből táplálkoznak. A biológiai determinizmus ma már kevesükre jellemző, s például Bereczkei vagy Csányi Vilmos is azok közé a mérsékeltberek közé tartozik, akik nem gondolják azt, hogy a társadalmi viszonyrendszerek mindig a biológiai érdekek képződményei.

A '90-es évek kutatásai érdekes új felismerésekre tettek szert az emberi megtermékenyülést illetően. Azt már korábban is tudtuk, hogy például a csimpánzoknál a nőstények több hímmel is egymás után párosodnak, s hogy a spermiumok versenye a

nőstényen belül megy végbe. (Hinde, A. R. 1995. 49). Az azonban meglepő, hogy az emberi fajnál is a biológiai képességek igazolhatnák nemcsak férfi, de női promiszkuitásra való hajlandóságot. Desmond Morris humánétológus egy filmjében mutatja be azokat a felvételeket, melyek szerint a spermiumok között vannak olyanok, amelyek feladata egyáltalán nem a megtermékenyítésért folyó verseny, sokkal inkább az idegen spermiumok felkutatása és elpusztítása. Ez azonban mégsem jelenti feltétlenül azt, hogy az emberi faj nőstényei valamikor a csimpánzok nőstényeihez hasonló stratégiát folytattak. Még csak azt sem jelenti, hogy valamikor sok volt a többférjű társadalmi típus. Épp ellenkezőleg, a magyarázat valószínűleg a többnejűségben rejlik.

A többnejűség során ugyanis gyakran a férj jóval idősebb, mint a fiatal újonnan szerzett feleség, és az is gyakori az ilyen kultúrákban, hogy a feleség társadalmilag elfogadott vagy csak megtűrt módon szeretőt tart. Az evolúciós küzdelemnek tehát elképzelhető, hogy a társadalmi küzdeleken túl, még egy belső megtermékenyítési síkja is van. Ebben az esetben valóban létrejön az az optimális állapot, amikor a legrátermettebb utód születik meg, és a legnagyobb társadalmi támogatást kapja. A példából az is látszik, hogy a férfi sohasem lehet biztos abban, hogy valóban tőle származik az utód.

A mennyiségi-minőségi férfi-nő párválasztási megkülönböztetés azonban, véleményem szerint, épp emiatt az újonnan felfedezett belső megtermékenyülési lehetőség miatt válik problémássá. Ugyanis, ha létezik a belső megtermékenyítés során egyfajta szűrés, a női stratégia része is lehetne a mennyiség-centrikusság.

A csimpánzok udvarlási stratégiáját is megfigyelték, a hímek elég önzők, uralkodni igyekeznek a nőstényeken, ellenben egy másik alfajuk, a bonomók, előzékenyek, ajándékokat visznek. Egy kísérletben a férfi azt az instrukciót kapta, hogy az első randevűn viselkedjék csimpánz módjára egy étteremben, azaz ő rendeljen előbb, ő kezdjen el enni előbb stb. Egy másik alkalommal ugyanannak a férfinak bonomó módjára kellett viselkednie, azaz a nő kedvében kellett járnia, neki kellett felkínálnia először a választás lehetőségét és a kihozott ételt. A kísérleti személyek, azaz a nők sokkal szimpatikusabbnak tartották a bonomó típust, mint a csimpánz típust. A kísérlet jól mutatja, honnan merítik ötleteiket, és hogyan dolgoznak a szociobiológusok, amikor az embert vizsgálják.

A szociobiológia egyik nagy kritikusa *Sahlins*, aki szerint a szolidaritásnak nincs köze a rokonsági rendszerhez, a törzsi társadalmakban a családok könnyen befogadnak nem vérszerinti gyerekeket is. Szerinte az egymást segítő tevékenységek alapja gazdasági jellegű érdekeken alapszik, s például a közös háztartásban élőkre jellemző. Híres megkülönböztetése az általános, a *kiegyensúlyozott* és a *negatív reciprocitás*. Utóbbi lényege a rablás, például a másik törzssel való háborúskodás során annak megsemmisítése, annak joga, hogy másokat kifosztassanak. A *kiegyensúlyozott reciprocitás* a kereskedelmi kapcsolatokra jellemző, míg az általános *reciprocitásnál* az altruizmus az elvárt, például legközelebbi rokonainktól nem illik segítségünkért viszonzolgáltatást várni.

Sahlins szerint azonban az altruizmus helyhez, közös élettérhez kötött, s nem genetikailag determinált. Ezzel szemben a szociobiológusok azt állítják, hogy az általános reciprocitás a rokoni kapcsolatokra jellemző. A szociobiológia feltevését egy, a maga

nemében páratlan, antropológiai film is alátámasztja. A venezuelai yanömamö indiánoknál egy kis faluban Shagnon forgatócsoportja véletlenül épp tanúja lehetett egy konfliktusnak. Ezek a falvak egy bizonyos nagyság után – amely függhet a környék földterületétől – szétválnak, s az egyik csoport elvándorol, s új falut épít. Ilyenkor a legkisebb nézeteltérések is kirobbanthatják a költözködést.

Egy ilyen váratlanul elszabaduló összeütközésnek volt véletlenül szemtanúja Shagnon forgatócsoportja. A vizály során az egymás védelmére sietők vérszerinti rokonok voltak, s az elvándorlás is vérszerinti rokonság alapján történt, ami nem fedi egyértelműen a kulturális rokonsági elosztást. Feltételezem, hogy a kutatók onnan szereztek adatokat a vérszerinti rokonságra, hogy az esetek többségében a más családoknál nevelkedett gyerekek nem szakadnak el teljesen vérszerinti szüleiktől, és a vérszerinti szülők valamilyen szinten számon tartják rokonaikat, miközben a kulturális megnevezett rokonságok mások. Mindez azt igazolja, hogy *Sahlins*-szal szemben a szociobiológia joggal gondolhatja azt, hogy az altruizmus a rokonokkal szemben magasabb, s hogy a proszociális viselkedés nem véletlenszerű kooperációk függvénye.

Bereczkei említ egy olyan kísérletet is, amely szerint egy fotóalbum képeit bárki könnyen össze tudja rendezni a közeli rokonok szempontja alapján, vagyis a genetikai közelség meghatározása egyáltalán nem nehéz feladat az emberek számára.

A szociobiológia evolúciós kényszer alá rendelő szemléletmódja nagyon sok mindenre alkalmas magyarázattal szolgál, a kritikája azonban igyekszik olyan általános jelenségeket is fölmutatni, ami a biológiai kiválogatódás törvényeivel ellentétes. Ilyen például a homoszexualitás, amelyről könnyű kijelenteni, hogy biológiai előnye nincs, s hogy az evolúciós törvények alapján a homoszexuálisoknak utód híján már rég ki kellett volna halniuk, vagy ilyen az altruista viselkedés, melynél első pillantásra az feltételezhető, hogy az önzetlenül segítő evolúciós hátrányok érik.

A szociobiológia mindkét érvet megpróbálta visszaverni, utóbbit sikeresebben, azaz az altruista viselkedések egy részére paradigmájához megfelelő és meggyőző magyarázattal szolgált, ami azonban a homoszexualitást illeti, ott számomra az érvelés kevésbé meggyőző. Ahhoz azonban, hogy megismerkedhessünk ezekkel az érvekkel, előbb röviden ki kell térnünk a szociobiológia magvára, az evolúció-felfogás alapegységének felfedezésére.

(Az evolúció alapegysége) A szelekció egységéről folytatott vitát már Darwin előrevetítette, amikor arról kezdte törni a fejét, hogy ha az egyén alkotja az evolúciós egységet, akkor mit kezdjen például az államalkotó rovarokkal. A problémát azonban nem tudta megoldani. Azon az állásponton maradt, hogy az egyének küzdenek a túlélésért, és a kiválogatás az egyén szintjén zajlik.⁵

A probléma az '50-es évekig megoldhatatlannak is látszott, amikor is az új etológiai kutatások felvetették a csoport egységét. Konrad Lorenz szerint csoportok szelektálódnak ki az evolúció során, és a csoportok szelekcióinak az egyed kénytelen megfelelni. Ez választ ad az államalkotó rovarok esetére, de más fajoknál mégis felvethető, hogy miért nem indul be az altruista csoportokon belül az individuális egyének elszaporodása. A csoport szelekció híve azt mondja, hogy azért, mert akkor elpusztulna a csoport, de nyugodtan kérdezhetjük, hogy miért nem pusztulnak el akkor a csoportok?

A génekre alapozott szelekciós elv választ ad az altruizmusra. A gének önmagukat reprodukálják (replikátorok), ami köztudott. Az evolúció a géneket szelektálja, míg a biológiai test csak egy kapszula, amelyben a gén a maga utazását elvégezheti, s a szaporodás során egyik testből megy a másikba. Dawkins ezért is nevezi a szervezetet a gének *túlélő gépeinek*. A kicsit hátborzongató, sőt *science fictionbe* illő elképzelés magyarázatul szolgál arra, hogy az egyedek miért áldozzák föl önmagukat rokonaikért, de az elmélet szerint az altruizmus nem a faj vagy a csoport iránt nyilvánul meg, hanem csak az azonos gének irányában. A gének Dawkins híres könyve szerint nem azért önzők (1986), mert hajtja őket valamiféle akarat a fennmaradásra, ez csupán egy metafora. Nem hajtja őket semmi, ám azok, amelyek nem tudnak a külső feltételekhez alkalmazkodni, és a gének versenyében lemaradnak, kiszelektálódnak.

Az önző gén elmélet darwinista logikát követ, és logikailag egyszerűbb is, mint a csoportszelekció. (Márpedig a tudomány az egyszerűbb magyarázatokat szokta megtartani, ami nem jelenti azt, hogy a csoportszelekciós elvet mára végérvényesen legyőzte volna a génszelekciós paradigma.) Miért raknak viszonylag kevés tojást a madarak? A csoportszelekció szerint ez egy önkorlátozás, hogy elkerülje a csoport a túlszaporodást. Az önző gén elmélet szerint viszont, ha kellett volna nagyobb a fiókák száma, annak minden fióka a kárát láthatja, s a szülők úgy tudják sikeresen átadni génjeiket, ha eleve fajuknak megfelelő tojást raknak. Lehetségesek persze más korlátozó megoldások is, például a fiókák egymást fúrják ki a fészekből, s ez a megoldás is lehet evolúciósan stabil, csakúgy, mint az eleve kevesebb tojás.

A génszelekció segítségével a vészjelzést hallató madár, a mások árváit szoptató nőstény elefánt, vagy a beteg társukat felszínen tartó delfinek viselkedése genetikailag is értelmezhető. Az, hogy tulajdonságok öröklődhetnek-e az állatvilágban igazolható, és a szociobiológusok feltételezik, hogy az embereknél is lehetnek a viselkedési típusok mögött genetikai alapok.⁶ Dawkins azonban – noha az önző gén elmélet atyja, mégis óvatosságra int. A tulajdonságok ugyanis nem úgy kódolódnak a DNS-ben, mint például a szemszín, vagy néhány betegség. A tulajdonság-gén hol jobban – lásd epigenetikus szabályok⁷ – hol pedig igen nehezen meghatározható, és meglétük lehet, hogy csak hajlamokat, színezeteket, fenotípus-lehetőségeket jelent, a velük való okoskodás pedig filozófiai – de ettől még használható – konstrukció (Dawkins, R. 1986).

A szociobiológia születését meg kellett hogy előzzék genetikai és etológiai paradigmák. Mikor ezek létrejöttek, lehetett elkezdni a vizsgálatokat, hogy az ember esetére mi érvényesíthető. Számos antropológiai és biológiai probléma újragondolására került sor (féltékenység, férfiak nagyobb mortalitása, nemi szerepek, a nők felfelé házasodása, leánysecsemő meggyilkolása, vérfertőző kapcsolatok tiltása és létezésének okai stb. /bővebben lásd Bereczkei 1992/).

A homoszexualitás a felvállalt fogasabb kérdések közé tartozik, mert nem világos, hogy a homoszexuális hogyan tudja átadni a következő generáció számára az ezért felelős gént. A szociobiológia szerint a homoszexuális gének azért nem haltak ki, mert lehet funkciója a rokonok nevelésében való segítségnek, s oldalági úton így tovább fennmaradhat. Egy másik magyarázat szerint a homoszexualitás együtt fejlődött az agresszió-csökkenéssel, amelyre az együttműködéshez volt szükség (Csányi V.1999).

(A szociobiológia magyarázata a proszociális viselkedésre) A szociobiológus kétségkívül a legstabilabban tud érvelni akkor, amikor az altruizmus a rokonok közt érvényesülhet. A kiindulópont az etológia, ahol az állatok csoportjai valóban a szűkebb-tágabb rokonkörnyezetet. (A delfinek nem rokon úton kialakuló szociális kapcsolatai a kivételek közé tartozik.) Rokon környezetben ha valamelyik egyed vállalja a veszélyt, hogy a ragadozó figyelmét magára terelje, génjeit nagyobb mennyiségben tudja tovább örökíteni. A szülő génjeinek felét adja át gyerekének, a testvéreknek szintén kellő számú egyed vizsgálatra génjeik fele közös ($r:1/2$), a nagybácsi-unokaöcs *rokonsági együtttható* $1/4$ az unokatestvére $1/8$. Egy unokaöcs és egy unokatestvér megmentése önfeláldozás árán már az „önző gének” számára evolúciósan kifizetődőnek mondható.

Nem arról van szó, hogy egy ragadozó figyelmét magára vállaló madár átgondolja, hogy hány rokon ül a fán, hanem, hogy azok a génkombinációk, amelyek között altruista is van, jobban elterjednek, mint azok, amelyekben ez nincs meg. Hosszabb távon pedig beáll egy egyensúly a játékelméleti logikáknak megfelelően. Ha ugyanis túl sok az altruista, a dezertálók evolúciós esélyei megnőnek. Ha viszont mindenki dezertál, és nem áldozza föl magát rokonaiért, mert abban „reménykedik”, hogy majd a testvér teszi ezt meg, megint azok a gének kezdenek el terjedni, amelyek a becsületességre, önfeláldozásra, s nem a dezertálásra vagy a csalásra alapoznak.

A tüskés pikók néha elszakadnak a rajtól, ha feltűnik egy nagy hal, hogy megtudják, a csoportnak menekülnie kell-e, vagy nincs oka pánikba esni. Ha állandóan fejvesztve menekülnének, az sokkal inkább kimerítené őket – s ki is szelektálná őket – mintha egy-egy egyed vállalja a kockázatot. Ám a madarakkal szemben a tüskék pikó nem egyedül végzi ezt a feladatot, hanem kis csapatban, s ez szintén nagyon „bölcös”, hiszen így az egyéni kiszolgáltatottság is csökken, és a csoport is jól jár. A kísérletek tanúsága szerint viselkedését társához igazítja. Ha a másik kockázatot maga is teszi, ha nem, ő is nagy valószínűséggel visszafordul anélkül, hogy a nagy hal kilétét kiderítené.⁸ Proszociális viselkedését tehát a másik viselkedésétől teszi függővé.

Nem feltételezhetjük, hogy a gondolkodása juttatja a halat erre a következtetésre, sokkal inkább génjei készítetik rá. A szociobiológia altruizmus képe ezeknek az egyszerű viselkedéseknek a megfigyeléséből ered, melyek valóban évmilliók kódok sikereit bizonyítják.

A szociálpszichológia viszont általában tagadja az embernél ezeknek a kódoknak a genetikai, valamint evolucionista jelentőségét, mivel az embernek van identitása, múltja és jövőképe, szerepkészlete, erkölcs, melyekből választhat, s hajlékonyan mutatkozik, ami nem is mindig előny. A szociálpszichológiai kísérletek ugyanis azt is mutatják, hogy az embert jóval könnyebb belevinni az antiszociális viselkedések csapdájába, s a hangyák, a méhek, de még a farkasok vagy a tüskés pikók is, a közösségben élő állatfajok általában is proszociális viselkedés szempontjából jócskán lepipálnak bennünket.

A rokonainkkal szembeni segítőkész viselkedések visszavezethetők az önző gén elméletre. Most már az a kérdés, hogy mit kezdjünk azokkal a proszociális viselkedésekkel, amelyek nem közvetlen rokonainkat érinti? A szociobiológia két válasszal is próbálkozik. Egyrészt igazolja a kiegyensúlyozott reciprocitás mögött lévő adaptív viselkedést, másrészt pedig ahol ezzel sem érvelhet, mert a viselkedésben még a segítség visszakapásáról sem beszélhetünk, ott arra hivatkozik, hogy a proszociális viselkedés gyökere a biológiában van, s egyfajta reflex.

Kezdjük az utóbbival. Számunkra egy teljesen idegennel azért teszünk jót, mert biológiai lényegünkhöz tartozik a csoporthoz való tartozás vágya. Aki csoporthoz tud csatlakozni, mert konform és altruista viselkedésekre képes, annak biológiai túlélése sokkal nagyobb valószínűségű lesz. Reflexszerű tehát a közösséghez való tartozás vágya? Joseph Lopreatot idézve, a „közösségi jóváhagyásra való igény evolúciója valószínűleg elősegítette a lemondó altruizmus és a heroizmus kialakulását.” (kiemelés: Bereczkei 1992.69.) A gondolatmenet a proszociális viselkedést a konformizmusból eredezteti, a konformizmust pedig a biológiai szelekcióból.

Az érvelés véleményem szerint nem túl erős: a biológia szelektálja a konformizmust, s innen az idegenekkel szembeni altruizmusunk. Miért ne volna elképzelhető, hogy az idegenekkel altruizmust föl nem mutató gének tudnak jobban elterjedni? – Ez legalább ugyanolyan jó érv. Vagy mi van akkor, ha olyan közösségben vagyunk, ahol a konformitás az idegengyűlölet? (lásd a fasiszta Németországot) Ilyenkor az idegenek segítése az antikonform (és deviáns) viselkedés, s ha a segítségnyújtás az elmélet szerint a csoporthoz tartozásban gyökeredzik, már nem értelmezhető az olyan segítség, amelyben saját csoportunkból kilökjük magunkat a légüres térbe. (Ebben a példában a „zsidóbarát” helyzetbe.)

A szociobiológia ennél a pontnál kénytelen megállni, s átadni a helyét más tudományoknak, a szociálpszichológiának, a szociológiának, az etikának. A szociobiológiával magyarázható a nepotizmus, sőt, a mindennapi erkölcs is erre épül, amikor elvárjuk, hogy ne érdekből segítsük saját rokonainkat. De semmit sem mond arról, hogy a közhivatalokba rokonaikat bejuttató embereket a társadalom miért szankcionálja. Ami etikus a rokoni viszonyokban, az etikátlan lehet a társadalmi szinten, és a kettő között nincs genetikával értelmezhető összefüggés.

Stabilabb a biológiai paradigma azokban a példákban, amelyekben feltételezhető, hogy beszélhetünk kiegyensúlyozott reciprocitásról. Kölcsönösség érhető tetten például partnerkeresés vonatkozásában (te segítesz nekem partnert találni, én segítek neked). Elsősorban a kisközösségekre jellemző a kölcsönös segítségnyújtási hajlandóság, általános vélekedés szerint ide is szorult vissza.

A szociobiológusok szerint is csak a kisközösségekben valósul meg a visszakapott segítségnyújtás, de valamikor az emberi fajt ilyen kisközösségek alkották, és a nagyváros merőben új történelmi termék. Az a gén pedig, amelyik a segítségre hajlamosított, előnyben részesülhetett azokkal a viselkedésmódokkal szemben, amelyek ezt nem tartalmazták. Az altruizmus elterjedésében a kényszeren túl – amelyek egyes csoportban vadászó állatoknál is felfedezhetők – szükség volt még a memóriára. Annak észben tartására, hogy ki az, akinek segítettünk, és akitől épp ezért viszontsegítést várhatunk.

Azoknál a fajoknál, ahol az emlékezet megjelenik, segíteni azért is érdemes, mert cserébe viszontsegítést várható el. Emlékezni arra is érdemes, aki nem viszonozza a segítséget, hiszen őt legközelebb társai elkerülik. Ebben az evolúciós kölcsönhatásban értékelődik fel az intelligencia és a túlélés egymásra hatása (Trivers, R. L. 1971).

A biológiai szempont szerint a civilizáció a reciprocitás csökkenését vonja maga után, mert a kölcsönösségi viszonyok száma csökken. Ez azonban nem feltétlenül igaz.

Egyrészt, mert a kölcsönös kapcsolatok száma más területen megvan („törzsünk” tagjait immár a noteszünkben hordjuk, és rádiótelefonnal tartjuk velük a folyamatos kapcsolatot), másrészt mert a biológiai altruizmust átvehetik értékek és normák. Bereczkei szerint például a falusi helyek nagyobb segítségnyújtási hajlandósága ma is azzal magyarázható, hogy a kölcsönösségi viszonyokhoz inkább hozzá vannak szokva az emberek. Ez egyfelől igaz, másfelől azonban a szociálpszichológia ismer fel olyan összefüggéseket, mely szerint a segítségnyújtás a nagyvárosban is létrejön, mégpedig akkor, ha az egyén a körülményekből azt a következtetést vonhatja le, hogy a segítségnyújtás csak tőle várható, vagy nemcsak tőle, de számon kérhetik, ha elhalasztja. Szociálpszichológiai kísérleteknek sikerült kimutatnia ennek az aspektusnak az elsődlegességét, ami sokkal inkább morális indíttatású és mégis reflexszerű cselekvést eredményez (Aronson, E. 1992. 80). (A segítségnyújtás szociálpszichológiai feltételeit a büntudat fejezetben foglalom össze.)

Végezetül két olyan példával szeretném kiegészíteni a szociálpszichológia ismeret táráat, ami az elméletet tovább árnyalhatja. Az egyik a delfinek legutóbbi időben felfedezett viselkedése.

Szabadon lévő delfinek szociális stratégiáinak felderítése messze nem olyan könnyű feladat, mint a majmoké. Mégis sikerült kideríteni, hogy a fiatal hím delfinek kettes, hármas, négyes csapatokba verődnek, együttes mozgásokat gyakorolnak be hasonlóan a középkori lovagi kalandozókhoz vagy a modern motoros bandákhoz. Az ilyen szociális képességekkel rendelkező fiatal hímekre a magányos nőstények jobban figyelnek, mintegy imponál nekik, sőt a nőstények elcsábításában a hímek együttes agressziója sem ritka. A továbbiakban aztán családok alakulnak, és a bandák felbomlanak, újak szerveződnek.

Szép számmal akadnak magányos hímek is, de ezek továbbszaporodási esélye kisebb. Az anya delfin pedig hajlamos vállalni azt a kockázatot is, hogy kicsinyeit messzebb is elengedi, annál a biztonságos távolságnál, melynél még meg tudja védeni őket. A magyarázata ennek az lehet, hogy már korán érdemes hagynia, hogy kialakuljon az együttműködési képessége. A kölyökkorban idegenekkel hancúrozásra elengedett delfin nemi érettségének korára is könnyebben tud csapatot építeni. A szociális viselkedés célja végül is a partnerszerzés, és ebben a nem rokoni kapcsolatokkal rendelkezők kölcsönös érdeke is megfigyelhető. Az evolúciós logika szerint persze így kell érvelnünk: azok a delfin anyák, amelyek barátok szerzésére bátorítják kicsinyeiket – még ha vállalják is a felügyelet nélkülség veszélyét –, jobban át tudják adni génjeiket, mint azok, amelyek ezt nem teszik.

A másik példa az ember egyik tudatosan nehezen megtervezhető kölcsönösségi mechanizmusát írja le. Bronislaw Malinowski (1972) elemezte a Tröbriand-szigetek bensülötteinak ajándékozását. Eszerint bizonyos ajándékok mindig az óramutatóval megegyező irányba vándoroltak szigetről szigetre, míg más típusú ajándékok útja ellentétes irányú volt. A kölcsönösség megvalósult, de egyáltalán nem piacilag „bérszámfejtető” formában. A sok kis sziget nagy területen való elszórtsága miatt a szükséges ajándék, amelynek nagy szimbolikus értéke volt, azoktól származott, akiket közvetlenül nem ajándékoztak viszont, de a körfolyamat miatt a reciprocitás mégis

megmaradt. Hasonló egyébként a helyzet az interneten csevegő egymást nem ismerő, és a másiktól viszontsegítést nem várható kommunikációs terekben is. Az altruizmus itt is inkább viselkedés mód. Itt is van kölcsönösség, de szintén gyakran nem attól kapjuk a számunkra szükséges információt, aki tőlünk viszontsegítést várhat, mégis, ha mindenki önzetlen, akkor mi is jól járhatunk, ha a társadalmi kör tagjai közé lépünk.

A delfin példában egy nem rokonszelekciót támogató esettel találkozhattunk, de azért az altruizmus és a biológia közt volt kapcsolat, A trobriand-szigeteki és az Internetes példában viszont a szociobiológia megint csak a csoporthoz tartozás ösztönére hivatkozhatna – amely az altruizmus megjelenéséhez még kevés –, mert a reciprocitás itt nagyon áttételes.

Inkább úgy gondolom, hogy az utóbbi két példában a szociálpszichológiai „környezet határozza meg az emberi viselkedés” paradigmával sokkal könnyebben értelmezhető az altruizmus. Bizonyos kommunikációs hálókat racionálisan is ajánlják az önzetlenséget, míg a biológia csápjai már csak nagy erőlködéssel tudnak valamit mondani ugyanezekről a helyzetekről.

A két rokontudomány – mint mondtuk – mára kevésbé vitatkozik egymással, sokkal inkább ahol az egyik magyarázó ereje gyengül, a másiké erősödik és viszont.

(A versengés manipulálhatósága) A versengés okairól például a szociobiológiának megvan a maga mondanivalója, de arról, hogy az egyik társadalom egyedei miért versengők, s a másiké miért kevésbé, nem igazán mer állást foglalni. Az feltételezhető, hogyha a keveredés lehetőségétől teljesen elzárt törzset találunk, akkor abban igen hosszú idő alatt természetes szelekciónak indulhat egy olyan gén, amelyik a versengésért (vagy épp a nem versengésért) felel.

Azt azonban egyre több antropológus cáfolja (és a romantikus megfigyelő hibájául rója föl), hogy lennének például minden agressziótól mentes népek. A versengés sokkal inkább társadalmakra jellemző, kultúrából következő. Van, ahol a sértésre rögtön bosszúval válaszolnak (zsidó-keresztény kultúrkör, valamint az iszlám), s van, ahol előnyben részesítik a visszavonuló és kitérő magatartást az egyének pusztán azért, mert a társadalmi normák ezt tekintik elfogadhatónak (Triandis, H. C. 1988).

Az antropológiai kulturális összehasonlításoknál még jobban mérhetők a manipulált környezet hatására előidézhető agresszió és versengés. Ki lehet-e környezeti tényezőkkel váltani mohóságot, bizalmat vagy bizalmatlanságot, közösségi-egyéni érdek konfliktusokat, bosszút (pl. lincselésre való hajlandóság), versus megbocsátást, pánikot stb. Nem tudjuk, hogy az egyes viselkedési hajlamok oka mögött van-e egyáltalán eltérő genetika. A néplélektan és a rossz hírű fajelmélet próbálkozott biológiai különbségek mellett érvelni spekulatívan, tudományos módszertan nélkül.

Ha például a környezetet úgy változtatjuk, hogy többen figyelik a versenyt, az adrenalin szint rögtön magasabb lesz, ami abban az esetben, ha begyakorolt mozgást kell végezni teljesítmény növekedéssel is jár. A szociálpszichológiai kísérletek 1891-ben épp ennek a *társas facilitás* jelenségének a vizsgálatával kezdődtek (Triplett, N. 1981).

Aronson leírja, hogy egy csúnya „vezess óvatosan” plakátot sokkal könnyebb volt az emberek kertjeiben felállítani, ha előzetesen a plakát felállítás szándékáról még mit

sem tudó áldozatokkal aláírtak egy közlekedésbiztonságot támogató ívet (Aronson, E. 1992). Vagyis az előzetes elköteleződéssel ki lehet váltani altruista viselkedést, versengést, és tulajdonképpen nagyon sokféle más viselkedést is.

A versengés megteremtésének külső feltételeivel a kutatók gyerekeknel barátságokat tudtak könnyedén szétszakítani és létrehozni. Egy tábor lakóinál például két csoport erejét kötélhúzással, versenyfutással mérik, valamint olyan helyzetbe hozták őket, ahol az egyik csoport egy buli kikészített finomságaihoz előbb érhetett oda. Néhány napon belül a két csoport utálata olyan fokot ért el, hogy az ellenségeskedések spontán módon már éjszaka is megnyilvánultak. (Sherif-Sherif, 1969). A kibékítésre csak úgy volt mód, ha egymásra utalt helyzeteket hoztak létre. Például a vízhiány megszüntetésékor szükséges közös erőfeszítés, és más *főlérendelt közös célok* segítségével.

Az előítélet csökkentésére is a főlérendelt közös célok adják a legjobb csökkentési lehetőséget (lásd a későbbiekben). A deviánsan viselkedő bandákban is el lehet érni változást, ha olyan keretet teremtenek (például kosárlabda bajnokságokat szerveznek), amelyekben nem az agresszíven viselkedő válik a csoport kitüntetett személyévé, hanem a kooperatív (ebben az esetben a jó kosárlabda játékos).

A kísérletek azt igazolják, hogy a segítő szándékot ki lehet váltani csupán megfogalmazási különbségekkel, például a nyereség-vereség dimenzió átalakításával. A kísérleti személyeknek az volt a lehetősége, hogy egy gomb megnyomásával a másiknak 2 egységet adjanak, s maguknak 1-et, ha viszont a versengő gombot nyomták meg, maguknak 2 egységet adhattak, a másiknak pedig 0-át. Az emberek jó része azt választja, hogy magának 2, a másiknak 0-át. Pedig, és ebben a játékban ez az érdekes, ha mindkét fél úgy dönt, hogy a másiknak ad kettőt, akkor mindkét fél nyeresége 3, de ha mindkettő versenyezni kezd, csak azt a 2 pontot viheti el, amit magának adott. A félelem arra sarkallja az embereket, hogy elkerüljék a legrosszabb helyzetet, melyben ők adnak, de nem kapnak cserébe semmit⁹.

A félelem miatt hiába az átgondolási, sőt az előzetes beszélgetési lehetőség, a végül magukra maradt játékosok nem tudhatják, miképp fog dönteni a másik. Ezt a fogolydilemma helyzetet így lehet modellezni:

		Másik	
		K	V
Egyik	K	3 3	1 4
	V	4 1	2 2

2. ábra. Fogolydilemma

Ha viszont a fogolydilemmát meghagyjuk, de más számokkal játszunk, az eredmények sokkal jobbak lehetnek. Eszerint a kooperáló gomb magának 0-át, a másiknak 3-at ért, míg a versengő gomb magának 1-et, és a másiknak is 1-et. A táblázat ekkor így alakul:

Eredeti			Átalakított		
Gomb	Saját	Másik	Gomb	Saját	Másik
K	1	2	K	0	3
V	2	0	V	1	1

3. ábra. A fogolydilemma lehetséges variációi

A feladatban, ha félünk a nagy vereségtől, megint a versengésbe kényszerülünk, de mivel világosabban lehet látni, hogy sok pontot adhatunk a másiknak, és ő is nekünk, valamint ha önző módon viselkedünk se nyerhetünk annyit a másik becsapásával, ezért a kooperálási hajlam megnő.

Van azért pszichológiai vetülete is a dolognak. Azok az emberek, akiket a félelem mozgat, ugyanúgy a versengés csapdájába kerülnek, mint az előbb. Azok, akik nagy nyereségre szeretnének szert tenni, átlátják az összefogás megkockáztatásának lehetőségeit. Azok viszont, akik kis nyeresémmel is beérnek, még ha nem is mozgatja őket a félelem, könnyebben lesznek versengők, mert semmi sem motiválja őket a kockáztatásra.

Több pszichológiai aspektus van a háttérben, s ez a nők és a férfiak összehasonlításában itt a férfiak nagyobb kooperálási arányát hozta. A szociálpszichológus azt valószínűsíti, hogy a kisebb kockáztatni akarás és a vereség elkerülése a nőknél kulturális termék, és környezetileg ez is alakítható. (Például azokon a területeken, amelyekben a nőktől vár a társadalom nagyobb kompetenciát, a nők magabiztossága és kudarckerülő magatartása megváltozik kockáztatóvá.) Ezzel szemben a szociobiológus a férfiak nagyobb kockáztatási és együttműködési hajlandóságában felfedezi vadászó őseinket, ahol azoknak a férfiaknak a génjeik szelektálódtak ki, akik egyúttal voltak versengők, és a szükséges helyzetekben a kooperációt és a másikra való hagyatkozást is jobban vállalni tudták.

1.1.5 A tömeglélektantól a csoportlélektanig

Az első szociálpszichológiai megfigyelések a tömegjelenségekhez köthetők. Egy teremben kihelyezett sárga folyadékról azt kérte az előadó, hogy szóljanak, akik érzik az szagát. Először az első sorokban kezdték érezni, aztán egyre hátrébb. Clark trükkje az volt, hogy a folyadék szagtalan volt.

A tömegek viselkedése és befolyásolhatósága az állam sikeressége érdekében viszont filozófiai probléma, így a szociálpszichológia rokontudománya és gyökere, sok más mai tudományhoz hasonlóan, a filozófiában gyökerezik. Machiavelli politikai filozófiát művelt. A tömeget alacsony intellektusú, könnyen befolyásolható közösségnek tartotta. Gustave Le Bon szintén rossz véleménnyel volt a tömegekről, és azt feltételezte, hogy létezik egy tömeglélek, amely sok ember együttes jelenlétekor átveszi az uralmat. Tapasztalatait gyerekkora élményeiből, a Párizsi Kommün utcai harcaiból merítette (Pataki F. 1998). Gabriel Tarde már az elsők között volt, aki szociológusnak tartotta magát, de könnyed eleganciával ő is filozófiai stílusban írt.

Egyre gyakoribbá vált a városi népesség mozgolódása, és egyre fontosabbá vált az akár spontán módon kiemelkedő vezér és tömeg közti pszichikai kapcsolat. Míg

a tömegjelenségek leírásánál Gabriel Tarde az utánzásra koncentrált, és az utánzás törvényeit határozta meg, Le Bon a tömeghipnózisba süllyedését, korlátozott tudatállapotát fejtegette, addig Freud a vezér és a tömeg közti érzelmi kapcsolat fontosságára mutatott rá. A tömeg tagjai a vezéren keresztül – aki egy apafigura – azonosulnak egymással.

Később a szociálpszichológia laboratóriumaiban az vált kérdéssé, lehet-e valamiképp kísérletezni a tömeglélekkel, létezik-e az egyáltalán. Akár a lincselési hajlandóságot tesztelő kísérletekből, akár Mintz 1951-es pánikmodellezéséből viszont az derült ki, hogy az emberek cselekvésüket nagyon is racionálisan eldönthető kérdésektől teszik függővé. „Mi a valószínűsége, hogy X valóban bűnös?” kérdés meghatározza, hogyan szerettek volna X-szel bántani, és a lincselési hajlandóság a bűnösségi valószínűséggel nőtt.

Mintz kúpos kísérlete ugyan jól modellezte, hogy az üveg szájából nem tudják kirángatni a kúpjaikat a kísérleti személyek, ha alulról színes tinta ömlik az edénybe, és az üveg száján egyszerre csak egy kúp húzható ki, de máris nem lépett fel forgalmi dugó, ha lehetőség volt az előzetes egyeztetésre, de még az is számított, ha a játékosok ismerték egymást.

A pánik kitörésének oka egy racionális kalkuláció, amikor a menekülés esélyeinek latolgatása megy végbe. Ha semmi esély nincs, mint például egy süllyedő tengeralattjáróban, akkor pánik sincs. Ha viszont kigyullad egy discó, eltápoznak egymást az emberek. A racionális mérlegelések mind arra utalnak, hogy nincs olyan, hogy tömeglélek. Ettől még természetesen a tömeg manipulálhatóságáról leírtak sok igazságot rejtenek. Hitler sajnálatos módon fel is használta Le Bon megállapításait.

A tömeghatásra történő érzécsalódások megfigyelésére példa Sherif *pont a sötétben* kísérlete is. Egy kivetített pontot, még ha azt nem is mozdítják el, egy idő után elmozdulni látunk. A kísérletben Sherif azt tudakolta, mikor és milyen irányban látják elmozdulni, mert azt állította, hogy elmozdítják a kísérletvezetők a pontot. Ha egyéneket vizsgáltak a szórás nagy volt, ám ha csoportokat, az emberek befolyásolták érzécsalódásaikban egymást.

Ma is komoly viták vannak arról, hogy mennyire megbízható megfigyelők a csoportok, a tömegek, vagy hogy egymásra hatásuk miatt nem lehet vallomásaikra építeni például egy bűnygyben vagy egy baleset leírásban. A tömeglélektani, avagy a fentebb leírt vizsgálatok arra utalnak, hogy minél több ember figyelt meg egy jelenséget, annál biztosabb, hogy megfigyeléseik megbízhatatlanabbak. Újabb kutatások azonban azt támasztják alá, hogy a nyomozói kérdések csak akkor torzítottak, ha a megkérdezettek azt feltételezheték, hogy a nyomozó tudja a helyes választ. Ha nyitottan kérdeztek, és fogalmaztak meg téves leírásokat egy baleset részleteiről, a kísérleti személyek rögtön helyreigazították, és például közölték, hogy nem, nem a baloldali reflektorja sérült meg az autónak, hanem a jobboldali. Azaz egészen pontos, és éles részletekbe menő megfigyelések történtek (Stephenson, G. M. 1995).

A szociálpszichológia ma is érdeklődik azok iránt a jelenségek iránt, amelyek tömegkörnyezetben mennek végbe, ilyen a rémhír vagy a divat is. (Utóbbi témának egy teljes fejezetet szentelünk.)

A tömeglélektani elméleti okoskodások helyét lassan elfoglalták a csoportlélektaniak. A tömeget mindenekelőtt létszámában lehet elválasztani a csoporttól, ám nem egyszerűen a sok tag, kevés tag a meghatározó, sokkal inkább a tagok közti kapcsolat. Amennyiben az átláthatatlan, tömegmechanizmusok léphetnek működésbe (még ha nem is tömeglélek, de a kaotikusság). Átláthatatlan pedig akár tíz egymást nem ismerő ember kapcsolata is lehet, és néhány száz emberből álló hálózat is lehet áttekinthető. Ilyen pl. egy szervezet. Egy felvonulás résztvevői pedig fegyelmezett tömegként szintén nem nevezhető átláthatatlannak.

Optimális csoportlétszám a 7 plusz, mínusz 2, melynek sajátos okai vannak. Ilyen egységekre tud ráállni az agy, ezt tudjuk áttekinteni, memorizálni. Ami e fölött van, az már sémák ismerete, de nem az elemi egységek számának szaporodása. A számoló-művészek sem jegyeznek meg több egységet, a sakk mesterek sem tudják felrakni az értelmetlenül felrakott, aztán ledöntött bábukat. Ahol viszont az ismeretek jelentéseket tudnak tulajdonítani az elemeknek, ott egyre elvontabb és komplexebb gondolkodásra nyílik lehetőség. A csoporttagok száma, a katonai egységek száma, a tartományok száma, a közigazgatási egységek száma is ezért kell, hogy ilyen határok közt mozogjon.

A csoportszám pedig 3-nál kezdődik, és pedig azért, mert a három fő egymással már ugyanazt produkálhatja, mint a csoport. Köthetőek szövetségek, kimaradhat belőlük valamelyik stb. Szokták mondani, hogy egy gyerek nem gyerek, és kell egy testvér, de két gyerekhez képest is három már egy teljesen más minőség, az már kicsit magát a társadalmat modellezi. Ha több tag van, a csoportokon belül szerepek osztódnak szét. Egyik hálózatban kerülhet ránk egyik szerep, a másikban egy másik. Beszélhetünk pozitív és negatív szerepekről, tükörképekről. Például az informátor egy pozitív szerep, de a hírharang már negatív. Vezetők, alkalmazkodók, kérdezők, összefoglalók, informátorok stb., szerepekből születik a csoportdinamika, és a csoport önálló lényvé válik, melynek feloszlását egyes tagok épp úgy gyászolhatnak meg, mint egy szeretett ember elvesztését. A csoportok igyekeznek önmagukat egyensúlyban tartani, de ha feladatuk megszűnik, vagy tagjaikat más dolog köti le, törvényszerűen le is épülnek.

A csoportlélektani kutatások három területről bontakoztak ki.

1. Elton Mayo üzemelektani vizsgálódásai (itt a kutató arra jött rá, hogy a teljesítmény nem romlik attól, ha csökkentik a munkafeltételeket, amennyiben a tagok magukat kísérleti személyként kitüntetteknek érezhetik. Vagyis az emberi kapcsolatok fontosabbak, mint a külső feltételek.)
2. Jacob Moreno szociometriai vizsgálatai (Az első világháború hadifogolytáborait is megjárt román tudós Amerikában, egy leánynevelő intézetben az egymással jóban lévő lányokat helyezte el közös szobában, így csökkent a szökések száma. A barakkokban is ott volt nagyobb esély a túlélésre, ahol a csoport tagjai kedvelték egymást.)
3. Kurt Lewin megfigyelései, kutatásai, mezőelmélete (Lewin rájött, hogy a csoport nem attól jó, ha abban mindenki kiemelkedő, hanem ha abban az egyének képességei kiegészítik egymást. Morenoval szemben nem az egyének összegeként tekintett a csoportra, hanem azt egy másik létezőként figyelte meg.)

Jegyzet

- ¹ Merton újításnak nevezi a kulturális célok elfogadását, és az intézményes eszközök elutasítását konformizmusnak, mikor a célokat és a hozzá vezető eszközöket is követi az egyén (Merton, R. 1980).
- ² Lásd erről a szocializációról írott fejezetben az örömelvű-valóságelvű dichotómiát.
- ³ Max Weber különbözteti meg az érzület etikát a felelősség etikától, s véleménye szerint a politikusnak az utóbbit kell gyakorolnia. Természetesen a felelősség etika sem jelent machiavellizmust, ezért nem is alkalmaztuk Milosevic feleségének lehetséges jellemrajzáként.
- ⁴ A továbbiakban is a szociobiológia ismertetése során elsősorban Bereczkei Tamás: *A génektől a kultúráig* (1992) című könyvére fogok támaszkodni. Ahol nem élek hivatkozással, ott mindig az ő könyvére utalnék forrásként.
- ⁵ Igaz, Darwin is eljátszott azzal a gondolattal, hogy a szelekció egysége egyes fajoknál a család, de ez más esetekben túlságosan bonyolította volna az elméletét, ezért nem dolgozott rajta sokat (Darwin, Ch. 1955).
- ⁶ A szociobiológia itt nagyon bonyolulttá és óvatossá válik. A koevolúciós tétel szerint a társadalom és a veleszületett adottságok egymásra hatása alakul ki.
- ⁷ Epigenetikus például a vérfertőzési averzió, a rokonfelismerési képesség, az arc és az alakfelismerés (például a felhúzott szemöldök minden kultúrában ugyanazt jelenti), a hangok és ízek megkülönböztetésének képessége, s veleszületett hajlamaink is vannak (ilyen például a konfliktuskerülés, a sötétségtől vagy a kígyószzerű formáktól való rettegés, óvakodás a magasságtól stb.).
- ⁸ A játékelméletben ez a Tit for Tat-nak nevezett stratégia, amely mindig kooperációval indít, de ha a másik nem teszi, ő sem áldozza fel magát. Ez lehetséges megoldást nyújt a többmenetes fogolydilemmákra. (Mérő L. 1996.66.)
- ⁹ Többmenetes játéknál férfi párok 60%-ban, női párok 35%-ban, vegyes párok 50%-ban kooperáltak. Más típusú csapdákból, mint például a dollár árverésbe viszont a nők keveredtek bele kisebb arányban. A fenti kísérlet ismertetésében Mérő László (1996.70-71.) könyvére támaszkodtunk.

Irodalom

- ALLPORT, G.W.: *A modern szociálpszichológia történeti háttere*, In.: Szociálpszichológia szöveggyűjtemény I., (szerk.) Pataki F. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971. 7-88.
- ARGYLE, M. (1995): *Társas viszonyok*, In: Hewson-Stroebe-Codol-Stephenson (szerk.): *Szociálpszichológia*, Budapest, KJK 245-272.
- BERECZKEI T. (1987): *A szociobiológia társadalomképe*, Janus
- BERECZKEI T. (1992): *A génektől a kultúráig*, Budapest, Cserépfalvi Könyvkiadó
- CHRISTAKIS, A. N. – Fowler, H. J. (2010): *Kapcsolatok hálójában*, Budapest, Typotex Kiadó
- CSÁNYI V. (1999): *A viselkedés csatornái*, Élet és tudomány 1999. 4/23.
- CSEPELI Gy. (1997): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- DANYI Sz. (1999): *Szlobodan Milosevity útja a csúcsra*, Budapest, JATE Kommunikáció Szak, kézirat
- DARWIN, Ch. (1955): *A fajok eredete*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- DAWKINS, R. (1986): *Az önző gén*, Budapest, Gondolat Kiadó
- ERIKSON, E.H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*, Budapest, Gondolat Kiadó
- GRANOVETTER, M. (1983): *The Strength of Weak Ties: A Network theory Revisited*, Sociological Theory, Volume 1, 201-233.
- HANKISS E. (1979): *Társadalmi csapdák*, Budapest, Magvető Kiadó
- (1985): *Az irodalmi mű mint komplex modell*, Budapest, Magvető Kiadó

- HINDE, A.R. (1995): *Etológia és szociálpszichológia*, In: Hewson–Stroebe–Codol–Stephenson (szerk.): Szociálpszichológia, Budapest, KJK 39-57.
- KORNAI J. (1980): *A hiány*, Budapest, KJK.
- KORNAI J. (1989): *Régi és új ellentmondások és dilemmák*, Budapest, Magvető Kiadó
- MALINOWSKI, B.(1972): *Baloma*, Budapest, Gondolat Kiadó
- MERTON, R.K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Gondolat Kiadó
- MÉREI F. (1969): *A szociometria módszerei és jelenségvilága*, Pedagógiai Szemle 19.évf. 7-8. sz. 594-634.
- MÉRŐ L.(1996): *Mindenki másképp egyforma*, Tericum Kiadó
- PATAKI F. (1998): *Tömegek évszázada*, Budapest, Osiris Kiadó
- SHERIF, M–SHERIF, C.W. (1969): *A csoportközi kapcsolatok kutatása*, In: Pataki F. (szerk): Csoportlélektan, Budapest, Gondolat Kiadó
- STEPHENSON, G. M. (1995): *Alkalmazott szociálpszichológia*, In: Hewson–Stroebe–Codol–Stephenson (szerk.): Szociálpszichológia, KJK Budapest, 1995. 462-478
- SZÁNTÓ Z. (1995): *A társadalom ökonómiaja és a gazdaság szociológiája*, Elméleti Szociológia 1995/3-4. 46-54.
- TRIANDIS, H. C. et al. (1988): *Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-in-group relationships*, Journal of Personality and Social Psychology, 54, 323-338.
- TRIPLETT, N. (1981): *A mozgást elősegítő tényezők...* In: Csepeli (szerk): A kísérleti társadalomlélektan főárama, Budapest, Gondolat Kiadó, 36-51.
- TRIVERS, R. L. (1971): *The evolution of reciprocal altruism*, Quaterly Review of Biology, 46, 35-57.
- VARGA K. (1985): *Ördögi kör. A hiány szociálpszichológiájáról*, Budapest, Magvető Kiadó

1.2 Szocializáció

A felnőtt szocializáció*

A szocializáció hagyományos és modern felfogása között a különbség, hogy míg a modern elméletek interakciók sorozatán és kölcsönösségen alapulnak, addig a hagyományosak egyirányú folyamatként értelmezték. Ennek is volt freudista – mely szerint a szocializáció az ösztönök elnyomása – és egy behaviorista változata, mely szerint tiszta lappal indulunk, s a környezetünk olyanná tesz, amilyenné akar.

A szocializáció folyamata ma már tudjuk, nem áll meg a felnőttkorban, és pedig két okból. Egyrészt, mert a felnőttkor is újabb és újabb társadalmi, életkorból fakadó vagy egzisztenciális kihívás elé állít – például katonának kell menni; a gyerek megszületésével meg kell tanulni a szülő szerepet; új állást kell vállalni, stb. –, másrészt pedig életünk értelmét a folyamatos tökéletesedés iránti küzdelem adja, mely útnak sohasem juthatunk a végére. Ami a hiányosságainkat illeti, azokkal is úgy vagyunk, hogy sohasem késő pótolni őket. (A morálfilozófusok szerint végérvényesen mindaddig nem megítélhető az ember, míg meg nem hal, hiszen az utolsó pillanatig lehetősége van önmaga átszervezésére, újrastrukturálására.)

A felnőtt szocializáció témakörébe így besorolhatóvá válik a vallási és pszichológiai személyiségfejlesztő iskolák széles skálája. Kant erkölcsi vélekedése éppúgy, ahogy a menedzseriskolák tanításai a jó fellépésről. E számos terület bebarangolása aligha lehetséges. Elégedjünk meg ezúttal csupán egy részletével, azoknak a felnőtt szocializációs jellemzőknek a felmutatásával, amelyek szembeállíthatóak a gyermeki és az ifjú lélekkel.

Különösen érdekes határterület a kamaszkor, amikor „ha akarom még gyerek, ha akarom felnőtt vagyok”. Ezzel visszaélni úgy lehet, ha mások megítélésében szigorú vagyok, ellenben a saját hibás cselekedeteimet úgy kérem megítélni, mintha még gyerek volnék. Talán mondhatjuk, hogy sok felnőttnél is működik a kettős értékelés, azaz a saját csoport és Én igazolása, másoknál pedig a mentő körülmények kizárása. Ez a morális ítékezés kamaszkori visszamaradottságként is értelmezhető, és sok ilyen vonásunk csiszolható a felnőttkorban is.

A fenomenológia számára, mely a mindennapiság magától érthetődöttségeinek valójában bonyolult rendszereit boncolgatja, a szocializáció a „részvételt” jelenti (Somlai P. 1997). Innen nézve a gyerekkor alig-alig kap kitüntetett szerepet, hiszen az érett ember életében bekövetkező változások a társadalomra erősebben hathatnak vissza. Extrém példaként hozhatjuk a '89-es rendszerváltást, mely értékvtáltást is eredményezett (vagy fordítva az értékvtáltás okozott rendszerváltást?) Az események

* A szocializáció-kutatások legelhanyagoltabb területéhez igyekeztem hozzászólni, sőt a szocializációs fázisokat saját elképzelésem alapján építettem fel. Ha az olvasó a klasszikus ismeretek megszerzését is célul tűzi ki, figyelmébe ajánlom a végjegyzeteket.

a mindennapokban is változást hozhattak, megváltozott az emberek politikai aktivitása, átalakulhatott időbeosztásuk (felgyorsult, vagy ha munkanélküliek lettek lelassult), szembekerültek az öngondoskodás versus állami gondoskodás problémáival stb., mindez egyszersmind újra-szocializálta őket.

A szocializáció a szokásos értelmezés szerint *a különböző viselkedésre adott szimbolikus jutalom vagy büntetés során az értékeknek és a normáknak az elsajátítási módját jelenti*. Turner a szituációk során történő személyiségformálást négy típusra bontotta (Turner, R. H. 1989). Az ő típusait oly módon próbáljuk továbbfejleszteni, hogy világossá váljék mi az, ami a gyermekkori, és mi az, ami a későbbi szocializációra jellemző.

Az egyén legegyszerűbb viszonya a környezethez, a minták *reprodukálása*. Viselkedésben, beállítódásban, érzésekben utánozhatjuk a mintákat. Ez a típus leginkább a koragyermekkorra jellemző. A reprodukált minták interiorizálása már a gyermekkor későbbi szakaszához tartozik.

A szituációkra válaszolhatunk spontán viselkedéssel, reagálással is. Ez lehet bizonytalanság vagy biztonság, bizalom vagy bizalmatlanság, agresszió vagy passzivitás, a szituáció kiválthat belőlünk magas vagy alacsony önértékelést. Az alapreakciók közül jónéhány már igen korán rögzülhet – a bizalom például már csecsemőkorban. A reprodukálás és a reagálás mint szocializáció végigkíséri életünket, jelentősége mégis inkább a gyermekkorra tehető.

Harmadik eset az *alkalmazkodás*, amelynek a szocializáció szempontjából a legjelentősebb ideje a tinédzser- és az ifjúkor. Az alkalmazkodás ugyanis Turner szerint már a környezet általi kihívásra tett olyan válasz, amely nem mentes a visszahatástól sem. Ilyenkor az egyén azt is mérlegeli, miképp tudná magát a környezetet saját maga számára kedvezően alakítani.

S végül negyedikként a jelentések tisztázását hangsúlyozzuk – Turner itt „fejlődést” említ -, amely a szituációra nem cselekvéssel válaszol, hanem egy kommunikációs folyamatban a megismerésre tör. Úgy véljük, e negyedik szocializációs szint az értékek kialakulását, rögzülését segíti. Igaz, már korábban is megjelenik, de végigkíséri a felnőttkort is. Felnőtt korban véleményünk szerint a narráció pozitív és negatív szerepet egyaránt betölthet. Szerepet játszhat a fogalmak fejlesztésében, de az öngazolásban is.

A felnőtt korra a szituációkra való reagálás már rögzült, és az utánzás sem hatol a személyiség mélyére, alakulhat azonban a személyiség a jelentések fejlődésével, s az alkalmazkodás is állandó kihívást jelent az intelligenciára, sőt fejlesztheti is azt. (Etikai szilárdság híján az alkalmazkodás szét is zilálhatja a személyiséget.) Felnőtt korra a főbb identitás-kérdések választ kapnak, s ennek köszönhetően mind a részletkérdések – lásd pl. egy munkahelyi gondot -, mind a praktikus-globális kérdések – mint amilyen a politika – kerülhetnek az érdeklődés homlokterébe. Megváltozik tehát a szocializáció tárgya és módja, ezért is érdemes külön felnőtt szocializációról beszélnünk.

1.2.1 Az engedni tudás és a szankciók függetlensége

Amennyiben a felnőttiséget érték kategóriákkal írjuk le, az esetek többségében – talán csak a nemi szerepek képeznek kivételt – hozhatók olyan példák, amelyekben a gyerek felülmúlhatja a felnőttet. A szembeállítás tehát visszafelé is elszülhet. Erre elsőként hadd mutassunk be egy olyan példát, amelyben valaki a következőként érvel: „Az az ember nem lehet becsületes, hiszen dolga volt a rendőrséggel.”

Egy ilyen kijelentés elhangozhat már akkor is, amikor még nem tudni, hogy X.Y-t rosszakarói jelentették-e fel. Különösen, ha valakit jogilag is bűnösnek találnak, hajlunk arra, hogy elítéljük. Ha kétszer annyit ült valaki, mint a másik, kétszer olyan gazembernek is véljük. Pedig kiderülhet az is, hogy a börtönt az igazságtalan politikai rendszer szabta ki – utólag már mi is revidiáljuk véleményünket, de ez megint csak konform viselkedés. Mivel a gyilkosságokért nagyobb börtönbüntetést szabnak ki, mint az egyéb bűncselekményekért, azt szoktuk gondolni, hogy a gyilkosok a legnagyobb gazemberek. Börtöntapasztalatokból kiderülhet azonban, hogy mivel a gyilkosságok többsége hirtelen felindulásból történik, a gyilkosok jelentős része messze nem olyan antiszociális, mint a megrögzött bűnözők.¹

Kohlberg a szankciók függetlenségének nevezte azt a jelenséget, amelyet – a mi példánkban – akkor képviselne valaki, ha nem a rendőrrel való interakcióból, és nem a büntetés mértékéből hozná elhamarkodott ítéletét. Ezekben a dolgokban egy gyerek lehet toleránsabb és nyitottabb a felnőttel, minek oka a gyerek jóhiszeműsége. (Bár, mint Kohlberg kísérlete arra rámutatott, a 7 éven aluli gyerekek még épp hogy csak a szankciókból képesek ítélni, azaz fel sem tételezik, hogy a rendőr bácsi tévedhet.)²

Másik példánkban egy tízéves fiúcska már hagyhatja, hogy kishúga legyőzze őt valamely játékban, sőt kortársaival szembeni vereségeit sem szükséges kudarcként megélnie. Ezzel szemben van olyan 30 éves felnőtt tanár, aki alig képes elviselni, ha tehetséges diákja felülmúlja őt. E tekintetben a tízéves fiú felnőttebb a 30 éves tanárnál. Mindebből az következik, hogy a tanárnak még van miben tökéletesednie, szocializálnia, de a fiú egy kiváló személyiségjele sem jelenti azt, hogy ő maga személyiségfejlődésének végére ért volna.

Erikson szerint a különböző korosztályok, különböző feladatok előtt találják magukat. Így a csecsemőkorban a bizalom érzését kell megszerezni, a kisdedkorban az autonómiát, a játékok elsajátításával kezdeményezőkézségre (iniciatívára) kell szert tenni. A serdülőkorban az identitást kell kialakítani, a fiatal felnőttkorban már az intimitás készsége a feladat, majd az utódokról való gondoskodás stb. (Erikson, H. E. 1991, 427–497. Allport, W. G. 1985. 301–307.)

Erikson kategóriáit a megfelelő érettségből és az életkor adta feladatokból állítja össze. Lényeges, hogy az egymást követő fázisok nem cserélhetők fel, s hogy sikerességük a megelőző teljességétől függ. „Tiszteletben kell tartani az epigenezisre érvényes megfelelő mértéket és sorrendet” – mondja (Erikson, H. E. 1991. 439). Hasonlóan vélekedik Piaget vagy Kohlberg is.

Ugyanakkor jónéhány példát találhatunk arra, hogy hátrányos körülmények közt nevelkedettekből kiegyensúlyozott személyiségek váltak. A hiányos szocializáltság, a szélsőséges esetektől eltekintve, bepótolható. Ezen kívül a különböző személyiségjegyek – zárkózott, felszínes, feledékeny, agresszív, sértődékeny, hiszékeny, gyanakvó, félénk stb. – is mind olyasmik, ami a felnőttkorban sem átalakíthatatlan. Sőt, igen gyakran válnak introvertált emberek életük delén extrovertálttá és fordítva.

Úgy tűnik, a pszichológusok hajlanak arra, hogy a gyermekkoruk túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítsanak. Freudnál kezdődik ez, ahol is a gyermekkor számos felnőtt ténykedés magyarázata, s ahol a felnőtt csupán betegként kerül terapeutájához, aki az analízis során lebontja, majd újra felépíti személyiségét. Később az analízis és más technikák már nemcsak a betegségekre tett gyógyító eljárások, hanem minden felnőtt életének hasznos tanítói. Épp a pszichológia terápiás gyakorlatából következethetünk arra, hogy a felnőttkor nem végállomás. Gondoljunk csak a szenvedésben is értelmet kereső (Frankl, E. V. 1988), a másik megértését gyakorló, az önnön érzéseink megfogalmazását megtanító gordonai vagy rogersi pszichológiára (Gordon, T. 1999, Mérei F. 1989. 214-227), az autonóm felnőtt énként hangját felismerő (Berne, E. 1984) vagy akár a szexualitási gyakorlatokra (Tóth M. – Stadinger Zs. 1988).

1.2.2 Az „énintegráció” fogalom problémája

Természetesen nem vonjuk kétségbe, hogy szélsőséges esetekben az anya-gyermek kapcsolat hiánya és torz volta folytán a neurotikus felnőtté válás valószínűsége megnő, de még ez sem végleges. Anya hiányában, ha felveszik a csecsemőt az nem képes a felnőtt tartásába belesimulni. Mindebből azonban nem következik, hogy akár még az ilyen hátránnyal indulók is, tinédzserként partnerkapcsolataikban ne sajátíthatnák el a testi és lelki alkalmazkodás képességét. A felnőtt szocializáció feladata nagyobb a hátrányos helyzetűeknél, de ez minden, amit – a szélsőséges eseteket leszámítva – elmondhatunk erről. Egyes kutatások azt igazolják, hogy a nehezebb gyerekekkel rendelkezők később erősebb identitást alakítanak ki (Clair és Day kutatására hivatkozik Carver, S. C. – Scheier, F. M. 2002. 296).

Nézőpontunk eredendően szociológiai, s ebből adódóan a személyiség kevésbé tűnik merev struktúrának, sokkal inkább a társadalom és az egyén kölcsönhatásának. Ugyanezen nézőpontból tűnik vitathatónak az érett személyiséget alátámasztó „énintegráció” fogalma is, mely a személyiség pszichológiában úgy szerepel, mint az egészséges felnőtté válás szükséges feltétele.

Olyan, hogy tökéletes énintegráció valójában nincsen. Allport is úgy beszél az énintegrációról, hogy az nem egy elérhető állapot, amelyet ha egyszer megszerezünk, békésen hátradőlhetünk fotelunkban. (Allport, W. G. 1985. 405). Az „én” akkor a legösszességesebb, ha valamilyen célért küzd – mondja –, s ha elértük célunkat, a ráirányuló energia szétesik. Minél kevésbé fontos ugyanakkor számunkra a cél – avagy az adott téma –, annál inkonzisztensebb lesz véleményünk. Sohasem rendelődik alá egyetlen célnak minden tevékenységünk – ha mégis, az már mániákus megszállottság –, így személyiségünk nem is kényszerül mindenütt tiszta logikai hálóba rendezni önmagát.

Eriksonnál az énintegráció még az időskor kiteljesedését jelenti, és ez az elégedett visszatekintés jellemzője. Ellentéte a kétségbeesés, amikor valaki mindent másképp csinálna, ha újrakezdehetné (Carver, S. Ch. – Scheier, F. M. 2002).

Térjünk azonban vissza a fogalom általánosabb jelentéséhez, és ahhoz, hogy valóban jól írja-e le az egészséges felnőtt személyiséget az összerendezettség és az énintegráció. A szociológiai felméréseket végzők állandó tapasztalata, hogy az emberek vélekedései inkonzisztensek. Szavazhatnak egy párt, miközben ellentétes nézeteket vallhatnak, mint amelyet a párt hirdet. Kijelentheti valaki, hogy ő az egyenlőség híve, s közben lehet az a véleménye, hogy a gyerekeknek nincs joga arra, hogy alkudozzon vele. Ezt a hétköznapi szociológiai tapasztalatot számos szociológus keserűen veszi tudomásul, és beletörődik abba, hogy az emberek nem logikus lények, sőt inkább buták, mint okosak. Pedig itt többről van szó, és ez az észrevétel a szociálpszichológia ajándéka a szociológiának. Hiszen rendkívül okos emberekről is kideríti az utókor, hogy logikai rendszereik ellentmondást hordoznak. Hovatovább különböző tetszetős logikai rendszerek léteznek, amelyek egymással összeegyeztethetetlenek.

Amikor egy vallásos ember őszinte meggyőződéssel vallja, hogy szeretni kell felebarátainkat, felháborodhat azon a kijelentésen, hogy a katona olyan, mint a hóhér, hiszen parancsra öl. Az utóbbiban az anarchikus megnyilvánulást látja, és az anarchia elutasítása, a társadalom polgári normáinak elfogadása az, ami összhangot teremthet a vallásosság és a katonaság között. Allport G. B. Shaw Pygmalion-történetét idézi, melyben a virágáruslány azért vállal különböző szerepeket – szolgál, beszédgyakorló tanuló, úrinő –, mert szereti Higgins professzort. Az azonban, hogy gyakran található valami mag – konformitás, szeretet, szemünk előtt lebegő cél stb. –, még nem jelenti azt, hogy ne volnánk ízig-vepig inkonzisztens lények.

Sőt, ezúttal szeretnénk messzebbre menni Allport megállapításainál. Véleményünk szerint sokszor nincs is összekötő kapocs inkonzisztenciáink között, s nem ennek ellenére, de éppen ezért lehetünk egészséges személyiségek. A művész fennkölt szárnyalása egyáltalán nem összeegyeztethető napi kicsinyességével vagy morális felelőtlenségével. Erre Allport azt válaszolná, hogy nem szükséges mindenkinek magas énintegrációval, azaz érett személyiséggel rendelkeznie, mert nem biztos, hogy az képviseli a legfőbb jót. De nem csupán a tehetségesek kivételek, hanem a hétköznapi emberek is, akik nem vetik össze különböző szerepeiket. Valójában csak igen kevesen élnek eljövendő haláluk állandó szem előtt tartásával is, és ettől még teljes értékűek, sőt épp ezért azok. Apaként erősek lehetünk, és beosztottként alkalmazkodóképességünk erőit gyakorolhatjuk, s bizonyos határok között nem szükséges, hogy ezt negatívnak tartjuk.

Személyiségünket a szerepek megannyi részre hasítják szét, s az érettségnek nem az a jele, hogy az ellentmondásokat az énintegrációért vívott harcban mániákusan felszámoljuk, hanem épp az, hogy az inkonzisztens „hasadtságot” – ami olyan, mint az ujjlenyomat, mely teljesen egyéni mintába rendeződött –, szándékunk szerint képesek vagyunk megőrizni vagy újrastrukturálni.

A szerepek ellentmondásából adódó védekezésnek van egy finomabb formája is önmagunk megsokszorozásánál, s ezt Erving Goffman szereptávolításnak nevezte. Szerinte minden szerepben egy kicsit éreztetjük, hogy mi azért mások is vagyunk.³

Az ember a géppel szemben egy „hasadt” lény. A hasadásai között jöhetnek létre olyan kombinációk, keletkezhetnek olyan feszültségek, amelyek az ötletek forrásai. Ezért nem érthetjük meg sosem, hogy valójában honnan származnak ötleteink. Túl merev hasadások már kórosak, paranoiából szkizofréniába juttathatnak, de semmivel sem kórosabbak, mint a teljes éntegráció. Paradox dologra hívnám fel a figyelmet, a szkizofrének jellemzője éppen a mániákus éntegrációra törekvés. A szkizofrének öngazolások során logikailag tökéletes konstrukciókat hoznak létre, ebből a szempontból sokkal integráltabbak, mint a környezetére reagáló ember.

Az egészséges „hasadtság” megléte miatt véljük úgy, hogy Festinger „kognitív diszsonancia redukciója” (Festinger, L. 1957.) vagy Heider (Heider, F. 1958.) egyensúlyelméletében az egyensúlyhiány korántsem olyan kínzó, mint azt egyes szociálpszichológusok vélik. Festinger szerint a nem választott tárgyat leértékeljük, a választottat pedig fel. Miért értékelnek le a nem választottat, ha egy adott pillanatban különösebben nem érdeklődünk iránta? Heider szerint a barátom ellensége nem lehet feszültségek nélkül a barátom. Pedig egy hasadt lényenél ennek semmi akadálya. Az élet számos feszültségét csak úgy kerülhetjük el, ha önünket megsokszorozzuk. Akinek nincs meg ez a képessége, olyan feszültségek kereszttüzébe kerül, hogy cselekvésképtelenné válik⁴.

Mivel az ember agya igen nagy mennyiségű információt képes felvenni és tárolni, ezért amennyiben nem volna meg az a képessége, hogy hol az egyik részlettel, hol pedig a másikkal foglalkozzék, úgy viselkedne, mint az a gép, amely egy adott feladat-sor elvégzésekor minden lehetséges – azaz esetleg végtelen – információt számításba akarna venni. S az ilyen számítógép sem működőképes. A komplex folyamatok csak önkényes egyszerűsítésekkel oldhatók meg, de az egyszerűsítések egy egészséges embernél nem jelentik azt, hogy az éppen mellőzött információk ne lehetnének mégis áttetsző hatással az épp soron lévő gondolatokra. (A gép talonba rakja, vagy kidobja a mellőzött dolgokat.) Az emberi gondolkodási technika tehát szükségképp magával hoz bizonyos mértékű áttetszőséget, ami a közhiedelemmel ellentétben még a szkizofrén betegnél sem olyan, hogy egyik énje ne tudna a másiktól.

További, sajnos csak spekulatív gondolatokra nyújtana lehetőséget, ha kitérnénk az agy jobb- és balféltékés különbségeire. Ettől itt eltekintenénk, a felnőtt szocializáció biológiai alapjaira utalva azonban annyit azért megkockáztathatunk, hogy az a baloldali agyfélteke dominanciarögzülésével magyarázható. A baloldali agyfélteke a beszédcentrum, ez az egoisztikusabb, a fegyelmezettebb és a kevésbé kreatív.⁵

Fontosabb itt a számunkra egy tudománytörténeti megjegyzés. Az éntegráció a modern gondolkodás szülöttje. Ebben a szociálpszichológiai korszakban azok a kutatások voltak a jellemzők, amelyek az Én önvédelmi reakcióit kutatták (önigazolás, sztereotipizálás, egyensúlyra törekvés stb.). Ezzel szemben egy posztmodern kultúrkörnyezetben, ahol a sokféleség mindennapos, a kutatói figyelem már átterelődhet a sokféle értékekkel, nézetekkel, életstratégiákkal, kultúrkeveredésekkel, divattal stb. való együttélés pszichológiai hogyanjára.

1.2.3 Az önismeret és a kilépés az egoizmusból

A mindennapi gondolkodás szerint felnőtt az, aki tiszta szerepet „játszik”. Az éntegrációnak ilyen jellegű megfogalmazása csupán elméleti konstrukció. Spranger a következő ideáltípusosokat írta le: a gazdasági ember – aki mindig a hasznosságot keresi –, az elméleti ember – aki az igazság feltárásáért küzd –, az esztétikus ember – aki a formát tiszteli –, a szociális ember – akit a szeretet vezérel –, a politikus – akit a hatalom motivál –, és a vallásos – aki a misztikus egységet kutatja – (Allport, W. G. 1985. 321-323). Érett személyiségnek első ránézésre azt tartjuk, akit a számunkra vonzó csoportba tudunk sorolni, s aki csak akkor lehet a szemünkben ideáltipikus, ha elég messze van tőlünk. Ezzel szemben úgy véljük, egy tudományosabb, realistább nézőpontból teljes individuumnak épp azt tarthatjuk, aki mindegyik embert, szükség esetén, elő tudja hívni magából. A teljességhez, a másik ember empátiikus megértéséhez, és a mindennapi élethez hol művészi, hol elméleti, hol gazdasági önünket kell előtérbe hoznunk. Az pedig, hogy az esztétikai önünk lényegénél fogva ellentétbe kerülhet az elemzővel, a szociális, a gazdasági racionálissal stb. hasadtságunkat ismerve egyáltalán nem okoz problémát.

Eszerint az éntegrációval szemben, amelyet egy gazdaságmániákus ember tökéletesen megvalósíthat, a felnőtt szocializáció szempontjából sokkal többre kell tartanunk az empátiát.

A személyiség fejlődésében elvileg már 7 éves kor után lehetőségünk van arra, hogy kilépünk egocentrikus világunkból, addig ugyanis Piaget szerint kognitív szempontból nem vagyunk képesek más perspektívából, mint a sajátunkból nézni a dolgokat. („A velünk szembenállónak miért az a bal keze, ami nekünk a jobb?” – ez alapkérdés 2 és 7 éves kor között.) De hiába van 7 éves korunktól kezdve lehetőségünk az empátiára, ennek a készségnek a hullámozása végigkíséri életünket. Ugyanakkor ez a képesség az alapja annak is, hogy az érett személyiség felnőtt módon tudjon szeretni, azaz a szeretet ne kapaszkodás legyen a másikba, mint a gyermeknél, hanem a másik valódi lényének elfogadása.

Az „éntegráció” fogalma viszont, ha nem sarkítjuk, mégiscsak elfogadható. Három vonása, az összpontosítás, az önismeret és a személyiség inkonzisztenciájának fel számolása közül, csak az utóbbit vetettük el, annak is csupán abszolútizált formáját.

Különösen fontos az önismeret, amely végül is egyfajta éntegráció. Az önismerettel feltérképezhetjük hasadtságainkat anélkül, hogy azon erőszakot próbálnánk tenni. Az önismeret nem más, mint lényünk ellentmondásainak ismerete. Az önismeret a felnőtté válásnak fontosabb vonása, mint a „tökéletesség”. Felnöttebbnek érezzük azt a neurotikust, aki tisztában van lelki problémáival, vagy azt a szélhámost, aki pedig saját gazemberségével (lásd Shakespeare III. Richárdját), mint azt az egyébként egészséges fiatalembert, aki még nem ismeri képességei határait, vagy azt a szélhámost, aki jó embernek tartja magát. Az önismerettel rendelkező érett személyiség nemcsak ismeri hibáit, de el is fogadja azokat. Tisztában van azzal, hogy nem válhatunk teljesen konzisztens lényé. Nem fatalista módon fogadja el önmagát, hiszen bízik javíthatóságában.

Önismeret nélkül tehát nincs felnőtttség. Számos gyenge, de nagy önismerettel rendelkező embert jegyzett meg magának az emberiség. Tudjuk azt is, hogy az erősebb személyiségek ritkábban lépik át saját normáikat, nemigen engednek a csábításnak, s ha mégis, kevésbé van büntudatuk miatta. (Lásd később a Büntudatot, vagy Ranschburg J. 1993. 143.) Az, hogy még akkor sem fordulnak önmaguk ellen, ha saját normáikat megszegik annak köszönhető, hogy tudatosan, nagyobb önismeret birtokában cselekszenek. Külső értékek abszolutizálásával és az önismeret hiányával, szükségképp büntudatos lények leszünk.

Az önismeret magában rejt bizonyos gyengeség elfogadását is. (Szkizofréniás betegeknel figyelhető meg mind tetteikben, mind értékeikben, hogy a gyengeség minden – különösen erkölcsi – fajtáját könyörtelenül elítélik.)

A gyermeki egoizmusból való kilépésre a felnőtt szocializáció során nevelődünk is. Nem abban a vonatkozásban, hogy kevésbé leszünk önzők, a felnőtté válás éppenséggel az önzés elmélyülésével is járhat. Nincs módunk viszont arra, hogy a gyermeki grandiózusos ént magunkkal vigyük. A gyermek vágyaiban még egyszerre focista és orvos, úrhajós és mozgonyvezető. Az évek során a választható lehetőségek beszűkülnek. Az önismeret a grandiózus én leépülésével párhuzamosan fejlődik.

A felnőttkorban egy munka elvállalása egyenlő számtalan más munka mellőzésével. Grandiózus éünk tiltakozhat ez ellen. A fiatalok – mondja Erikson – amikor képtelenek azonosulni egy foglalkozással, inkább azonosulnak egy klikkel vagy egy hőssel, ami által pedig elveszítik individualitásukat. Pont azt, amiért eredetileg harcba szálltak (Erikson, H. E. 1991. 485).

Sokaknál nem a helyes, hanem infantilis módon a torzult grandiózus én rögzül. Ennek oka lehet több minden, a család megerősítése, az, hogy mások nem szokták udvariatlanul a szemünkbe vágni mit gondolnak rólunk, hogy barátainkat inkább a szerint válogatjuk, ha tehetjük, hogy megerősítsék a magunkról kialakult képet stb. Mindenekelőtt énvédelmi mechanizmusaink a ludasak. Ezért aztán majdnem mindenki, akinek jogosítványa van, úgy gondolja például, hogy az átlagnál jobban vezet, vagy ha bármilyen képessége van, ami valóban jobb az átlagnál azt rendkívülinek titulálja ő is és rokonsága is, ha pedig valamiben rosszabb, azt a tulajdonságot nem tartja jelentősnek. (Ezekkel az elemekkel magyarázzák az irreális, a közönség számára szembeeső önértékelést, amellyel a tehetségkutatók zsűrijei a kezdeti válogatásokon oly sokat találkoznak. A jelenség tudományos elnevezése a wobegon-hatás, mely egy humoristától származik, aki egy kisvárost úgy mutatott be, hogy abban mindenki átlagon felüli.)

Azt mondhatjuk tehát, hogy két irányban billenhetünk el: a túlzott önértékelés és az alulértékelés felé. S aki kamasz egyszerre teszi mindkettőt, de legalábbis az egyik nap így, a másik nap úgy érezheti magát.

1.2.4 A szeretet és a szeparáció

Említettük már, hogy a felnőtt szeretete nem szükségképp kapaszkodó, biztonságkereső jellegű, mint a gyermeké. (Egyébiránt a gyermeké sem mindig az.) Erich Fromm szerint tévesen képzeljük, ha úgy gondoljuk, a feladat csupán a szerethető tárgy

megtalálása. Olyan ez – mondja –, mintha egy festő azt képzelné, hogy csupán meg kell találnia a megfelelő tájat, de nem kell megtanulnia festeni. „A szeretet aktivitás, a lélek ereje.” (Fromm, E. 1984) Épp ezért képes arra, hogy sokfelé irányuljon. Tévesen hiszi a féltékeny típusú ember, hogy ő képes szeretni, mert egyvalakiért lemondva senki mást nem szeret. (Lásd bővebben később a Szeretlem fejezetet.)

A szeretet elérésének magasabb szintje előfeltételezi azt, hogy elegendőek legyünk önmagunknak is. A mindenkiről való lemondás egyetlen személyért csak azoknál figyelhető meg, akik amúgy is menekülnek a szabadságtól. Szeretni azonban csak az tud jól, akit nem a félelem hajt a másik karjaiba, aki alkalmasint egyedül is feltalálja magát. A szeparációs szorongás a gyerekeknél még teljesen normális. A leválás a szülőről nem sokkal a megszületés után elkezdődik, és egészen a felnőtt korig tart. Az óvodáskorú gyerekek meg kell tanulnia, hogy anyja nélkül maradjon.

A feladatot a gyerek számára explicit módon jeleníti meg a Bambi mese. Az anyja után síró özgida előtt hirtelen feltűnik az impozáns apa, aki számon kéri, hogy miért nem tud egy pillanatra sem meglenni Bambi az anyja nélkül. A szülőttől való leválást a világgal szembeni önállóságot a gyerek a tekintély szavának engedelmeskedve próbálja elsajátítani. (Elképzeltető, hogy az árva gyerekek sokkal nehezebben viselik el a szeparációt, és ezért igénylik jobban a közösségeket és a *gangek társaságát*.)

A szeparációs- és a társas-szocializáltság nem ellentétes dolgok. E trivialitást csupán azért érdemes megemlíteni, mert a személyiségpszichológia az előbbi, a szociálpszichológia az utóbbi felismerésére hajlik.

Az önálló, magányban is szellemi és fizikai aktivitásra képes felnőtt szeretete teljesen önzetlen tud lenni. Nem azt állítjuk – ahogy a többi esetben sem arról van szó –, hogy a felnőttek önzetlenül szeretnek, mindannyian kiléptek egoizmusukból, szexuális intimitásuk kielégítő stb. Csupán azt, hogy a gyermekkel szemben megvan erre a lehetőségük. Azt sem állítjuk – ahogy Allport sem teszi –, hogy ha valaki nem él az összes felnőttek adta lehetőséggel, már egy fabatkát sem ér.

A szeretet nem csupán azt jelenti, hogy a másikat teljes szívből képesek vagyunk elfogadni, hanem azt is, hogy önmagunkat is rendbelévőnek tartjuk. E nélkül az „ő OK, én nem OK” helyzet alakul ki, amely különösen kedvez az emberi játszmák kialakításának. (Berne, E. 1984) Hasonlóképp az „ő nem OK, de én OK” sem ad módot a szeretetre. Az „én is OK, te is OK” állapot két felnőtt között csak akkor tud kibontakozni, ha egymás felé mindkettő felnőtt-felnőtt arcát – Berne ezt felnőtt ének hívja – mutatja. A felnőtt én nem menekül el a valóság elől, „valóságelvű”.⁶ Berne szerint játszmát generál az is, ha a felnőttek közötti interakcióban például egy gyermeki énjét megszólaltató ember egy a szülői énjét használóval találkozik.⁷

1.2.5 Intimitás, szexualitás, autonómia

Erikson szerint az intimitást nem csupán a szexualitás területére kell értenünk, hanem a bensőségesség és őszinteség más megnyilvánulásaira is, melynek alapja a bizalom. A bizalmatlan és paranoiás emberek nem képesek az intimitásra. Eric Berne-nél a szexuális intimitás kerülése számos emberi játszma alapját adja. Úgy véljük, a felnőtt

szocializáció csupán a szexualitás és a család területén őrzi meg az intimitás gyakorlásának lehetőségeit. Ritkábban megélhető ez egy pszichológussal, egy vallási vezetővel vagy egy barátal is, de a külvilág inkább az én körülbástyázására, védekezésére sarkall. Ezáltal a felnőtt könnyen elveszítheti azt a nyíltságot, amellyel fiatalabb korban rendelkezett.

Egy identitást kereső, a nyíltságot előnyben részesítő fiatalnak a felnőtt szocializáció intimitás beszűkülése nemcsak elítélendőnek, de ijesztőnek is tűnhet. Jó példa erre Salinger *Zabhegyező* című könyve. Az ijesztő olyan méreteket is ölthet, mint John Lennon gyilkosánál, aki a fiatalkori intimitásigényét nem volt képes felcserélni a felnőtt, jobbára szexuális intimitására. (A *Zabhegyező* című könyv hőse sem tudott megbékélni a szexualitással. Kamasz érdeklődését a szexualitás brutális változatai szüntelen lehűtötték, így azután inkább visszavágyott a gyermeki ártatlanságba.)

A gyermeki intimitás ugyanakkor nem idealizálható. Egy mesében való teljes felolvadás alighanem alacsonyabb szintű feldolgozás, mint amikor a tudat oscillál: a helyzeten belül is van, s a rálátás képességével is rendelkezik. (Lásd az *Irodalom és pszichológia* részben írottakat.)

Az identitás és az intimitás hosszabb távon pozitívan korrelál egymással, és ez a megfigyelés Eriksonnak azt az elképzelését igazolja, hogy csak az identitással rendelkező képes tartós intim kapcsolatra. Egyetemistákat, egy felmérés során, erősebb és gyengébb identitású csoportba soroltak, és azt tapasztalták, hogy tizennyolc évvel később a férfiak többen éltek házasságban. Nők esetében az erősebb identitás nem jelentett nagyobb házassági valószínűséget, de azok, akik megházasodtak, kevésbé váltak el (Carver, S. Ch. – Scheier, F. M. 2002.).

Berne az autonómia részeként említi az intimitást, a spontaneitást és a tudatosságot. Ebben az esetben kevésbé fontos, mit mi alá sorolunk. Ezek között a fogalmak között kölcsönhatás van. Berne az autonómiát a felnőtt éhez köti, ahhoz az éhez, amely képes tárgyilagosan és előítéletmentesen leírni a külvilágot – s Berne esetén különösen –, a bennünk lévő problémákat és gondolati folyamatokat.

Az autonómia szociológiai vonatkozása a társadalomban betöltött helyünk kiszolgáltatottság-mentessége. A pozícióharc háttérben nem csupán a sikerorientáltság, hanem a biztonságkeresés is lappang. A magasabb pozíció azonban nem feltétlenül jár együtt a kiszolgáltatottság megszűntével. (A diktátorok állandó félelemben élnek, és félelmük újabb hatalom-összpontosításra készíti őket.)

A biztonságérzet minimumát azonban nemcsak a hatalomban veszíthetjük el, hanem az abból való kiszorulásban is. Létezik külön egy társadalmi és egy biológiai minimum. Az emberi jogokat összefoglaló nemzetközileg elfogadott jogszabályok azokat az igényeket próbálja összefoglalni, amelyekben az autonóm ember egyáltalán egzisztálhat.

Az autonómia érzet részben szubjektív is, nem csak társadalmilag meghatározott, s nem mentes a szocializációtól, ahogy ezt röviden kifejttem a nők és férfiak közötti különbség segítségelfogadás példáján.

Az autonómia nem csak a segítségnyújtási kompetenciát határozza meg, de a segítség elfogadásának pozitív vagy negatív megélését is. Ha segítséget kapunk, ezt

felfoghatjuk akár énünk fenyegetésének is, hiszen a másik ezek szerint erősebb, ügyesebb, és jobban uralja a szituációt. De ha nem érezzük autonómiánkat támadva, a segítséget éntámogatásként éljük meg. Jeffrey Fisher azt állítja, hogy az énfenyegető segítségnyújtás esetén, amikor például úgy érzi valaki, hogy nem tudja viszonzni a segítséget, akár meg is utálhatja a segítőt (Mackie – Smith 2002). Valószínű az is, hogy a nők azért tudják jobban elfogadni a segítséget, mert szocializációjuk során lehetőséget kapnak a „gyengeségre”, és a támogatást nem érzik autonómiájuk elleni támadásnak (Tannen, D. 1990).

1.2.6 A felnőtt szocializációs szakasz jellemzői

A felnőttnek is meg kell tanulnia valamit, amit a korábbi életperiódusokban még nem szükséges. Ez pedig autonóm tevékenykedéséből származik. Miuután a gyerekek nincs módja az autonómiára, így nem is kell szembenéznie sem a szabadság rémével, sem az önálló tevékenységből származó hibák felelősségével. A gyerek még a jó és a rossz normák elsajátításának világában él, melynek abszolút voltát eszébe sincs megkérdőjelezni. (Igen szigorúan szól rá társára, ha az valamilyen normát nem tart be.) A fiatal már nem a szülők normáit tanulja, sokkal inkább kíváncsi arra, hogy ő kicsoda, hogy ő miképp viszonyul ezekhez az értékekhez. De a morál végleges interiorizálása mellett a gyakorlati tudás megszerzése is lefoglalja. Nem annyira produkál, mint inkább rendezget és befogad.

Egy fizikusnak előbb el kell sajátítania bizonyos ismereteket, és ez szükségképp ifjú korára esik. Atombombát már felnőttként fog készíteni. A felnőtt ember által megalkotott termékek, az autonómiából és a felnőtt hatalomból származó cselekedetek következményei fokozottan kényszerítik a felnőttet az öngazolásra, a racionalizálásra.

A dolgok létjogosultságát nem annyira megkérdőjelezi, mint inkább megmagyarázza. Egzisztálásából következő képességét, melyet mi a narratív szakasz elsajátításának nevezünk, a fiatalabb generációk nem sokra becsülik. Voltaképpen a generációs feszültségek mindig a szocializáció befejező fázisának hiányából erednek.

A felnőtt szocializáció nem szükségszerűen jobb vagy rosszabb, mint a gyereké vagy az ifjúkoré. Másfajta tehertételt jelent, mint az addigiak. A gyerek szüntelen morális méricskélése is lehet vonzó és visszatartó, a fiatal szerelmesek beszélgetését is különféle képp ítélni, ha egyáltalán ítélni akarunk. Vonzó lehet nyíltságuk, de visszatartó lehet, hogy jóformán csak magukról beszélnek. (Nem véletlenül beszélnek magukról, hiszen önmagukat még érdekesebbnek tartják a felfedezésre, mint a másikat.)

Hasonlóképp a felnőttkor narratívizmusának is két oldala van. Az egyik nem szorítkozik többre az öngazolásnál. Elszakad a társadalmi normáktól annak érdekében, hogy saját tevékenységét felmentse alóluk. Azt mondja: „ezt egy fiatal még nem értheti”, azaz nem is várja el, hogy mindenki megértse. A középkorú ember számvetése önmagával valóban egy narráció, de nem szükségképp öngazolás. Lehet az a leírás képessége az életről, a tapasztalatokról. E leírás persze a személyiséghez igazított, s értéke a személyiség értékétől függ. Az ember narratív korszakában már nehezebben csodálkozik rá az újdonságokra, azok inkább riasztják. Inkább praktikus, mint ideologikus,

inkább tevékeny, mint álmodozó. Ha munkája történetesen az ideológia területén mozog – mert például filozófus az illető –, akkor sem úgy ideologikus, ahogy a fiatal. Az érett személyiség már nem vész el egyetlen ideológia büvkörében. Az ideológiával is eszköz szinten bánik, s nem hagyja, hogy személyisége feloldódjon benne. (Így lehet az ifjúkori politikai ideológiából is, hatalomra kerülés esetén, akár cinikus önérvényesítés.) Abban, hogy a felnőtt elszakad a gyermeki moralizálástól, egy komoly lehetőség is lappang, amelyet Kohlberg *posztkonvencionalitás*nak nevezett.

Kohlberg tizenhat éves korig vizsgálta a gyerekeket, és a tizenhat év alatt megtalálta a legfejlettebb személyiségjeleket is. Az ő kutatásai azt jelezték, hogy az életkori határok igen változatosak lehetnek, de azért a postkonvencionalitás alapján álló erkölcsi ítéletek jellemzői még a tizenhat éves korosztályban is kevésszer voltak megtalálhatóak, s ahogy haladt a korábbi korosztályok felé, úgy egyre kevésbé.⁸

A posztkonvencionalitás állapotában az erkölcsi tudat a tekintélyektől képes elszakadni, függetlennedni. Az egyén egyetemes erkölcsi elveket keres, melyek társadalmi szerződés típusúak. A társadalmi szerződésekből származó szokásokat esetlegesnek tartja, s nem azért tesz eleget nekik, mert feltétel nélküli érvényűnek hiszi, hanem mert az együttélés ezt megkívánja. Fekete ruhát vesz fel, ha temetésre megy, de nem probléma a számára, ha olyan kultúrában találja magát, ahol fehérret hordanak ilyen alkalommal. Ezen a morális szinten jellemző az alternatívák közti konfliktusok felismerése.

A felnőtt érett személyiség posztkonvencionalitása nem nélkülözi az etikai szilárdságot sem. Az egészen kisgyerek csak addig tartja be a szabályokat, míg a felnőtt vele van. A szabályok a felnőtt távozásával érvényüket veszítik. Később az utánzással először másokra vonatkoztatja, és nemigen veszi észre, amikor maga hájja át. A felnőtt etikai szilárdság abban ugyan hasonlít a gyerekére, hogy mindkettő képes dönteni a helyes és a helytelen között, de a fontos inkább az, amiben különböznek. A felnőtt etikai szilárdsága a célok megvalósítása során önmagára is épp úgy vonatkozik – vagy talán még jobban –, mint másokra.

A konvencionális szakaszban – vallja Kohlberg – a megfelelni akarás irányítja cselekedeteinket. A törvényes rend megkérdőjelezhetetlen. Itt a legfontosabb érték a kötelességtudat.

A *prekonvencionális* gyermeki szocializációs szakasz mágikus szimbólumokkal van tele, és kizárólag érzelmi jellegű. Az erkölcsi tudatot a hatalmon lévő határozza meg. A gyermek a cselekvés következményeit, és nem szándékait értékeli (szankcióktól nem független). A prekonvencionális szakaszban a gyermek a feltétel nélküli egyenlőség híve, és a fogat-fogért elvvel tud a legkönnyebben azonosulni.

Ezt a kohlbergi osztályozást elfogadva magától érthetődő, ha a felnőtt szocializáció sikerességét a postkonvencionalitás elsajátításától tesszük függővé. A felnőttekre leginkább nehezedeő szabadság nyomása és a célkényszer azonban más irányú személyiségvonásokat is megerősíthet. Ahogy arról Fromm, Adorno, Riesemann és mások is beszámolnak: elmenekülhetünk a szabadság elől, megszilárdulhat bennünk a tekintélyelv, átadhatjuk magunkat egy kívülről vezéreltségnek, például egy konzumkultúrának, hagyhatjuk, hogy felszívjon minket egy szerep stb.

A felnőtt nem azért válhat például a konzumkultúra rabjává, mert sohasem jutott arra a szintre, hogy ne vegye észre annak néhány „olcsó” vonását, hanem azért, mert ez is célokat tud biztosítani a számára. A gyermek céljait szülei is kijelölhetik, a fiatal főiskolások és egyetemisták egynegyedének, egyötödének nincsen semmiféle célja, s mégis egészen jól megvannak, nincs meg azonban cél nélkül a felnőtt. Ha egy tinédzser öngyilkos lesz, annak oka inkább a lázadás, míg egy felnőtt esetében az ok gyakrabban a célvesztés.

Leírásomban a narratív szakasznak van valamilyen értelmiségi jellemzője. Ebben az értelemben minden felnőtt értelmiségi is egyben. A nyugati kultúrában ez szükségképp együtt jár a verbális kifejezés képességével, azzal, hogy idegenek számára is el tudjuk mondani gondolatainkat. Ennek a verbális fejlődésnek a gyökerei azonban már a gyerekkori szocializációban megmutatkoznak. Bernstein különböztetett meg egymástól a korlátozott és a kidolgozott kódot. A korlátozott kód rövid, grammatikailag szegényes, nem használ például alárendelő mellékmondatot, a munkásosztály alsó rétegeinek nyelve ez.⁹

1.2.7 Összefoglalás

Több fejlődépszichológiai írásból kiindulva (Piaget, Kohlberg, Erikson, Allport) a szocializációt három nagy szakaszra bontottuk. Az első a moralitás, amivel arra szeretnénk utalni, hogy a gyermek a tárgyi világ megismerésén túlmenően leginkább az erkölcsi alapon történő leegyszerűsítésekre fogékony (moralizálás, egyenlőségelv, szankcióktól való függés, illetve függetlenség elsajátítása). Ekkor kell megtanulnia az alapvető viselkedési szabályokat és az erkölcsi ítélezés normáit. Szocializációs szempontból mi ezt a moralitás versus demoralizálódás fázisaként értelmezzük. (Amint láttuk, a gyerekeknek is lehetősége van a postkonvencionális morális ítéletekig eljutnia.)

Az ifjúkor a második főszakasz, melynek egyik oldalán a nyitott racionális, másik oldalán viszont az ideologizálás veszélye leselkedik (lásd Horkheimert és Adornot az Előítélet fejezetben). Ezzel nem azt kívánjuk mondani, hogy az ideologizálásra való hajlam, pl. a metafizika utáni érdeklődés eleve csak negatívként említhető, mint inkább azt, hogy a túlkapás veszélye inkább ezen az oldalon érhető tetten. Az ifjúkor szocializációs szakaszában a feladat sokkal inkább a relativitással való szembenézés, az erkölcs racionális mérlegelés tárgyán való kezelésének képessége, mint a valóságtól való menekülés. Az ember ilyenkor a legfogékonyabb az övétől eltérő nézetek, rendszerek befogadására, hiszen identitását még nem szilárdította meg, s nem zárta le azt a kérdést, hogy kicsoda is ő valójában, s hogyan kell viszonyulnia az emberek számára fontosnak és kevésbé fontosnak ítélt dolgokhoz.¹⁰ A nemzethez, valláshoz, életcélokhoz, viselkedésnormákhoz, értékekhez, stílushoz való vonzódás kora ez, amely ugyan érzelmektől erősen átfűtött, de nem csupán az érzelmek kapnak benne helyet. Erikson maga a fiatalságot egy helyütt „ideologikusnak” nevezte (Erikson, H. E. 1991. 490). Ezzel ő e korszak terheltségére utal, ugyanakkor hozzá kell tennünk, hogy épp ebből a létállapotból – az elkötelezettségek hiányából – fakadhat a mannheimi „szabadon lebegés” állapota.¹¹

A fiatalság ideológiák iránti vonzódása azonban jobbra felszínes, divatjellegű. E vonzódásokkal szemben – akárcsak az öltözködés divatjával szemben –, a modern európai típusú kultúrák az utóbbi száz-százötven évben igen toleránsakká váltak. A társadalom toleranciaszintje azonban erősen csökken a munka világában és az életkor előrehaladtával.

Míg az első szocializációs korszak társadalmunk normáinak megismerése, addig a második a racionalitáson keresztüli végső döntések meghozatala, és az identitás megszerzése, önnön helyünk kijelölése a tágabb közösségben. A „decentrációs”¹² személyiségfejlődés során ekkor alakítjuk ki a tőlünk távolabb eső értékekhez való viszonyt. Nemi azonosulás, foglalkozásválasztás, politikai szimpátia megszilárdulása, ideológiai és értéktisztázások, ateistává válás vagy konfirmálás, bérnalkozás stb. Természetesen ezek a döntések a vonatkoztatási csoportok befolyásolásával, a család, a kortárs csoportok mentén vagy ellenében jönnek létre, végső soron az ideológia versus nyitott racionalitás mezijében.

A harmadik a már említett narratív szakasz, melyben a szabadon lebegés lehetősége megszűnik, vagy legalábbis fenntartása igen nehézé válik, de ugyanakkor a nyitottságnak egy összefogottabb útja továbbra is járható marad. S itt szeretnénk visszautalni Turner kategóriájára, melyet már a felnőttkorra vonatkoztattunk. Ez a jelentések fejlesztése volt.

A narratív szakasz elfajulását gyakran megfigyelhetjük például idős embereknél, akik életüket annak minden vonatkozásában úgy tudják elmondani, hogy abban tökéleteseknek tűnnek. Az önvédelemnek újabb mechanizmusait kell elsajátítani a felnőtt korban. Számátalan pozitív és negatív játszma közül választhatunk, illetve magunk is kidolgozhatunk ilyeneket, melyek mindegyike kommunikációs interakciókhoz kötött (a szocializáció itt a játzmák megtanulását jelenti), de lehetőségünk van a postkonvencionális megszerzésére is és arra, hogy az intimitásnak, az önuralomnak, az alkalmazkodóképességnek, a humornak¹³ és a szeretetnek olyan jeleit gyakoroljuk, amelyhez nélkülözhetetlen a felnőtt kor elérése.¹⁴

A „narratív szakaszban” vannak tehát a legkomplexebb lehetőségeink (bár nem feltétlenül a legüdvözítőbbek). E fogalommal azonban nem annyira a lehetőségekre utaltunk, mint inkább a szocializációs kényszerre. A létállapot magyarázatot követel. Viktor E. Frankl-tól tudjuk, hogy az általunk élt élet elfogadása, a nehézségek értelemmel való feltöltése megnevezést kíván, és ez nem is olyan könnyű feladat. A narratív szakasz tehát az öngazolás versus jelentések fejlesztése terén zajlik, s a sikeres felnőtt szocializáció a körülmények nyomása ellenében is az utóbbit képes elsajátítani, és a pusztán öngazolást képes proszociálissá alakítani.

Jegyzet

¹ Egy erdélyi interjúalanyom, akit politikai meggyőződése juttatott börtönbe, így számolt be: „Az nem volt olyan rossz, amikor gyilkosok között voltam, köztük számtalan intelligens ember akadt, s mindegyiket gyötörte a lelkiismeret-furdalás, de amikor más köztörvényesek közé raktak, hát az maga volt a pokol.” (Kiss Zs. P. 1999).

- ² Piaget egyik híres történetpárjában az egyik gyerek véletlenül összetör egy értékes kancsót, a másik pedig mérgében összetör egy vizes poharat. Minél fiatalabb volt az eset megítéléséről megkérdezett gyerek, annál inkább hajlamos volt arra, hogy a nagyobb kárt minősítse nagyobb bűnnek. Kohlberg ebből kiindulva vizsgálta, hogy a nagyobb büntetéssel is hasonló a helyzet. „Ha büntetik – véli a kisebbik gyerek a nagyobbiknál – bizonyára elítélendő.” (Ranschburg J. 1993.164-168).
- ³ Az egészséges hasadság funkcióját a Goffman-féle szereptávolítás nem válthatja ki. Az előbbi abból fakad, hogy egyszerre nem tudunk minden szerepünkben a tudat szintjén jelen lenni, az utóbbi pedig csupán abból, hogy ennek a „nemtudásnak” a tudatában vagyunk, és ezt jelezzük is.
- ⁴ További kritikái észrevételeket a témában lásd: Csepeli Gy. 1991. 291-297.
- ⁵ Bizonyítékok vannak arra, hogy a bal agyféltekéjükön sérült betegek azokat a feladatokat szeretik jobban, amelyek teljesen újszerűek a számukra, míg a jobb agyféltekéjükön sérültek – tehát amikor a bal félteke működött csak –, vonzódás volt megfigyelhető a már ismert hipotézisek iránt (Hámori J. 1985).
- ⁶ Bettelheim a gyermeki ént hajlamosabbnak tartja az örömelvűsége, és Freud nyomán ezt állítja szembe az érett felnőtt valóságelvűségével. Úgy véli, hogy a valóságelvűséget már koragyermekkorban el kell kezdenünk tanulni (Bettelheim, B. 1988).
- ⁷ A felnőtt játzmákról mi úgy véljük, azok inkább védelemet adnak – s ezért a többség számára alighanem kívánatos rossz –, Berne szerint ezek inkább nemkívánatos csapdahelyzeteket hoznak létre.
- ⁸ Lásd Ranschburg Jenő: id.mű 172-177.l. valamint Lawrence Kohlberg tudománytörténeti szerepéről bővebben lásd még Váriné Szilágyi I.(1987.189-198).
- ⁹ Bernstein felhívja a figyelmet arra, hogy a munkásosztályban a szülők már eleve korlátozott kódot használnak, a gyerekek itt ezt sajátítják el, majd az iskolában hiába tanulják meg a leckét, azt saját kódjaikkal előadva a tanárok leértékelik teljesítményüket, mert a kidolgozott kóddal beszélőkről eleve feltételezik, hogy többet is tudnak. Az értelmiségi szülők viszont a gyerekeik kérdésére logikailag kidolgozott és nem tekintélyelvű válaszokat adnak. A kódhasználati különbségtetés aztán önmegvalósító jóslatként újratermeli az osztály-egyenlőtlenségeket (Wardhaugh, R. 1995. 296).
- ¹⁰ Az identitás szocializációs nézőpontú szempontjai Erikson elméletének továbbgondolásával James Marcia alakított ki. A *krízis és az elköteleződés* együttese hozza létre szerinte a leghatározottabb identitást. A *korán záróknak* is – például, aki azért választ foglalkozást, mert apja is azt űzte – van elköteleződése, de nincs krízise. Ám még nekik is jobb, mint azoknak a felnőtteknek, akiknek semmilyen elköteleződése sem alakult ki. Nekik is vagy volt krízisük (moratórium), vagy még az sem volt, és többféle gyenge kötődésük van (identitásdiffúzió).
- ¹¹ Mannheim Károly a szabadon lebegést igen sokra értékelt. A társadalmi tisztánlátás feltételét látta benne, s mint az köztudott, az értelmiségnek és nem a fiatalságnak tulajdonította. A fiatalság ilyen irányú kiemelése Marcuse gondolata.
- ¹² A „decentráció” fogalma Piaget-től származik. A decentráció során az énközeli dolgok összemennek, és így kerülhetnek csak reális helyükre. Csepeli György előadásain elhangzott példa a decentrációra a következő: Egy magyar kisiút, ha megkérünk, hogy rajzolja le Kínát és saját hazáját, korától függően Kína fokozatosan fog növekedni. Először Kínát még Magyarországnál is kisebbnek fogja rajzolni. (Piaget másik igen híres kísérlete a konzervációs kísérlet. Ld. pl. Atkinson et. al. 1999. 79.)
- ¹³ A humorról később még írunk, de a szocializációs metszetben is érdemes kiemelni, hogy a gyermeki humor gyakran valaki ellen irányul, vagy csak egyszerűen egy vicc élvezete, szemben a felnőtt humor lehetőségével, amely önirónikus is lehet. Az érett humorérzék szituációfüggő, és épp ezért többnyire megismételhetetlen.
- ¹⁴ Maslow az érettség jeleként tízenegy szempontot említ. Ezek közül – ha másképp nem, implicit formában –, mindegyiket említettük. (Maslow kategóriáinak ismertetését ld.: Allport, G.: id. mű 303-305.l.)

Irodalom

- ALLPORT, W. G. (1985): *A személyiség alakulása*, Budapest, Gondolat Kiadó
- ATKINSON, R. L. et al (1999): *Pszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- BERNE, E. (1984): *Emberi játszmák*, Budapest, Gondolat Kiadó
- BETTELHEIM, B. (1988): *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*, Budapest, Gondolat Kiadó
- CARVER, S. Ch. – Scheier, F. M. (2002): *Személyiségpszichológia*, Budapest Osiris Kiadó
- CSEPELI Gy. (1991): *Bevezetés a szociálpszichológiába*, Budapest, Tankönyvkiadó
- ERIKSON, H. E. (1991): *A fiatal Luther és más írások*, Budapest, Gondolat Kiadó
- FESTINGER, L. (1957): *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford, Calif.: Stanford University Press
- FRANKL, E. V. (1988): *Mégis mondd igent az életre!* Budapest, Pszichoteam Kiadó
- FROMM, E. (1984): *A szeretet művészete*, Budapest, Helikon Kiadó
- GORDON, T. (1990): *A szülői eredményesség tanulása*, Budapest, Gondolat Kiadó
- HÁMORI J. (1985): *Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal...*, Budapest, Kozmosz
- HEIDER, F. (1958): *The Psychology of Interpersonal Relations*, New York: Wiley
- KISS Zs. P. (1999): *Isten kutyája. Interjú egy erdélyi jezsuitával*, Lányi G. (szerk.): Politikai pszichológiai tanulmányok, MTA PTI 7-16.
- MÉREI F. (1989): *A pszichológiai labirintus*, Budapest, Pszichoteam Kiadó
- MACKIE, D. M. – Smith E. R. (2002): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- RANSCHBURG J. (1993): *Szeretet, erkölcs, autonómia*, Integra-Project
- SOMLAI P. (1997): *Szocializáció*, Budapest, Corvina Kiadó
- TANNEN, D. (1990): *You just don't understand*. New York, Ballentine Books
- TÓTH M.- Stadinger Zs. (1988): *Bevezetés a szexualitárápiába*, Budapest, Pszichoteam Kiadó
- TURNER, R. H. (1989): *Személyiség a társadalomban*, Szociológiai figyelő, 1989.3. 50–64.l.
- VÁRINÉ Szilágyi I. (1987): *Az ember világa és az értékek világa*, Budapest, Gondolat Kiadó
- WARDHAUGH, R. (1995): *Szociolingvisztika*, Budapest, Osiris Kiadó

1.3 Konformitás

1.3.1 Az ezredforduló után

Az ezredfordulót követően megváltozott a világ, és benne Magyarország is. A világ azért, mert a 2008-as pénzügyi krízis egyúttal civilizációs válság is, melyben a kérdés úgy merült fel, hogy az ember, amelyik az adott struktúrában rendre rövid távú érdekeit követi, képes-e arra, hogy hosszú távú érdekeit felismerve átalakítsa a struktúrákat? A szociálpszichológiai nézőpont erre igen alkalmas, hiszen sem alapvetően rossznak és önzőnek, sem pedig alapvetően jónak és kollektivistá lénynek nem tartja az emberi természetet¹. A bizalom témájában sem szélsőséges.

Nem gondolhatjuk azt, hogy a gazdasági válságból való kilábalásban segítene a bizalmatlanság, de azt sem tagadhatjuk, hogy épp a túlzott bizalom és jövőbe vetett hit volt az egyik lélektani tényezője a válság kialakulásának. Sőt, véleményem szerint épp arról van szó, hogy a kapitalizmusban tevékenykedő emberek túlzott bizalma vezetett a gazdasági lufik kialakulásához (Zsolt P. 2009). Mind a bizalom, mind a bizalmatlanság a közösség által teremtdik, s minél több ember birtokolja, annál biztosabb, hogy engem is megajándékoznak vele mások, de minél több ember hiszékeny, annál biztosabb, hogy lesznek, akik ezt kihasználják.

Megváltozott a nyugati világ azért is, mert elveszítette Amerika vezető szerepét, avagy nagyon is látszott már, hogy el fogja veszíteni, és a háború óta tartó jóléti, multikulturalitásra berendezkedő liberális nyugat-európai társadalom ideológiája is megroppant. E megroppanás mögött szociológiai tényezők, népességfogyás, etnikai konfliktusok, területi mobilitási jelenségek húzódtak meg, a politikában azonban a jéghegy csúcsát egy szociáldemokrata német képviselő, Thilo Sarrazin (2010) írása jelentette. Könyve megjelenése után – amely a muzulmán problémát járta körül – nem sokkal lemondani kényszerült a Bundesbank elnökségi posztjáról is, de ez már nem állította meg a lavinát. Látszólag mindentől függetlenül a német kancellár Angela Merkel is bejelentette a multikulturalizmus végét. A magyar politikai élet is ugyanezeneken a hullámokon hajózott. A cigánykérdést felkaroló szélsőséges párt megerősödve jutott be a parlamentbe.

A szociálpszichológia amerikai fellendülését a 20-as években a városiasodásból származó társadalmi konfliktusainak köszönhettem. E tudománynak, úgy látszik, jót tesz, ha vége a békeidőknek, és jön a válság, s megint szükség van arra, hogy a demokrácia fennmaradása érdekében technikákat ajánljon. Íme, megint kopogtatott.

A hazai politikai elit minden oldalról jól érzékelté mi is a rendszerváltás utáni egyik legfontosabb társadalmi probléma. Már 2006-ra látszott, hogy a magyarok csalódtak a demokratikus intézményeikben, s a rendszerváltás tartalékai kimerültek. Ismert volt a magyar ember szélsőséges individualista természete, közösségalkotási készségének gyengesége, s az ebből fakadó fatalizmusa, a döntéshozók napi működésének civil ellenőrzési hiányossága. (Közéleti sajtónk is azért kényszerült belecsúszni a pártpolitizálásba, mert fogyasztói és támogatói a kemény magból kerültek ki.)

Az új évezred első évtizedének végére az ország nyilvánossága megdőbbsen a korrupciós ügyek felszínre kerülésén. Nem véletlen a korrupció ott, ahol az államiság gyenge, a civil társadalom autonómiája pedig kezdetleges. Ilyenkor marad a csoportgondolkodás, mely mentőkörülményeket lát az ingroup korrupciónál, és ellenséges indulatokat érez a másik táborral, azaz az outgroup csoporttal szemben.

A politológia szakma feladata annak feltárása, milyen lehetőségeik és milyen kísérleteik voltak a kormányzatoknak arra, hogy a társadalmi elidegenedést kezeljék, avagy arra választ adjanak. Itt csak azt állítjuk, hogy a kormányzatok ismerték a magyar társadalom bajait, ezért aztán volt amikor együttélésre törekedtek a korrupcióval (tehát az osztozkodásba bevonták a másik oldalt lásd a Postabank vezérének Prinz Gábornak a stratégiáját, vagy ide tartoznak a hálapénz korlátozott engedélyezésének szabályozásai 2012-től), volt amikor az állam erősítésével, a büntető intézkedések emelésével kísérleteztek (ez normaképző, de mivel a korrupcióban minden fél érdekelt, nagy a felderíthetlenségi arány, azaz a látencia), s voltak-lettek ígéretes megelőzési próbálkozások (lásd az integritás fogalmát).

Míg a büntetőtörvények szigorítása a lehetőségeit csökkenthetik a korrupciónak, addig az integritás programok az emberek motivációit és öngizolását terelgetik a közösségi értékek irányába. A Motiváció-Lehetőségek-Racionalizáció együttesét szokás családi háromszögnek is nevezni. Az integritást fokozó programok és szakértők (pl. integritás tanácsadók) a háromszög alapját alkotó alsó kettőre, a rossz motivációkra, és a racionalizációra kívánnak hatni. Abba az irányba igyekeznek elmozdítani a folyamatokat, ahol nem kell másként beszélni és cselekedni, ahol az intézmények dolgozói az intézmény küldetésének megfelelő irányba tevékenykedhetnek, s ez a küldetés jól láthatóan az emberekért, és nem egyesek előjogaiért léteznek.

A felsorolt jelenségek tehát gazdaságiak, politikaiak, társadalmiak, de nem csak hazaiak, hanem euró-atlanti civilizációkat is illetők. Ezek pedig mind érintik az együttműködés témáját, a bizalmat, a konformitás előnyeit-hátrányait, az emberi természet ezen sajátosságait.

A 2012/2013-as tanévet igyekeztem a konformitás megtárgyalására szánni. Az emberré válás sikerének feltételétől – amely konformitás nélkül aligha ment volna – az extrém öngizolási megnyilvánulások értelmezésén keresztül egészen a tömegviselkedésekig sok mindenre tud magyarázatot adni a konformitás szociálpszichológiája.

Az evolucionista elméletek számára az emberré válás első lépése a vadászó majommmá válás volt². Ez nem akármilyen vállalkozás, és tulajdonképp kétfajta konformitás keveredéséről beszélhetünk. Az egyik típusú konformitás pusztán egy hierarchiatizsület – ez a majmóké –, a másik viszont a csapatjátékosság és az együttműködés készségét is jelenti, hiszen a vadászat során a megbeszéltek szerint kell egymás keze alá dolgozni. A vadászó majom felvette a ragadozók szokását, úgy mint a visszajárás a „bázisra”, avagy a fészkek tisztántartásának szokása és a szélesebb körű együttműködés készsége.

Az evolucionista elméletek abban is eltérnek a hagyományos szociálpszichológiától, hogy nem tekintik állandónak az emberi természetet. Időben nagyon is változnak gondolják, s például feltételezik, hogy az emberi faj egyre konformabbá és

individualistábbá válik³. Valahogy a kettő egyszerre történik. Gondoljunk bele például a zenélésbe. Aki zenét tanul, az előveszi a kottát, és megpróbálja eljátszani, mondjuk Bach valamelyik darabját. Éveken át dolgozik, s az így tanulók közül néhányan kipróbálhatják képességüket egy zenekarban is. A tanulónak követnie kell a zeneszerzőt, a tanára utasításait és aztán a karmesterét. A zeneszerző szintén követ hagyományokat, követi a kottaírás szabályait, de egyúttal rendkívül individuális aktust is hajt végre. Az emberi teljesítmény ezeknek az individuális és konform képességeknek a végeredménye.

Az evolucionista elméletek jól megragadják csoportlány voltunkat, amiből nem csak teljesítmény, de a másik csoporttal szembeni rivalizáció is származik. A csoport elvárja az alkalmazkodást, és ezzel együtt a másik csoport – sajnos néha – bármi áron történő legyőzését. Az áttekinthető csoportnál egy ország szerveződése viszont már nagyobb egység, de a számokon túlmenően, abban különböző nemzetiségek is laknak, és politikailag is megosztott. A konfliktusok kezeléséhez már nem elegendők az ősi ösztönök, és sokkal inkább szükség van saját tudatunk kontrollálására, illetve olyan komplex társadalom kiépítésére, amelyben a kontroll lehetőségek létrejöhetnek. A komplex társadalom alapja pedig az egyes részteljesítmények autonómiája. Például az, hogy ki számít jó zenésznek, melyik zenekar a színvonalas. Ez nem politikai kérdés, de nem is csupán a közvélemény döntése, hanem a zeneértőké is: kollégáké, kritikusoké, szaksajtóé, oktatóké stb. A zene világa csupán egy példa volt, a modern társadalmak formális szervezeteinek és a funkcionális elkülönések száma gyakorlatilag korlátlan.

A szociálpszichológia konformitás kísérletei az engedelmség, a behódolás, a befolyásolhatóság körül forognak. Gondoljunk például Asch klasszikus pálcikás kísérletére. Ritkák az olyan megközelítések, amelyek nem a tekintélyből, vagy többségi nyomásból származó hibákra fókuszálnak. Moscovici szerint például nem az az élet-szerű, hogy sokan ránk akarják kényszeríteni a tévedésüket, sokkal inkább az, hogy a következetes kisebbség meg tudja változtatni a többség álláspontját. (Kék színt különböző intenzitással vetítettek, ám a beépített emberek, amikor következetesen zöldnek neveztek, ez a kísérleti személyek 8,42%-nak megváltoztatta a véleményét, és ők is zöldnek látták). De azért található az engedelmséget díjazó kísérlet is, gondoljunk csak a pilllecukorral végzett Marshmallow-tesztre⁴.

1.3.2 Pozitív és negatív konformitás

A szociálpszichológia arra is alkalmas lehet, hogy felhívja a figyelmet az egyéni képességek és egyes foglalkozások összeilleszthetőségére. Például, amíg kommunikációs szakon zömében olyanok tanulnak, akik újságírók szeretnének lenni, ezért már iskolaeveik alatt arra készülnek, hogy a konformitástól való mentességüket kialakítsák. Pulitzer-díjat mindig azok kapnak, akiknek sikerül kivonniuk magukat valamely kollektív nyomás alól, s így őrzik meg azt a tisztánlátást, mely a valóság megírására

⁴ http://www.youtube.com/watch?v=QX_oy9614HQ

a leginkább alkalmassá teszi őket. Egy újságíró tisztánlátását rossz értelemben nem csak a politikai elköteleződés, de a katonabajtársak, akik mellett maga is lohol, vagy az olvasó elvárásai, sőt a másik újságíró is befolyásolhatja. Egy magasabb presztízszű médiánál dolgozó újságíró véleménye, vagy annak az ideológiai tábornak a véleménye, amelyhez tartozik, maga is erős nyomást gyakorol, és öncenzúrára készíthet.

A jó újságíró a fenti nyomásoktól mentessé tud válni, ennek következtében magányos szuperindividuális lény is, s el kell viselnie a magányosság minden nyűgét. A tábormentalitásba bevonódott újságírók a rossz újságírók.

A skála másik végpontjához viszont a közigazgatásban dolgozók tartoznak. Itt épp az individuális, a maga véleményét fegyelmezetlenül mindenütt kinyilvánító, a csapathoz és a kijelölt célokhoz nem alkalmazkodó válik a rendszer számára használhatatlanná. A közszolgálatban tevékenykedők – s ez alól csak a közszolgálati média a kivétel – akkor találják meg a helyüket a rendszerben, ha egyébként is hajlamosabbak és alkalmasabbak az együttműködésre.

Érdemesnek látszik összefoglalni a konformitás negatív és pozitív vonatkozását általánosságban is, mert nemcsak szakmáktól függően beszélhetünk a konformitás proszociális vagy antiszociális jellemzőiről. Minden szakmában, így az újságírásban is olykor a csapatjátékosság visz előre, és a közigazgatásban dolgozók közt is akadnak olykor magányos hősök (lásd például Magyar Zoltán életét). A szakmán kívüli hétköznapiakban pedig a másik emberhez való alkalmazkodás – végül is ez volna a konformitás – hol ilyen, hol olyan arcát mutathatja. A csapatjátékosság a konformitás pozitív jelentéstartománya, míg, amikor úgy beszélünk valakiről, hogy könnyen feladja a nézetét, az egyéniségét, ekkor gondolunk a konformitásra úgy, mint valami negatív dologra. A hétköznapi életben az egyénieskedőket nem szeretjük, őket tartjuk deviánsnak.

A konformitás önmagában tehát se nem pozitív, se nem negatív. A „deviánsok” sokszor épp hogy jót tesznek a társadalomnak, és amikor hősökre van szükség, ők járnak az élen. Nem véletlen, hogy az újságírókkal szemben támasztott etikai elvárás az utókor részéről megnő, amikor a demokrácia kibillen³. Másfelől viszont a modern állam, a modern vállalkozások, a modern tudomány, de még a civil szervezetek is mind az együttműködés képességére épülnek.

A konformitást Eliot Aronson a következőképp definiálja: viselkedés vagy véleményváltozás vélt vagy valós csoporthatásra (Aronson, E. 1992). A szerző részletes példákkal illusztrálja csökkentő és növelő tényezőit, amit mi az alábbi táblázatban foglalunk össze:

A konformitást	
Növeli	Csökkenti
Nyomás szakértőtől jön Fontos számunkra a csoport Információhiányos állapot	Van legalább egy barát Történt előzetes elköteleződés Jó vélemény önmagunkról Konformitást támogató kultúra

Mindegyik állítás megfogalmazható fordítva, ez esetben a másik oldalt erősíti. Például, ha a nyomás nem egy fehéreköpenyestől jön, hanem egy alacsony társadalmi státusú egyéntől, akkor a konformitást ez csökkenteni fogja, ha pedig nincs barátunk, és olyan egyedül vagyunk, mint az ujjunk, akkor az növeli.

Aronson legkevésbé a kulturális különbségeket dolgozta ki, és ezért erre fókuszálnánk kicsit jobban. Rendkívül ellentmondásos adatokra bukkanhatunk e tárgyban, és rendkívül ellentétes értékkutatásokra is. Talán mindennek oka az, hogy nem gondoltuk még végig, a konformitás nem pusztán egy többséghez, de egy hierarchiához való viszonyt is jelent. Nem minden szakmában kell tisztelni a hierarchiát, ám vannak olyanok, amelyek összeroppannának, ha tagjaik nem fogadnák el feljebbvalóik irányítását, és minden parancsot logikai elemzésnek vetnének alá.

A kultúrák is különböznek, ám a két dimenzió, a hierarchiához és a többséghez való viszony nem feltétlen van korrelációban egymással. Könnyen lehet, hogy tömegemberség (Riesman, D. 1983) valóban amerikai karakterjegy, de ez inkább a közösségi alkalmazkodást és együttműködési elvárást jelenti, míg a vezetőiket nem szolgálalelkűen, hanem nagyon is kritikusan szemlélik. A németek konzisztensen a hierarchia tiszteletére (lásd porosz oktatási rendszer) és a vonatkoztatási csoportjaikra is erősen ráhangolódnak, míg a japánok illeszkednek a hierarchiához, de nem a tömegek ízléséhez, végtelenen individualisták, és még a szubkultúrákból is kilógnak egyénieskedéseikkel. S ebben a koordináta-rendszerben hová tehetnénk magunkat mi, magyarok? Úgy gondolom nem máshová, mint akik sem a hierarchiát nem fogadják el, sem pedig vonatkoztatási csoportjaikat, mondhatni nincsenek is vonatkoztatási csoportjaink. Mindezek mögött eltérő egyéni különbségek húzódnak, és pusztán egy nemzetkarakterológiai hipotézisként vetettem fel.

A konformitás evolúciós szempontból emberi fajunk sikerének feltétele. Persze más állatok is tudnak együttműködni, mi azonban az együttműködéshez egy igen bonyolult kódrendszert is sikeresen kidolgoztunk, s ez volna a beszéd. A nyelv kialakulásának három elmélete fogalmazódott eddig meg. A legkorábbi szerint azért tanultunk meg beszélni, hogy közösen kialakítsuk a vadászathoz szükséges stratégiát.

A másik szerint a férfiak a nők szórakoztatására találták ki a beszédet. Kicsit komolyabban fogalmazva a nők azokat a férfiakat választották partnernek, akik kezdetben desiffrózással, később már közösen használt jelrendszerrel vállalták a közösség figyelmének kockázatát, és történetet meséltek, és persze az udvarlás során is szórakoztatók voltak. Az intelligens partner kiválasztása evolúciós előnnyel jár, és a legkönnyebben úgy tudjuk megállapítani a másik intelligenciáját, ha meghallgatjuk (Geoffrey, M. 2006).

A harmadik elmélet szerint pedig a nyelv segítségével sokkal több embert lehet kurkászni, mint kézzel, s ráadásul mindezt egyszerre is tehetjük, ezáltal a csoportot is össze tudjuk tartani. „A nyelv – csakúgy mint az érzelmek – a más fajtársainkra vonatkozó szociális információk megszerzésének és manipulálásának a kulcsa.” (Christakis, A. N. – Fowler, H. J. 2010. 277.) S ezzel a szerzők nem egy állat elejtéséről szóló információcserét, hanem a közösségi hálózatba való elhelyezkedés fontosságát emelik ki.

Ha a három elméletet sorba rakjuk, akkor az első legkorábbi az információcserés paradigma, a második a szexuális evolúciós, a harmadik pedig a hálózatelméleti. Ám mindhárom ugyanarról beszél, illetve ugyanazt a funkciót hangsúlyozza, s ez nem más, mint a *csoporthézió*. A konformitás is egy olyan belső készségünk, amelynek során hajlandóságot mutatunk az igazodásra, az együttműködésre, és így megvalósulhat a csoportkohézió. A csoportkohézióhoz elegendő nekünk annyi is, ha úgy véljük, egy képzeletbeli csoport tagjai vagyunk, a valóságban azonban a csoportkohézió leg-erősebb kötőanyagai a normák.

Egyéni különbségek vannak, mert van, aki inkább elkülönülni, van, aki inkább vezetni, és van, aki inkább együttműködni szeret. Van, aki felvállalja, hogy a potyautasokkal megküzdjön, és persze vannak szélhámosok is. Ám a magányosság érzetét mindannyian csak úgy tudjuk legyőzni, ha egymásra figyelünk, és egymásért tevékenykedünk.

1.3.3 Zárthelyi dolgozat kísérlet

A 2012-13-as tanévet a konformitás-kutatás évének szántam, és igyekeztem az itt felmerülő szociálpszichológiai kutatásokat a fókuszba állítani. Ma már úgy vélem váratlan szerencseként az ölembe pottyant ez évben egy konformitás-kísérlet is, és nem kizárt, hogy akkori diákjaim is sokkal inkább megértették saját bőrükön ennek jelentőségét, mint az elméleti előadásaimon.

Az történt ugyanis, hogy reggel 8-kor az első 120 fős csoportnak, 10 óra után pedig 310 hallgatónak kellett megírnia egy olyan dolgozatot, melynek teszt részén ki voltak emelve a helyes válaszok. A hallgatók 99%-a felfedezte ezt, ennek következtében mindenki maximális pontszámot ért el, egy-két óvatosabb hallgató akadt csak, aki valószínű szándékosan behúzott rossz válaszokat is, de ők is jelest írtak. Ilyen jól évfolyamdolgozat még sosem sikeredett, a félév közben írt hasonló, de kicsit könnyebb tesztnél is csak 1-2% írt maximális pontszámát, ezúttal pedig 1-2%-nak nem volt csak maximális pontja.

Természetesen, amikor észrevettem a hibát, a zárthelyiknek a teszt részét nem tudtam értékelni, ugyanakkor izgatni kezdett az a kérdés, mi is történhetett? És itt most nem az előkészítésre gondolok, mert az nyilvánvalóan ügyetlenkedés volt a részemről, hanem hogy milyen körülmények okozhatták, hogy sok becsületes és jól tanuló diák közül egy sem akadt, aki a zárthelyi írás megkezdésekor figyelmeztetett volna. Máskor mindig fellendül néhány kéz a magasba. Akiknek kérdeznivalójuk van odahívni, most valamiképp, ki tudja ugye miért, ez is elmaradt. Ugyanazok a diákok, akik egyenként vagy kis csoportban vizsgáztatva figyelmeztettek volna a tévedésre, most nem szóltak.

S nagyon csábítóan tűnt azt a hipotézist kipróbálni, hogy minél nagyobb létszámú diákság ül le egy megoldást láthatólag véletlenül eláruló zárthelyi megírására, annál biztosabb, hogy nem történik figyelmeztetés. Lám a legnagyobb létszámúak, – ezúttal kétszer is ki lettek próbálva – nem szólnak.

S magamtól miért nem végeztem volna el egy ilyen kísérletet? Nem csak azért nem, mert bizonyos felháborodást váltott volna ki – a szociálpszichológiai kísérletek általában bosszúságot okoznak –, hanem azért sem, mert noha a helyzet hatalmának sokféle kísérletét ismerem, és beszélek is ezekről az előadásokon, én is úgy okoskodtam volna előzetesen, hogy minél több ember ül egy teremben, annál valószínűbb, hogy akad köztük egy „igaz”. Gondoljunk csak bele, több száz szándékosan elrontott dolgozat hosszadalmas előkészítése és szétosztása után, ha csak egyvalaki szól az előadóban, már össze is szedhetjük a teszteket, és dobhatjuk ki a szemébe. Mit mondtunk volna akkor? Hogy teszteltük a hallgatók becsületességét? Hát hogy feltételezhetjük volna...? A „sikeres” kísérlet is kellemetlen lett volna a diákok számára, ám a sikertelenség esetén még gonosznak is tartottak volna a hallgatóim. Márpedig a tények mások. Utólag hálás lehetek a sorsnak és saját ügyetlenségemnek, épp ideje tehát, hogy most nekilássak a magyarázatok keresésének. Több is adódik:

1. Egy Aronson könyvében található kísérletben – sajnos az eredeti kutatók nevét nem sikerült még megtalálnom, hiába lapozgatom *A társas lényt* – a kutatók olyan helyzetet modelleztek, amikor egy jelmezbálon kerültek a diákok kísértésbe oly módon, hogy az asztalon „felejtett” pénzt rakhatták zsebre. Azok közül, akiken álarc volt, sokkal többen tették el a pénzt, mint azok közül, akiken nem. Ez azt jelenti, hogy amikor 100 fölött van a hallgatóság, ez már olyan tömeg, mintha legalábbis álarcot viselne mindenki??

2. Egy másik kísérletnél (Gino, F. – Ayal, S. – Ariely D. 2009) egy beépített ember látványosan puskázott, amit a többi diák hamar átvett, különösképp akkor, ha azt hitték közülük való. A kísérletet úgy variálták, hogy egy másik esetben a beépített egy idegen egyetem pótlóját viselte, ez esetben viselkedésmintája kevésbé fertőzött. Vagyis mondhatjuk azt is, hogy a mi eseteinkben egy spontán fertőzés is végigfutott?

Nem kell feltétlenül az arctalanságból kiindulnunk és a kapcsolatok átláthatatlanságának tömegjellegéből. Le Bon a tömeglélektan kutatója még azt mondta volna, hogy hipnotikus tudatállapotba kerültek a nagyszámú diákok, és ezért viselkedtek másként, mint ahogy egyénileg esetleg tették volna. A valódi közösségek, véljük, ma már inkább hálózati szerveződésűek, melyekben a cselekvések – legyenek azok jók vagy rosszak – azért is terjednek olyan gyorsan, mert ismerőseink viselkedését nem utasítjuk el. A bűncselekmények nagyobb részét, különösen például a rablásokat, nem egyedül követik el, a rossz almák az egész láda almát könnyen megrohasztják.

3. Mondhatjuk, hogy szólni, és a tanárt figyelmeztetni morális kérdés, hiszen a dolgozatot így beadni csalás. De mondhatjuk azt is, hogy épp az az erkölcstelen viselkedés, ha nem követjük a többiek viselkedését. Amikor valaki rájön, hogy a megoldókulcs előtte van, körbenézhet, hogy erre más is rájött-e, s ha feltételezheti, hogy igen, akkor már csak az a kérdés szóljon-e, vagy megvárja, hogy más szóljon. A padok közötti információátadásból akár gyorsan tájékozódhat is arról, hogy bizony ezt más is látja, de akár feltételezheti is, hisz oly egyértelmű. Nem potyautas kíván lenni, mint az álarcos

diákok, vagy épp ellenkezőleg kihívóan „rossz alma” módjára vezéreként megjeleni, mint az előző esetben a manipulátor, hanem épp hogy nem kíván áruulóvá válni. Ezúttal ugyanis a jelentés volna stréberség, áruulás, deviancia. Voltaképp a többség viselkedése azonnal *normává* válik, és velük szemben tűnne a tanár figyelmeztetése deviánsnak és erkölcstelennek. Könnyen lehet, hogy ez a lélektani jelenség zajlott le a diákjaim közt, és ez jól mutatja, milyen kiszolgáltatottak vagyunk a spontán létrejövő normáknak, amelyek a csoportkohéziót kialakítják, s amelyek aztán kényszerítenek minket a konformitásra.

Ugyanilyen nehéz követni például egy közigazgatásban dolgozónak korábbi meggyőződését, ha egyszer csak azt érzékeli, hogy körülötte mindenki másként viselkedik. Ez az erős közösségi nyomás, mely létrejöhet informálisan vagy formálisan, azonban szerencsére nemcsak az amorális, de a morális viselkedésekre is vonatkozik. Ezért állíthatjuk bátran a szociálpszichológia nézőpontjából azt, hogy a közigazgatás rendbetételénél nem annyira az emberek lecserélése, mint inkább a rendszer átalakítása hoz megoldást. Az emberek számolatlanul való elküldése inkább csak a konformitásbeli félelmeket erősíti, és a szaktudást gyengíti.

4. Másfelől magyarázatként teljes mértékben hanyagolhatjuk az erkölcsi megközelítést, amely – láthattuk – amúgy is igen könnyen relativizálódik. Mi van abban az esetben, ha a diákok egy kalkulációt végeztek, megéri-e nekik csinálni, és úgy döntöttek, a tanár nem fogja észrevenni saját tévedését, tehát ha szépen csöndben maradnak, akkor könnyen hozzájutnak az ötöshöz. Ha ne adj’ isten mégis valaki elárulná, vagy a tanár észrevenné a tévedést, még mindig mondhatják azt, hogy ők bizony nem vettek észre. Egyik oldalon tehát nagy nyereség, a másikon jóformán semmi kockázat. A racionális döntésméletek az ilyen okoskodást kutatják, ezt pedig úgy lehetne tesztelni, ha valamiképp növelnénk a kockázatát a csalásnak, mondjuk ha teljesen függetlenül a tanár előzetesen bejelentené, hogy ha nem talál majd a jegyek közt szórást, az számára azt fogja jelenteni, hogy még pluszban is feleltetni fog, és abban az esetben a zh csak beugró a vizsgára. Ennél talán jobb kockázatnövelő feltételeket is ki lehetne találni, mindenesetre ez a megközelítés is tökéletes magyarázata lehet a mi esetünkre. Itt bizony a megírásnak és a nem-szólásnak semmilyen kockázata nem volt.

5. Amikor elének kerül egy teszt, sosem tudhatjuk, hogy az általunk bekarikázott válasz helyes-e. Egy kis bizonytalanság mindig van bennünk, különösképp azért, mert a tesztek nem olyanok, mint egy szóbeli felelet, ahol elmondhatjuk, mit tudunk, itt olyan alternatív megoldások is vannak, amelyeket nem ismerünk, mert nem ismerhetünk, hiszen fikciók, de nem tudhatjuk biztosan, hogy tényleg fikciók-e, vagy csak mi nem tanultunk eleget. Nem beszélve a többi bonyolultabb típusú kérdésről. Vagyis mondhatjuk azt, hogy a tesztek kitöltése nagyfokú bizonytalanságot hagy maga után még a legjobb tanulóknak is, ezért aztán abban teszi érdekeltté őket, hogy ne szóljanak. Minél nagyobb a bizonytalanság, és minél inkább vágyik valaki a jeles osztályzatra, annál biztosabb, hogy kísértésbe esik. Ezúttal nem annyira a hallgatóság létszáma képezheti a vizsgálat tárgyát, mint inkább a diák motivációi és bizonytalansága.

Kiválaszthatjuk őket e szerint, de manipulálhatjuk magukat a tesztek is, nehezebb, kétértelmű teszteknel valószínűleg kevesebb figyelmeztetést fogunk kapni, mint könnyebbeknél.

6. Számít-e az életkor? – Ezt a kérdést is feltehetnénk, s a helyzet az, hogy bizony számít. Az ifúság tud leginkább kiszakadni a társadalom egészéből, mert nem is része a társadalmi struktúrájának. Ezeket a különbségeket azonban valószínűleg inkább csak kisebb csoportokban, ahol nem érvényesül a fenti tömeghatás, lehetne kimutatni. A legkisebb iskolás korosztály, a 8-10 évesek például sokkal inkább igazodnak még a felnőtt normákhoz. (Ezekről is lesz szó a Szocializáció című előadáson.)

A fenti okok magyarázhatják a jelenséget, akár együttesen is, de még korántsem értünk a dolog végére. Az iránt is érdeklődhetünk ugyanis, hogy mi történik a diákok tudatában az eset után, és vannak eszközök, amivel ez nagy valószínűség szerint kideríthető. Én csak egy esetből tudok kiindulni, a többi a meglévő kutatásokból adódó okoskodás lesz, előbb azonban nézzük mi az, ami valóban megtörtént. Az osztályzatokoskodás lesz, előbb azonban nézzük mi az, ami valóban megtörtént. Az osztályzatokat végül a korábbi zárthelyiből, és a második félresikerült zárthelyi esszéje alapján ajánlottam meg. Ezt körlevélben meg is írtam mindenkinek, ám úgy tűnik volt néhány hallgató, akihez a körlevél nem jutott el, talán nem nézték meg az email-jüket, és közöttük is akadt egy, akinek a félévi megajánlott jegye közepes lett. Aligha értette, ha egyszer az első zárthelyije hármast, a második pedig, a fentebbiek miatt, csak jeles lehetett, miért kaphatott középezt? Úgy is jelentkezett nálam, mint aki szeretné tudni milyen lett a második zárthelyije, mert úgy érzi jól sikerült, és nem tudja mire vélni. Amikor felvilágosítottam, hogy a megoldások láthatók voltak, zavarba jött, és már nem kívánta megnézni a dolgozatát, a jegyét is rögtön elfogadta.

A fenti példa alapján azt kell sajnálatosan megállapítanunk – anélkül, hogy az adott diákot bántani szeretnénk, mint ahogy a 430 diáknál sem gondolom, hogy erkölcseikkel probléma volna pusztán azért, mert nem szóltak –, hogy az ember igen gyorsan hajlamos meggyőzni magát arról, hogy a dolgok helyesen történnek, pusztán abból kiindulva, hogy azt feltételezik, csak ők tudnak arról, hogy nem történtek helyesen. Ha csak én tudok arról, hogy valami nincs rendben, a világ olyan, mintha senki se tudna róla. Ha megcsalom a páromat, de biztos vagyok abban, hogy ezt a párom nem tudhatja meg, az olyan, mintha meg se csaltam volna. Ha egy intézményben disznóságok történnek, de az alkalmazottak azt hihetik, hogy ez nem szivároghat ki, akkor hajlamosak azt hinni, hogy az a disznóság nem is történt meg, vagyis nem kell vele foglalkozni.

A disszonancia döntési következményeit egészen kifinomult szociálpszichológiai kísérletek tesztelték már. Mi is történik az emberben attól függően, hogy merre billent egy kényes kérdésben?⁶ Ha a mi esetünkben valaki igencsak a határon volt, hogy szóljon, de a végén körülnézve, és látva a többiek tesztírását, mégse mert szólani, akkor az illetőben a helyzet sokkal nagyobb feszültséget keltett, mint annál a diáknál, akit nem érdekelt az egész zárthelyi, és maga a szituáció is hidegen hagyta. Az ilyen kínlódó diák saját nem szóló döntése után erős vágyat érez arra, hogy meggyőzze utóbb magát, helyesen cselekedett. Kognitív disszonancia lép fel a között a tudattartam között,

2. FEJEZET

ANTISZOCIÁLIS VISELKEDÉSEK

Antiszociális viselkedések közé soroljuk az alábbi tanulmányok témáját, bár van közöttük, amelyet más tudományág nem tartana egyértelműen annak, sőt ma már a szociálpszichológia is árnyaltabban fogalmaz. Szándékosan nem a „deviancia” kifejezést használjuk, ami a közös normáktól való elütésre utalna. Itt valóban önpusztító és/vagy a környezetét is romboló viselkedéstípusokról lesz szó, de külön fel fogjuk hívni a figyelmet arra, ha ezek mögött a közösségellenes viselkedések mögött van valami sajátosan emberi, valami sajátosan szükségszerű.

2.1 Előítélet

A kategorizációtól az előítéletig

A közszolgálatban dolgozók mind ismerik az előítéletmentes munkavégzés etikai elvárását: esélyegyenlőség, szolgáltatói attitűd (beállítódás) és empátia. Extrém élményeik is vannak, részeg ügyfél, mosdatlan, büdös ügyfél, kötekedő-agresszív ügyfél, bolond ügyfél stb. De nem csak az extrém eseteket nehéz kezelni, a hétköznapi előítéleteink az egyszerű szituációkat is nehezé tehetik. Képzeljék el azt a kísérletet, amelyben magát valaki cigány származásúnak feltüntetve, archaikus ruhában érdeklődik szolgáltatás vagy segély iránt. Majd ugyanez az ember legközelebb polgári ruhában, sztenderd nyelvhasználattal érdeklődik. Vajon nem ad-e a közszolga, a banktisztviselő, az eladó ez utóbbi esetben körültekintőbb tájékoztatást? Borítékolnánk a terepkísérlet végeredményét. Sztereotípiáink és előítéleteink rabjai vagyunk.

Ezúttal a szociálpszichológia talán legdinamikusabb vizsgálati tárgyait szeretném összefoglalni. Egyúttal szeretném bemutatni az „attribúció”, a „sztereotípa” és az „etnocentrizmus” fogalmait is. Az előadás címe és témái arra utalhatnak, hogy szoros összefüggés van a kategorizáció, az attribúció és az előítélet között. Ez igaz is, mégis nem utolsó sorban azért vonjuk össze ezeket a témákat, hogy egymáshoz való viszonyuk különbségei se sikkadjanak el.

Mint szociálpszichológiai tény az előítélet a szembetűnő viselkedés, s ennek okai után kutatva, egyre mélyebbre ásva az emberi megismerés struktúráiig lehet eljutni, egészen a kategorizációig. Feltételezhető, hogy számos kutató érdeklődése is ezt az utat járta be. A kutatástörténeti tendenciák azonban mégis árnyalják ezt a hipotézisünket. A tudományos publikációk sorrendje ugyan valóban az, hogy az előítélet kutatása a '40-es években indult (Adorno et.al 1950), míg az attribúciós kutatások csak ezt követték (Heider, 1958, Kelley, 1967, Tversky és Kahneman 1973. stb.), de Heider és Kelley modelljeiben szóba sem kerül az előítélet. Az attribúciós kutatások akkor találkoznak össze az előítélettel, amikor az attribúció torzító hatásai kerülnek napirendre. Mára a súlyponteltolódás olyan radikális lett, hogy érdemesnek látszik kitérni a fogalmak különbözőségére, egymáshoz való viszonyára, a kategorizáció elsődlegességére.

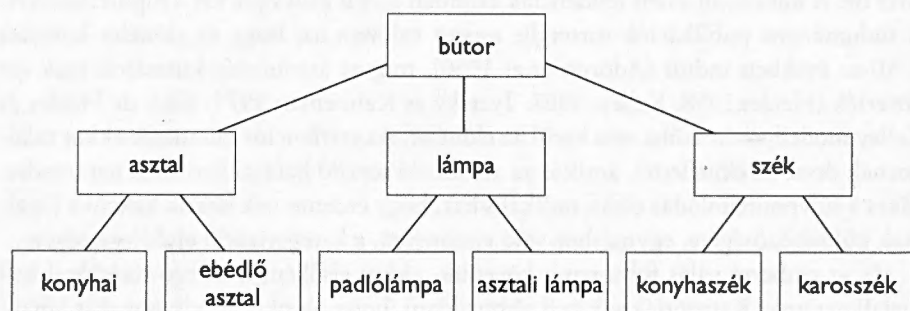
Ha az emberré válás folyamatát követjük, akkor elsőként a kategorizációval kell foglalkoznunk. Kategóriáknak kell ahhoz lenni, hogy ok-okozati viszonyokat készíthessünk, s attribúciós logikával kell ahhoz rendelkezniük, hogy egyáltalán előítéleteink lehessen. A sorrendből látszik, hogy az előítélet már egy magas kognitív teljesítmény, ha nem is öröndetes. A fogalmak egymáshoz való viszonyát koncentrikus körökként lehet elképzelni, ahol legbelül az előítélet van, ezt követi az attribúciós jelenségek köre, majd ezt is átöleli a kategorizáció. Azaz minden előítélet egyben attribúció és kategorizáció is, de nem minden attribúció előítélet. Hasonlóképp lehet okoskodni a kategorizáció és az attribúció illetve előítélet viszonyában is.

2.1.1 Kategorizáció

A kategorizáció általánosítói szükséglet is, amely a világ minden, ember által észlelt, dolgára vonatkozik. A szociológiában a fenomenológia az, amely ugyanebből indul ki. Kategorizálással él a hétköznapi tudat, de a tudományos gondolkodás is. Jóllehet utóbbi sokkal fegyelmesebb, mégiscsak a valóság tökéletlen modelljeként szolgál, s nem tükrözéseként.

A kategorizálásnak a kutatók többsége szerint lényege, hogy van valóságalapja is, bár kissé elgondolkodtató, hogy miként értelmezhetjük a mítoszokban lévő kategorizálás valóságalapját. Kialakulási folyamata úgy történik, hogy az ember szembetalálja magát a környezetével, amelyet elkezd megnevezni. A fenomenológia szerint az válik számunkra valóságossá, aminek nevet adunk, a többi olyan, mintha nem is létezne, nem látjuk, nem tudunk vele mit kezdeni. Bár ez egy kissé szélsőséges megközelítésnek tűnik, hiszen feltehetően nem a nyelv az egyetlen sémaképző. Az állatok is valamiképp dekódolják környezetüket. Az is sejthető, hogy például a szagminták is kategóriákká válnak, amint világos, hogy milyen szaghoz milyen természetű dolog társul. Amikor találkozunk egy ismeretlen szaggal, s azt észleljük, először nem tudunk vele mit kezdeni, ezért hasonlítani fogjuk valamihez.

Egy új illat követelhet megnevezést. S ha nem ismerjük eredetét, összetételét – márpedig gyakran nem ismerjük – általánosítani fogunk. Eme aktus szükséglete akkor jelentkezik, ha a jelenségbe beleütköztünk.¹ Kétségkívül a nyelv a kategorizáció elemzésének leghálásabb terepe. Az eszkimóknak például számtalan szavuk van a különböző állagú hó megnevezésére. A nyelv tehát kategóriahordozó, ezáltal használóinak gondolkodását is meghatározza. A tárgyi világot kategorizáló szintekre Rosch nyomán hozunk egy egyszerű példát.

4. ábra. Forrás: Cantor, N – Mischel, W., 1984

A tárgyi kategóriák az antropológia vagy a szociolingvisztika művelőit izgatják jobban, a személykategóriák viszont a szociálpszichológiát. Mindkettőre igaz, hogy a mindennapi használatban a kategóriák határai elmosódtak, azaz valószínűségi döntések alapján teszünk ide vagy oda egy objektumot. Egy másik észrevétel pedig a kategóriák szintjeire vonatkozik. (A fenti ábrán három szint van, melyek közül a „bútor”

a legmagasabb.) Személykategóriákra érvényes, hogy a magasabb szintűt vizuálisan nehezebb elképzelni. Például könnyen magunk elé képzelünk egy vallási elkötelezettest, egy szerzetest, egy politikai aktivistát, vagy egy béketüntetőt. A felsőbb szintű „tipikus elkötelezett személy” kategória viszont még túl általános ehhez.

A kategorizáció általánosító szükséglet vonását könnyen tetten érhetjük azokon a területeken, ahol egzisztenciális okok a kényszer erejével hatnak, s a valósággal való manipulációra kényszerülünk vagy vállalkozunk. Ha tudásunk tárgyunkról felületes módon is funkcionál, általánosítani is fogunk, egyszerűen nem tehetünk mást.

A kategorizációnak van egy nem racionális területe is, amely a létbevettességből, a kiszolgáltatottságból, a szorongásból fakad. Itt az általánosítás – lásd például babona – nem volna elkerülhetetlen, mégis növelve az élet kiismerhetőségét, biztonságot ígér. A törzsi társadalmak mítoszrendszerei például a kategorizálás csodái. Az ausztráliai bennszülöttek bonyolult kozmológiája és rokonsági osztályozásai pártját ritkító bonyolultságúak. A kínaiak univerzalizmus vallása is, mely a földet, a vizet, a tüzet stb. párosítja a legkülönbözőbb dolgokkal – szervekkel, tulajdonságokkal stb. – nem-racionális kategorizációs rendszer.

A kategorizációt a megismerés vágya hajtja, s sokszor a megismerés módja is általánosítás, amely nélkül lehetetlen volna az eligazodás a természetben és a saját kultúrában egyaránt. A csillagos égre feltekintő, ha nem rendelkezik csillagászati ismeretekkel csak egy kaotikus halmazt lát. A csillagképek elnevezése meglehetősen esetleges, mégis, aki számára ezek a sémák már adottak, nem barátságtalan ismeretlennel néz szembe. A sémák még lehetnek mitikusak, létbevettességből kiragadóak, de egyúttal a tájékozódás eszközei is. Kultúrtörténetileg a mítoszok háttérbe szorítása a modernkori ember újra elbizonytalanodását okozta. Vagyis a nem-racionális kategóriákkal szemben a racionális kategóriák kerültek előtérbe, amiért azonban szorongással kell fizetnie az emberiségnek.

A sémák is kategorizációs rendszerek, melyek segítségével egyes területek mestereivé válhat valaki, légyen az a nem-racionális, vagy a tudomány világa. A sakkmesterek például egy össze-vissza felrakott állást épp úgy nem tudnak újra felrakni, mint az amatőrök, ellenben az amatőr egy a sakk játékszabályainak megfelelő állást sem tud emlékezetből felidézni, míg a sémák ismeretével rendelkező sakkmesternek ez nem okoz gondot (Mérő L. 1994).

A sémák tehát, ha azok egy logikai rendszer keretei közé szoríthatók, rendelkeznek a tudás megszerzésének ígéretével. A mesterré válás lehetősége mind a nem-racionális, mind az egy paradigmában gondolkodó tudós számára megvan. Előbbi azonban szüntelen szembesülhet a racionális gondolatok sémába illesztettségével, utóbbi pedig szintén saját paradigmájába zárkózván védheti csak meg saját biztonságát. (Kuhn, T. 1984). Mindkettőre igaz, hogy a világ végtelenségével szemben a megismerés növekedésével csak hatványozottan nő a felmerülő kérdések száma.

A kategorizálás kényszerreit már vizsgáltuk. Lényegében a megismerés és a létbevettesség hívogató és taszító szükségletei mozgatják. Különösképp a létbevettességből származó kategorizációt tekinthetjük emberspecifikusnak (ez pedig többnyire

irracionális), és a megismerésből származó kategorizációk esetében az állatvilággal szemben inkább csak mennyiségi és nem minőségbeli különbségeket találtunk.

A kategorizáció eredete után most nézzük a kategorizáció következményeit. A következmények egyrésztől nem különösen izgalmasak, pontosan az eredetből következnek. Csökkentik a szorongást, növelik a specifikus ismereteinket. De a kategorizáció mellékhatásai közé tartoznak a torzult észlelések és az ebből fakadó kellemetlen következmények is.

Több szakma, amelyik emberekkel foglalkozik, így az egészségügyiek is különbözőbb nehézség nélkül néhány kategóriába tudják sorolni a betegek típusait. (Agresszívek, akikkel nem lehet együtt dolgozni, apátiások, akik lemondtak a gyógyulástól, tudományoskodók, akik beteg társaiknak vagy az orvosoknak is magyaráznak, együttműködők stb.) Így az ápolók egyúttal redukálják a komplexitást, ezzel egyúttal azonban deperszonalizálnak is. Előbbi az ő munkájuk professzionalizáltsága, utóbbi viszont a betegek kára. A mai ápolási szakkönyvek arra biztatják az ápolókat, hogy szabaduljanak meg kategóriáiktól, s próbáljanak egyéneket látni, akik csak mellelleg ilyenek vagy olyanok. A professzió ebben a mechanizmusban külső értéket emel be, amelyet a piac generál.

(Kísérletek) Willis (1960) kísérletében személyek fényképeit kellett megítélni egy szimpátia-unszimpatia skálán. Ezután Willis három csoportba osztotta a képeket. Ilyenkor azt tapasztalhatta, hogy a kevésbé szimpatikusak együtt még sokkal kevésbé szimpatikusak lettek, sőt, ha egy ilyen csoportba semleges vagy szimpatikus személy került, itt azok is unszimpatikus osztályzatot kaptak. Ezeknél a jelenségeknél a kategorizáció általánosító, egyszerűsítő hatásainak kellemetlenségeit érhetjük tetten.

Egy másik kísérletben (Chapman, L. 1967) két csoportról mutattak fényképeket. A kisebbségi csoportban ugyanolyan arányban lehetett elítélhető cselekedeteket mutató fényképeket látni, mint a többségi csoportban. Még azt sem közölték, hogy melyik a kisebbségi csoport, erre csupán a fényképek számából lehetett következtetni. A kisebbségnek kategorizálható csoportot deviánsabbnak tartották, mert úgy érezték, hogy több helytelen viselkedést mutat.

Érdekes volna, ha ki lehetne mutatni, hogy a torzult ítélet a kategorizációból ered, lehet ugyanis, hogy a mechanizmus bonyolultabb. A kisebbségekkel szemben eleve előítéletesek vagyunk. Hamilton szerint, amikor a sztereotípiáinkat kialakítjuk, korrelációt érzékelünk ott is, ahol nincs (illuzórikus korreláció). Ha viszont az ok a kategorizációban keresendő, azt úgy magyarázhatjuk, hogy a kisebb csoportban feltűnőbb a deviancia, és a megjegyezhetőséget is megkönnyíti, ha devianciájukat kiemelve kategorizáljuk őket.

Tajfel (1971) a szociális versengést igyekezett a kategorizáció segítségével magyarázni. Vizsgálatában a kísérleti személyek egy fiktív csoportba (Aronson terminusával «vakcsoportba») lettek sorolva. Azt mondták a megkérdezettnek, hogy ő azok közé tartozik, akik Kandinszkij festését kedvelik, másoknak pedig azt mondták, hogy ők a Klee pártiak. Ezek után lehetőség volt egy pénzosztásra. A kísérletben a válaszokat leegyszerűsítve, ha például a között választhatunk, hogy a mi csoportunk

7\$-t kapjon, de ekkor a másiknak 12-t kell adni, vagy mi csak 5\$-t kapjunk, de a másik csak 3-at, ez utóbbi mellett döntünk. Inkább legyen nekünk kevesebb, ha ez az ára a relatív előnynek. Tajfel szerint feltehetően azért torzítunk a saját csoportunk felé, mert önértékelésünket is a csoportunkból származtatjuk (társas identitás elmélet).

(Ingroup-outgroup) Az ingroup-outgroup kategóriákat laboratóriumi körülmények között rendkívül könnyű előidézni, s ilyenkor a szociális versengés is rögtön feltámad. A csoport önmagát abszolutizáló és a másikat leértékelő vonását nevezzük, Sumner (1978) antropológus nyomán, *etnocentrizmus*nak. Az érték különbségtevés elkerülhetetlen, hiszen mindenki tartozik valamilyen csoportba. Feltételezhető, hogy a saját csoport pozitívként való feltüntetése az egészséges énvédelemből fakad.

Csepeli György szerint (1997) valódi csoportkategoriókról, magyarokról, cigányokról, katolikusokról, vidékiekről stb. csak akkor beszélhetünk, ha három szempont összeillik. Az egyénnek is abba a csoportba kell sorolnia magát, a többségnek is, és a saját csoportnak is el kell fogadnia a tagot. Ezek a szempontok azonban gyakran nem esnek egybe.

Mostanra a kategorizáció kérdéseit, a szociálpszichológiai érdeklődésnek megfelelően, eléggé szűken, a csoportkategorizációra vonatkoztatva tárgyaljuk. Az itt felmerülő kérdések összhangban vannak az előítélet problémáival, de nem minden esetben. Olykor kisebbségi csoportok státusa vonzó, vagy kisebbségi csoportok megjelenése tetszik nekünk, s szeretnénk átvenni viselkedésüket minden előítélet nélkül. E sorok írásakor például az írek vannak divatban, s a legnagyobb sikerű filmek ír szereplőket mozgatnak, és ír kultúrát terjesztenek (Lásd például a Titanic). Ez a jelenség azonban átvezetne minket a divat területére, amiről egy későbbi alkalommal még amúgy is szeretnék beszélni. Itt erről csak annyit, hogy a csoportkategorizáció sem kizárólag előítélet.

2.1.2 Attribúció

A kategorizáció a megismerés szükséges velejárója – melynek lehetnek általánosításból fakadó mellékhatásai –, szemben az attribúcióval, amelyet nem a megismerés aktusaként szoktuk használni, sokkal inkább az ismertekből az ismeretlenre való következtetésként. Szélesebb értelemben persze az attribúció a hiányzó elemek kikövetkeztetése a megismerhető elemekből, a találgatás pedig elvezethet helyes eredményre, s ennyiben megismerhető elemekből, a találgatással való ismerethiány kiegészítés, azonban – különösen, ha nem párosul vagy párosulhat utánajárással – sokszor torzításokhoz fog vezetni. Az attribúciós kifejezést a leegyszerűsítő, hétköznapi, felületes következtetésekre szoktuk használni, vagyis nem másra, mint a hétköznapi élet oktatásaira.

Mielőtt azonban még könnyen ítéletet mondanánk, s az attribúciót besorolnánk a negatív konnotációjú fogalmak közé, érdemes arra gondolnunk, hogy mások viselkedéseinek előrelátásában milyen gyakran jutunk helyes következtetésekre. Ha pedig néhány részletből jól jósolunk, nem létezhet, hogy a „miért tette ezt vagy azt” kérdésre is mindig rossz oktatást végzünk.

Heider szerint például az emberek igen logikusan járnak el, amikor megpróbálják magyarázni, hogy egy viselkedés oka a környezet nyomásában keresendő, vagy pedig a cselekvő belső képességeiből, aktivitásából származik. Szerinte belső okokra csak akkor szoktunk következtetni, ha nincs jelen nyilvánvaló külső nyomás. Kelley (1967) pedig azt gondolta tovább, hogy mi alapján dönthetjük el, hogy valaki szándékosan cselekedett, s ehhez hogyan mérlegeljük a külső körülményeket.

Weiner (1974) szerint a siker/kudarckérdésekben aszerint határozzuk meg az okokat, hogy a belső és külső okok mellett még az állandó és ideiglenes dimenziót is figyelembe vesszük. Így, ha valakinek a sikere mögött állandóságot és belső tulajdonságokat tartunk valószínűnek, akkor a siker okát a készségben látjuk, ha állandó, de külső okot találunk, a helyzetnek és a körülmények hatalmának tulajdonítjuk a sikert, ha ideiglenes és belső okot találunk, akkor erőfeszítésre, s végül, ha ideiglenes és külső okokat látunk, a szerencsére fogunk gondolni.

Ha valakit tévézés közben nevetni látunk, azt gondoljuk, biztosan valami mulatságosot néz. Attribúciós ítéleteink sokszor valamilyen „valószínűségszámítási” becslésen alapulnak, s nincsenek hátsó pszichológiai indítékok. Elképzelhető, hogy a televíziót néző egy tegnapi viccen nevet, az is, hogy valaki csiklandozza a lábát, stb. A helyzet oktulajdonításában a kevés információból adódó legvalószínűbb válasz mégis a mulatságos műsor.

Emberi kapcsolatainkban ismereteink hiányzó elemei közt majdnem mindig ott vannak más személyek indítékai, míg a részben megismerhető elemek közt van a cselekvés és maga a helyzet. Az emberek szükségképp attribúcióval élnek, amikor a másik jellemére, szándékára, erkölcsire próbálnak következtetni. (Ha valaki elmondja értékeit, indítékait, még mindig nem tudhatjuk, hazudik-e.) A jó emberismerő attribúciói jobbak, de ettől még attribúciók (Forgács J. 1997).

(Hibás attribúciók) Természetes azonban, hogy a pszichológusokat jobban érdeklik azok az esetek, amikor attribúcióink során hibákat követünk el, amikor attribúcióink okai az öngazoló és énvédő mechanizmusok. A szociálpszichológia érdeklődése is a torzító magyarázatok felé fordult. (Pedig ha nem szakad el a szociológiától, érdeklődéssel fedezhette volna föl az attribúciók pozitív oldalait is.)

Leegyszerűsítő oktulajdonításaink nemcsak személyekre vonatkozhatnak, hanem jelenségekre, történésekre is. Például egy gazdag emberrel az történik, hogy meghal a fia, s ekkor irigyei azt gondolhatják, „ez Isten büntetése volt, a gazdag ember megérdemelte, amit kapott”. Még azt is gondolhatják, „Isten nem bottal ver”. Elképzelhető, hogy a gazdag ember valóban fukar volt, sőt az is, hogy valóban Isten büntette meg, de erről semmit sem tudhatunk. A halálesetre vonatkozó képzet, mely szerint az eset oka Isten büntetése, attribúciós ítélet. Megvan az a pozitív funkciója is, hogy újra rendet tesz a világegyetemben. A dolgok a helyükre kerülnek, minket nem fenyeget hasonló veszély, hiszen sohasem voltunk olyan fukarok.

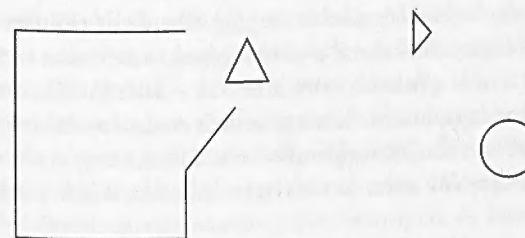
Következő példánkban az anya egyedül küldi le a gyereket vásárolni, akit baleset ér. Hiába, hogy a gyerek már sokadszor tette meg az utat, ezúttal az anya hajlamos lesz arra, hogy magát hibáztassa. Úgy tűnik, a büntudat még mindig elviselhetőbb érzés,

mint az, ha tudomásul kellene vennünk, hogy a véletleneknek, a szörnyű ürességnek (horror vacui) vagyunk kiszolgáltatva. Mindennél fontosabb az igazságos világ illúziója. Ebben az esetben az attribúciós ítéletet a szülő saját magára vonatkoztatta, vagyis a balesetnek ő az oka.

Vagy, ha valaki egy érthetetlen természeti jelenséggel találkozik, és annak okát az ufókban keresi, szintén attribúcióval él. Ebben az esetben az attribúció nem feltétlenül csökkenti a feszültséget, mint az előző esetekben. (Egyébként nehéz olyan példákat találni, ahol az attribúció feszültségnövelő, de ez azért fontos, mert a kutatók hajlamosak az attribúció okát a feszültségcsökkentésre redukálni – lásd még a rémhíreket, amelyek olyan attribúciók, amelyek gyakran növelik a feszültséget.)

A világrendet helyreállító attribúciók igen kegyetlenek is lehetnek. Az erkölcsi szocializációról szólva már találkoztunk azzal a példával, hogy ha valakinek dolga volt a rendőrséggel, arról gondolkodhatunk úgy, hogy biztos megérdemelte. Ha hatmillió zsidót lemészároltak, arra sokan adhatják azt a választ, hogy azt a zsidók biztos ki-provokálták. Ezek a válaszok rendrakó, a lelkiismeretet megnyugtató, leegyszerűsítő magyarázatok.

Észlelési hibát vált ki antropomorf szemléletmódunk is. Egy kísérletben néhány perces filmet vetítettek le, melyen a vásznon egy nagy négyzetből két háromszög és egy kör szaladgált ki és be.

5. ábra. Forrás: (Csepeli Gy. 1997. 251.)

A leggyakrabban alkalmazott magyarázatok szerint a két háromszög egy-egy férfi, akik egy nőért harcolnak. Magyar egyetemistáknál, akik rossz lakáslehetőségű társadalomban éltek, a szereplők ráadásul még egy lakást is el akarnak foglalni. Nemcsak arról van szó, hogy sémákat képzünk a megjegyezhetőség kedvéért, vagy hogy igyekszünk antropomorf értelmet adni a minket körülvevő jelenségeknek, hanem, hogy attribúciós ítéleteinket nagymértékben egzisztenciális helyzetünk is meghatározza. Az attribúciós elméletnek ez a logikája az, ami alkalmassá teszi a sztereotípiák és az előítélet vizsgálatára is, hiszen mindannyian tartozunk valamilyen nemzeti-nemzeti-ségi közösségbe, amiből ha leegyszerűsített oktulajdonításokat végzünk más közösségekre vonatkozóan, nagy valószínűséggel torzítani is fogunk.

Sőt, ezeken a területeken inkább az a kivétel, ha az attribúció nem jár együtt etnocentrizmussal. Ritkábban a téves attribúciós becslések helyes viselkedésmódhoz is vezethetnek. Etnikumra vonatkozó attribúcióink is hordozhatnak igazságelemeket,

esetenként igazak is lehetnek. A nyugati népek attribúciója a magyar hordákról az volt, hogy csak rombolni tudnak. Valószínű ez egy attribúció volt abból, hogy őket kifosztottuk, de mégis elég jó becslés volt arra vonatkozóan, hogy felkészüljenek a következő támadásokra.

Kisebbségekre vonatkozó attribúciók ugyanakkor önmegvalósító jóslattá is válhatnak. Ha az „x” csoportról mindenki azt állítja, hogy rablók, ez rablóvá is teheti őket, míg a többségi csoport előítélete a többségből óvatosabb viselkedést válthat ki, ha „x”-szel találkozik, s ez meg is védi attól, hogy áldozattá váljon. Az ördögi körből való kilépés már erkölcsi kérdés is.

(Példák) Önmagunkkal szembeni elnézésünk, a kognitív érettség hiánya, a másik helyzetébe való behelyezkedésnek fárasztó volta, s a versenyszituáció eredményezheti, hogy ha a kártyán mi veszítünk, annak okát a rossz lapjárásban látjuk, ha viszont ellenfelünk, akkor úgy véljük, ő játszik rosszul. Vagy: ismerős jelenség, hogy a mi futballcsapatunk szabálytalanságait észre sem vesszük, míg az ellenfél felháborít. Az ilyen versenyhelyzetek előzetes elfogultságot, magunkkal szemben pozitív, a versenytárrsal szemben negatív előítéletet váltanak ki. (Persze van, akinél a versenyhelyzet magával szemben vált ki kisebbségi érzést, és a másikkal szemben pozitív előítéletet.) A negatív előítélet viszont mindig negatív attribúciókat termel, s az ilyen attribúció mindig megerősíti az előítéletet.

Férfiak és nők teljesítménykülönbségeinél is megfigyelhetők az előítélet visszahatásai. A nehéz feladat megoldását a férfiaknál a tehetségének, a nőknél a szerencséjének szokták tulajdonítani, sőt a nők – inkább mint a férfiak – saját jó teljesítményüket is hajlamosak a szerencsének tulajdonítani. Teniszmeccsek eredményeit vizsgálva a rossz kezdésből a férfiak gyakrabban tudják megfordítani az állást, mint a női versenyzők. Ennek oka, hogy a női versenyzők rossz kezdés után hajlamosabbak a másikat jobbnak tartani.

A nemi sztereotípiák és attribúció képét talán árnyalja az a kiegészítés, hogy a női szerepeknél a férfiak bizonytalanodnak el, s a nők akarnak sikeresek lenni. Az attribúciós jelenségek tehát kompetenciafüggők.

A férfiakkal szembeni siker elvárás, nem csupán önmegvalósító jóslat, mint azt a teniszmérkőzések kapcsán láthatjuk. Az éremnek két oldala van. Bukás esetén az önmagával szemben nagyobb elvárásának nagyobb frusztrációval is kell számolnia, azaz a dominanciának megvan a maga hátránya, például szívinfarktus formájában.

Szociológiai szempontból nagyon érdekes, ahogy az intézmények, a társadalom formális csoportjai a problémákra tagjaik számára megoldási sémákat ajánlanak. Ha például a politikai baloldalt nézzük, szerintük a szegénység oka a családi háttér és a szerencsétlenség, míg a konzervatívok szerint az egyéni lustaság és a képességek hiánya.

Forgács József kiemeli az erkölcsi jellegű attribúciókat – a személyiségfejlődés során változó morális oktulajdonításokról a szocializáció kapcsán szoltunk –, és külön részletesen foglalkozik az énattribúcióval is, vagyis azzal az elmélettel, hogy saját magunkat is gyakran érzelmeink és cselekvéseink öngazolásával „ismerjük meg” (Bővebben lásd Forgács J. 1997.).

Végezetül arról, hogy az emberek attribúciós hajlandóságait manipulációs célokra nagyszerűen fel lehet használni. Nemcsak a bűnbakkreáló esetekben, de az olyan spontán attribúciós mechanizmusok esetében is, mint például a láthatósági attribúcióknál. Ha valakit többet látunk, ebből az egyszerű okból következően, a történészekért nagyobb felelősséget tulajdonítunk neki. A torzító észlelés felhasználható a sztárcsinálásra is. A feltűnő jelenségről, vagy akár a kamera által követett személyről nagyobb döntési készséget, s tudatosságot képzelünk.

2.1.3 Sztereotípiá

A „sztereotípiá” fogalmát a szociálpszichológia eléggé beszűkítetten, a csoportokra vonatkoztatja. Általánosítást jelent a szó, ami Walter Lippmann amerikai újságírótól származik, aki az újságírói valóságütközés ideáját kritizálta vele. Azt állította, hogy a sajtó kénytelen „leegyszerűsített képekkel”, azaz sztereotípiákkal kommunikálni.

Nézzünk néhány definíciót: egy embercsoport bizonyos jellemvonásainak vagy motívumainak általánosítása. Vagy: általános érvényűnek vélt túlzáson alapuló leegyszerűsített sémák. Vagy: nagycsoportokra utaló általános megállapítások.

A három meghatározás közül egy volt, amelyik nem csoportokra vonatkozott. Értelmiségi beszédben él a fogalom tág használata, a mi szakterületünkön már ezt a beszűkített csoportsztereotípiát jelenti. Ha pedig így van, feltehető a kérdés, hogy mi különbözik az előítélettől? Úgy tűnik alig valamiben. A szociálpszichológiában az előítélet vagy a sztereotípiá nagyjából átfedi egymást, míg a kategorizáció vagy az attitűd – s pláne az attribúció – már levált vagy mindig is más kutatói területet jelentett. Mindegyikben közös ugyan a valóság redukciója, leegyszerűsítése. Mégis az előítélet és a sztereotípiá között annyi különbség talán érzékelhető, hogy a sztereotípiának több a valóság alapja, míg az előítélet meg lehet minden valóság alap nélkül is.

Megkülönböztetünk egymástól autosztereotípiát és heterosztereotípiát. Előbbi a saját csoportra vonatkoztatott általánosítás, mely többnyire pozitív. Például amikor azt mondjuk, hogy minden magyar ember vendégszerető. Meglehet azonban, hogy minden nép ezt állítja magáról. Heterosztereotípiák esetében a velünk konfliktusban lévő csoportról alkotott negatív általánosítások kerülnek felszínre. Például amikor azt mondjuk, hogy ezek mindig be akarnak csapni bennünket.

Elképzelhető konnotáció nélküli sztereotípiá is, amikor a sztereotípiá se nem pozitív, se nem negatív. Így például a négerék mind zeneértők, a zsidók tudnak bánni a pénzzel, a kínaiak szorgalmasak stb. Kérdés azonban, hogy előfordul-e, hogy ezek mögött nincs valamilyen attitűd. Nem tudunk mit kezdeni a lusta kínaival és a botfülű négerrel. Ha mégis, akkor azt mondjuk, ők a kivételek, ami csak erősíti a szabályt.

Csepeli formulázása szerint minden csoporthoz tartozó „x” rendelkezik „T” tulajdonsággal (1997).

x=T

Amikor pedig kivételt képzünk, csak még inkább megerősítjük sztereotípiánkat. „x” ugyan, de nem „T”, vagyis például cigány ugyan, de nem lusta, szoktuk hallani ezt a heterosztereotípiát.

A sztereotípiák nem egyéni tapasztalatokra épülnek, közmegegyezésen alapulnak és meglehetősen tartósak. A tömegkommunikáció maga is létrehozhat sztereotípiákat, ám sokkal jellemzőbb, hogy meglévő sztereotípiákat vesz át és alkalmaz, amelyek ezen az úton csak tovább erősödnek. A televízióban a nők mindig fiatalabbak, mint a férfiak. A valóságban mindez – legalábbis statisztikailag – fordítva van. Az erőszak mennyisége a tévében mindig több mint a valóságban. Ezeket a sztereotípiákat a média teremtette, az etnikai sztereotípiákat azonban csak megerősíti.²

A sztereotípiák lehetőséget adnak, hogy a csoporttagok félszavakból is megértsék egymást (lásd a humort). Funkciójuk továbbá az önigazolás. Ha a nők biológiailag jobbak a háztartási munkára, ez igazolja azt, hogy a háztartási munkát nekik kell végezniük. Ha az alsóbb társadalmi osztályokról alkotott sztereotípiánk az, hogy ők lusták, ez csak igazolja, hogy kevesebb bért fizessünk nekik.

Visszaulva a kategorizálásról elmondottakra, a sztereotípiák azt is fémjelzik, hogy bizonyos kategóriákat hogyan készítünk, vagy teszünk átláthatóvá. Megragadunk egy szembetűnő jellemzőt, és kiterjesztjük az egész halmazra. Minden sztereotípizálás kategorizálás, de a sztereotípiákra még inkább jellemző a torzító hatás.*

2.1.4 Előítélet

Gordon Allport szerint – aki *Az előítélet* című könyvében (1971) híres összefoglalását adta a témának – az előzetes ítéletek akkor válnak előítéletté, ha az újra feltárt ismeretek nem képesek változtatni rajtuk.

Például, számol be egy vizsgálatról, ha valaki azt állítja, hogy „a zsidók csak a saját fajtajukkal törődnek” cáfolatként felelhető, hogy „a felmérések szerint jóval többet adakoznak, mint más” az előítéletes válasz erre az lesz, hogy „mindig is igyekeztek más jóindulatát megvásárolni”.

Az ehhez hasonló beszélgetésekben nincs konzisztencia, ami egyébként is gyakori a hétköznapi gyakorlatban. (Lásd a hasadtságunkról írottakat). A valóság komplexitásából pedig mindig kiemelhető a saját előítéletes vélekedést megerősítő szempont.

Mivel az Allport-féle definícióból kitetszik, hogy az előítélet kognitív merevséggel párosul, megváltoztatni logikai érvekkel, vitával nem lehet. Ez azonban mégsem lehet igaz minden esetben, hiszen az előítéletességnek fokozatai vannak. Bizonyos előítéletek valóban mélyek, másoknál ez csak enyhe idegenkedés, még enyhébb formájában pedig csak egy sztereotípiáról van szó.

A különbségeket a Bogardus-skálával jól ki lehet mutatni (Csepeli Gy 1991.274.). Bogardus megkérdezte az amerikaiakat, hogy mit szólnának ahhoz, ha „x” csoport tagja

* Ha azt hisszük mi teljesen mentesek vagyunk a sztereotípiáktól, és azok nem torzítják értékítéleteinket, végezzük el az alábbi linken található kísérletet: <http://www.wolf-it.hu/MPKjatek/jatek.php>. A kísérlet és az internetes fejlesztés a szerző munkája.

1. rokoni viszonyba kerülne velük (például elvenné a lányukat),
2. klubtársuk lenne,
3. a szomszédba költözne,
4. munkatársává válna,
5. állampolgárságot kapna,
6. turistaként jelenne meg az országban.

Egy elfogadó-elutasító skálával lehetett válaszolni a feltett kérdésre, „x” helyébe pedig a kutató különböző etnikumokat írhatott, így meg lehetett állapítani az egyes etnikumokhoz való többségi viszonyt, és az elutasítás mértékét.

Világos, hogy az olyan előítéletet, amelyik csak a rokoni viszony ellen tiltakozik, s az ellen sem szélsőségesen, könnyebb megváltoztatni, mint ha az „x” csoport tagjait az országba sem engedné be.

Egy másik megközelítésben egyes előítéletek személyiségalkattól és elkötelezettségtől függően csak elkerülő, míg az ellenkező végletben harcos módon nyilvánulnak meg. Itt sem mindegy az előítélet elleni küzdelem szempontjából, hogy melyik csoporttal van dolgunk. Az egyiknél csak a büntetőjogi elrettentés vezethet valamiféle eredményre, az elkerülőnél erre sem szükség, sem mód nincs.

Bár a szociálpszichológiában a kutatási területek a szerint kezdtek elválni egymástól, hogy előítéletként a kognitív rögzültséget, míg az etnikumokkal szembeni attitűdként az árnyaltabb viszonyokat vizsgálták, azért a fenti példákban látszik az is, hogy jelentősek az átfedések.

(Psichológiai és szocializációs okok) Az előítéletesség kialakulásában megfigyelhetők pszichológiai okok. Ha valaki vonzódik az ellentmondásmentes értelmezési lehetőségekhez, szélsőséges rendszükséglete van, és menekül a „horror vacui”, azaz a lezörnyű üresség érzésétől, az megfelelő talajra lelhet az előítéletben. Ez persze a legrosszabb választás, hiszen ettől még lehetne egy proszociális vallás tagja, vagy beléphetne a zöldmozgalomba. Talán már más is találkozott olyan életúttal, mint amelyet most el fogok mondani.

Egy huszonévesről van szó, aki tizenévesként bőrfejű neonáci fiatalként kezdte, lett egy barátnője, és ezzel meg is változott az élete. Rájött, hogy nem volt helyes az, hogy azt kívánta, mindenkinek csak minél rosszabb legyen, és csatlákozott egy radikális zöldmozgalomhoz. Antiszociális viselkedésükből proszociálissá vált, bizonyos szempontból azonban mindkettő deviánsnak számít. Korábbi előítéletessége mögött az elfogadottság hiánya munkált, és a szerelem ezt könnyen megváltoztatta, de személyisége más részei azért nem változtak.

Adorno és Horkheimer a fasiszta személyiség kialakulásában már szocializációs okokat keresett. A szerzők személyes élménye az volt, hogy Frankfurtban szemük előtt játszódtott le egy ország fasiszálódása, Amerikába emigrálva pedig azt láthatták, hogy az ottani polgárok nem mutatnak hajlandóságot a fasiszta eszmék elfogadására. Véleményük szerint a porosz család kevésbé elfogadó, és ebben keresendők a szocializációs okok. Freudista magyarázatuk szerint a porosz családokban az apa megdönthetetlen

tekintélye szorongást kelt a gyerekekben. A sorozatos frusztráció agresszivitást vált ki belőlük, amelynek tárgyát azonban felettes énjük korlátozza. Apjukkal szembeni agressziójukat át kell tolni a gyengébbekre. Ez eredményezi a fölfelé tekintélytisztelő, lefelé viszont agresszív viselkedést, a mássággal szemben a tolerancia hiányát.³

Az amerikai kérdőíves vizsgálatban állításokra egy hatfokú skálán lehetett választ adni. (1 – nem ért egyet, 6 – egyetért) Ilyen állítások szerepeltek például:

- * Nagy hiba volna, ha négerrek lehetnének a fehérek vezetői, vagy:
- * A szexuális bűntettek elkövetőit nyilvánosan meg kéne korbácsolni.

A kiértékeléskor mindenki elhelyezhetővé vált egy fasizmus skálán.

A tekintélyelvű személyiség (The Authoritarian Personality 1950) című könyvükben, két személyiségtypust állítottak egymással szembe:

TEKINTÉLYELVŰ	DEMOKRATIKUS
Gyakori felháborodás, Tiltás és szabályozás igény, Babonás és áltudományos vonzalmak, Merev, sztereotipikus, gyanakvó, Fölfelé imád, lefelé becsmérel Nem tűri a gyengeséget	Agresszivitás hiánya Szeretet orientáció Tárgyilagos Én-elfogadó ⁴ Ellentmondásokat nem kerülő

A vizsgálatot több kritika érte, részben módszertaniak, a skálázás módja (lásd Csepeli Gy., 1997, 130), s néhány rossz kérdés miatt, részben tartalmiak is: a két személyiségtypus túlságosan is a kutatók fejében meglévő modelleket tükrözi, s a válaszok a valóságban inkonzisztensebbek. Néha a valóság is ellentmond ennek, a szerzők által is egyébként ideáltipikusnak nevezett, modellnek. Például az észak és dél között a fasizmus skála nem mutatott különbséget, miközben evidens, hogy a déli amerikaiak jobban hajlottak a négerekkel szembeni előítéletekre. Ma a kutatók úgy vélik, az előítélet nem a pszichológiai problémákkal küzdők sajátja – ahogy azt Adornoék gondolták. Van ilyen is, de ennél sokkal általánosabb (Billig, M. 1976).

(Szociológia változók) Az előítéletek okai között Adornoék pszichológiai és szocializációs okokat találtak. De kereshetünk tisztán szociológiai hatást is. Például lehetnek társadalmak, ahol az előítéletmentesség a deviáns, gondoljunk csak az afrikai háborúzó törzsekre. Vagy arra a konformitáskövető jelenségre, hogy a bányában lenni még nem, de a felszínre érve már növekszik az amerikai fehérek néger munkatársaikkal szembeni előítéletessége.

Végezetül található még más interdiszciplinákat átfogó magyarázatok, legalábbis ami a pszichológiai, szociálpszichológiai, szociológiai összefüggéseket illeti.

Az előítéletre való hajlam szignifikánsan növekszik, ahogy haladunk az alsóbb társadalmi rétegek felé. Az alsó rétegeknél ennek rétegspecifikus oka a műveltség hiánya, a leegyszerűsített világgép. Feltehetően minden emberben munkál a

státusz- és hatalomszükséglet, s aki alul lévőknek képzeletben magát pótcselekvések miatt válhat előítéletesebbé. Minél inkább híján van valaki a hatalomnak, annál inkább szüksége van arra, hogy legyen, akit maga alatt tudhasson. Ez azonban már relatíve is igaz. Ezért a felsőbb osztályokban gyakoribb az antiszemitizmus, míg az alsóbbaknál a cigányellenesség.

Az előítéletesség növekedése figyelhető meg romló gazdasági környezetben, lecsúszó társadalmi rétegeknél. A versenyszituáció jelentős oka lehet a bűnbakképzésnek. Amerikában például a vasútépítés időszaka alatt a kínaiakkal szemben nem volt előítélet, míg utána növekedett. 1882 és 1930 között a gyapot árával szignifikánsan mozgott délen a lincselések száma. Amikor a gyapot ára lement, a lincselések szaporodtak. Frusztráció esetén a kevésbé kedvelt csoportokból egykettőre bűnbak lesz.⁵

(Csökkentése) Láthattuk, hogy az előítélet csökkentési lehetőségei igencsak beszűkültek, ha már lemerevedett személyiséggel állunk szemben. Valójában nem is az előítélet tárgyról szoktak ilyen esetben a pszichológusok a „beteggel” terapeutas eszközzel beszélni, hanem a személy élethez való viszonyát próbálják átalakítani.

A csökkentés sokkal inkább eredményes, ha pedagógiai és nevelésbeli kérdésként igyekszünk kezelni. Az empátia fejlesztésének is megvannak a maga nevelési, sőt pszichológiai módszerei. Az empatikus készség megléte mindig jó alap az előítéletes attitűd megváltoztatására.

A versennyel szemben azok a struktúrák, amelyek együttműködésre készítetnek, szintén csökkentik az előítéletet. Aronson mozaikosztályos módszerében például azt találta ki, hogy a diákok egyik része a tanagynak csak az egyik részét kapta meg, míg a másik a másikat. A jó szerepléshez felkészüléskor a diákok egymásra voltak utalva, s így a verseny helyett kooperációs kényszer jött létre. A diákok ezután már nem nevettek ki a makogó és nehezebben fogalmazó társaikat, ráadásul a rosszabb képességűek is jobb eredményt tudtak úgy produkálni, hogy nem kellett attól tartaniuk, hogy lenézik és kinevetik őket.

Lehet próbálkozni jogalkotással is, amelyben tiltják, hogy például a szórakozóhelyekre való bejutáskor bárkin is bőrszín alapján megkülönböztetést lehessen tenni. A munkajogi törvények is örködhettek azon, hogy a felvételnél ne érvényesülhessenek előítéletes szempontok. Ezek azonban kevés sikerrel járnak, akárcsak a tömegkommunikációs propaganda műsorok, hiszen ezekre meg nem a célzott közönség figyel oda, hanem az előítélettől szenvedő csoporttagok, vagy azok, akik amúgy sem előítéletesek.

Másrészről viszont tudomásul kell vennünk, hogy a csoportintegráció érdekében a kis- és a nagycsoportok szívesen élnek félelemkeltő eszközökkel. Egy stadionban például, ha húszezer ember lengeti a csapat, vagy a nemzet zászlaját, ez nemcsak azt jelenti, hogy szeretjük a mieinket, hanem azt is, hogy érdemes tartani tőlünk. A verseny ugyanúgy az ember lényegéhez tartozik, mint a kooperáció. Mindig a határokon van a hangsúly.

A sztereotípiákkal szembeni önnevelésnek a felnőttkorban sincs vége. Gondolkodásunkat állandóan karban kell tartanunk, hogy ne hozzunk olyan attribúciós ítéleteket,

amelyek az előítélet melegágyává válhatnak. A már egyszer megszerzett empatikus készségek is visszafejlődhetnek, ezek azonban nem olyan képességek, amelyeken az öregedés szükségszerűen ront, épp ellenkezőleg, életünk végéig fejleszthetők.

Jegyzet

- ¹ A fenomenológiának abban igaza van, hogy sokszor, amikor érzékszerveinket nem irritáló, vagy egzisztálásunk szempontjából jelentéktelen dologgal találkozunk, nem kezdünk kategorizálásba.
- ² Georg Gerbner, aki a kérdés világhírű kutatója, tudtommal, erre a különbségtételi lehetőségre nem mutatott rá. /bővebben lásd Zsolt P. 2003./
- ³ Érdekes, s az előzőeknek nem ellentmondó gondolatokat lehet felvetni a japán fasizmus kapcsán. A japán katonák erőszakoskodását és értelmetlen kegyetlenkedéseit a megszállt kínai területeken azzal is magyarázzák, hogy a japán társadalmat erős társadalmi hálózat építi fel, s amint kikerült egy katona az otthoniak ellenőrző tekintete alól, erkölcsileg is légüres térbe került, így áldozatait könnyű volt dehumanizálni.
- ⁴ Az énefogatás azt jelenti, hogy például a tekintélyelvűek saját hibáikkal sem tudtak szembenézni, vagy gyerekkorukról gyakran becsémélően beszéltek, s határozott cezurát láttak gyerek- és felnőttkoruk között, míg a demokratikus személyiségek folytonosságot.
- ⁵ Egy nem-beavatkozó szociálpszichológiai módszerrel figyeltük az emberek segítségnyújtási hajlandóságát. Leveleket „veszítettünk el”, és azt néztük, hogy attól függően, hogy milyen feladót írtunk rá, hányat küldenek vissza. 1993-ban Magyarország romló gazdasági helyzetben volt, és több levelet kaptunk vissza semlegesebb címek esetében, mint ha etnikumokat jelöltünk meg. (100 *Cigányok Jogvédő Irodája* címzett levélből 37, 100 *Zsidó Öregdiákok Egyesülete* címzettből 28 érkezett vissza.) (Bindorffer et. al. 1993.)

Irodalom

- ADORNO T. W. et al. (1950): *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row
- ALLPORT, F. H. (1977): *Az előítélet*, Budapest, Gondolat Kiadó
- BILLIG, M. (1976): *Social psychology and intergroup relations*, New York, Academic Press
- BINDORFFER–DUPCSIK–KENDE–PRÓNAI–TÓTH–ZSOLT (1993): *A be nem avatkozó módszer a szociálpszichológiában*, Valóság, 1993 május, 56-59. l.
- CANTOR, N.–MISCHEL, W. (1984): *Prototípusok a személypercepcióban*, In: Hunyadi Gy. (szerk): *Szociálpszichológia*, Gondolat Kiadó 325-390.
- CHAPMAN, L. J. (1967): *Illusory Correlation in Observational Report*, Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, no.4. 161-155.
- CSEPELI Gy. (1991): *Bevezetés a szociálpszichológiába*, Jegyzet Tankönyvkiadó
- CSEPELI Gy. (1997): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- HEIDER, F. (1958): *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York, Wiley
- FORGÁCS J. (1997): *A társas érintkezés pszichológiája*, Budapest, Gondolat Kiadó – Kairosz
- KUHN, T. S. (1984): *A tudományos forradalmak szerkezete*, Budapest, Gondolat Kiadó
- KELLEY, H. H. (1967): *Attribution Theory in Social Psychology*, Nebraska Symposium on Motivation. Lincoln, University of Nebraska Press.
- MÉRŐ L (1994): *Észjárások*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- SUMNER, G. W. (1978): *Népszokások*, Budapest, Gondolat Kiadó
- TAJFEL, H.–BILLING, M. G.–BUNDY, R. P.–FLAMENT, C. (1971): *Social categorization and intergroup behavior*, European Journal of Social Psychology, 1, 149-177.

- TVERSKY, A.–KAHNEMAN, D. (1973): *On the psychology of prediction*, Psychological Review, 1973. 80, 237-251.
- WEINER, B. et al. (1971): *Perceiving the Causes of Success and Failure*, Morristown, General Learning Press.
- WILLIS, R.H. (1960): *Stimulus Pooling and Social Perception*, Journal of Abnormal and Social Psychology, vol. 60. 365-373.
- ZSOLT P. (2003): *Médiaetika*, Vác, EU-Synergon

2.2 Agresszió

2.2.1 Az agresszió kétféle felfogása

Első pillanatra nem is gondolná az ember, hogy milyen nehéz meghatározni az „agresszió” fogalmát. Agressziót követ el a kutya, amikor beleharap a postásba, vagy a skinhead, amikor beleköt egy színesbőrűbe. Itt semmi gondunk sincs, hiszen egy elítélendő cselekvés valakinek a kárára történt.

De vajon agresszió-e az, amikor a vadász lelövi a nyulat? Szívesen azt felelnénk erre, hogy nem, noha tudjuk, hogy a nyúl számára ez a legbrutálisabb agresszió, ami csak érheti. Első és meggondolatlan válaszunkat az okozza, hogy az agresszió létezését humáncentrikusan szoktuk meghatározni. Védhetjük aztán a vadászt azzal, hogy nincs benne rosszakarat, szemben a szkinheddal, nem akar fájdalmat okozni, ez csak egy sport, még hozzá nemes stb. Általában az agressziót társadalmi normákhoz szeretjük igazítani, és a vadászat nem sért ilyen normát.

Ha feltételezzük, hogy a vadász nem él át agresszív érzelmeket – amit a magam részéről kétek –, akkor beszélhetünk instrumentális agresszióról. Vagyis ha tényleg csak a táplálék megszerzése a cél, akkor a cselekvés instrumentális. Az ártó szándék valóban néha szükséges rosszként, és nem célként merül fel. Lásd például a futballban a taktikai faltot, vagy a hazug pletykák terjesztését, de nem azért, mert a másikat akarjuk bántani, hanem azért, hogy megszerezzük az állást stb. – szintén lehetnek instrumentális agressziók. Ennek ellentéte az emocionális agresszió, amikor például sértegetésre érzelemből fizikai erőszakkal válaszolunk. Ám a valóságban ez a két típus többnyire egymásba épül.

Itt van az az eset, amikor egy ragadozó állat ejti el prédáját. Agresszió ez vagy sem? S ha igen instrumentális, vagy emocionális? Ha következetesen akarunk maradni, azt mondjuk nem igazi agresszió ez, de legalábbis nem érzelmi jellegű, hiszen a ragadozó vadászata egy kicsit hasonlít az emberéhez, sőt egyértelműbben szükségletet elégít ki. (Az ember csak szórakozik, s ilyenformán morálisan alacsonyabb rendű a vadállat gyilkolásához képest.)

Két birkózó küzd meg egymással igen sportszerű körülmények között. A cél az olimpiai aranyérem. Agresszió ez? Előszóval gondolkodjunk azt, hogy ebben semmi agresszivitás nincs. Feltehetően a birkózók nem gyűlölik egymást. Ha mindez két lovag közt zajlik a lovagi rituálék szabályainak tiszteletbetartásával, és cél az úrnő kegye, akkor se gondoljuk, hogy itt agresszióról kéne beszélnünk.

Mi a helyzet ugyanakkor két szarvasbika küzdelmével, melyek illemkódexüket legalább olyan becsülettel betartják, mint a lovagok vagy az olimpiai sportolók. Egymás oldalának veszélyes agancsukkal sohasem rohannak, a cél a másik legyőzése, nem pedig megsemmisítése. Nos hát, az állatvilágban nem jellemző a gyűlölet és a bosszúvágy (?), mégis ki merné azt állítani, hogy attól még, hogy két farkas sohasem öli meg egymást, dominanciaküzdelmükből hiányzik az agresszió?

Az etológusok számára a dominanciaküzdelmek, a táplálékszerzés agresszív viselkedésformák, csak hogy számukra az agresszió egyáltalán nem rejt olyan sok negatív konnotációt. A természettudósok számára az agresszió sokkal inkább *egy sok energiát igénylő, magas feszültségű, dominanciára vagy táplálékszerzésre való törekvés*. Csányi Vilmos pontosabb meghatározásában az az agresszió, amikor „azonos fajú egyedek igyekeznek egymást valamilyen erőforrás közeléből eltávolítani, vagy annak megszerzésében, illetve elfogyasztásában a másikat megakadályozni.” (Csányi V. 2002. 496)

Mi is úgy véljük, hogy az agresszióban megnyilvánuló dominancia törekvés emberi világunkban vonatkozhat tárgyakra és személyekre, de anti- vagy proszociális vonásokról csak azután nyilatkozhatunk, ha megvizsgáljuk a körülményeket. A pszichológiában és a szociálpszichológiában az agresszió definícióiban általában ott szerepel a szándékos rosszindulat, és csak zárójelben található meg megjegyzésként, hogy ez a szándék olykor lehet proszociális is.

Mai etológusokkal körülbelül olyan ritkán esik meg, hogy negatív agresszióról beszéljenek, mint amilyen ritkán esik meg szociológusokkal az ellenkezője. Amikor egy etológus rosszindulatú állatról beszél – például Konrad Lorenz –, az a bizonyos rosszindulatú „dög” vélelmünk ellenére nem a farkas lesz, hanem a jámbor gerle, a nyúl vagy az őzike.

„Ha az őzbak a maga sajátos diszkrétumával, agancsát kecsesen himbálva, barátságos-játékosan egyre közelebb jön hozzád, akkor egy sétatortával vagy kövel, vagy csupasz öklöddel vágj oda, mielőtt felnyársalhatna.” (Lorenz, K. 1983.174.l.)

Ez a csöppet sem agressziómentes tanács csak egy olyan ember szájából hangozhat el, aki tudja, hogy legkönnyebb életveszélybe kerülni egy őzbak miatt. Azért is mertük idézni, mert a szerzőről senki sem feltételezheti, hogy állatgyűlölő lett volna.

Hasonlóképp ritkaság a pszichológus pozitív agresszióra történő utalása:

„A nevelés feladata nem az, hogy a gyermek valamennyi agresszióját leállítsa, hanem az, hogy azokat antiszociális irányból proszociális irányba fordítsa...” (Ranschburg J. 1995.106.l.)

Sokkal gyakoribb ennél az a vélekedés – lásd például a szociálpszichológus Aronsont –, hogy a felfedezéshez és más proszociális tevékenységhez szükséges agresszió és a destruktivitás két különböző dolog, s nincs is közös gyökerük.

Talán nem is kéne többet időznünk a kérdésnél, és megállapíthatnánk, hogy az etológusok és az emberrel foglalkozó kutatók másként értelmezik az agressziót, más szituációkra vonatkoztatják őket, és maga a szó sem ugyanazt takarja az egyik esetben, mint a másikban. Miután pedig mindkét területet besoroltuk a helyére, foglalkozhatnánk tovább az emberi agresszió fajtáival. Csak hogy épp ezt a kényelmes megoldást nem fogadhatjuk el, melynek oka azoknak az új tudományágaknak a fejlődése, amelyek az állatvilág és az emberek világa közti határvonalat célozták meg (humán etológia, szociobiológia). Továbbá tudományosan sem viselkedik ma az korrekten, aki

az egyes területek megállapításait nem igyekeznek összemérni, s meglegszik saját elefántcsonttoronyával. A kérdés, hogy akkor most végül is mi az agresszió, inkább jó vagy inkább rossz, miként definiáljuk, inkább úgy, ahogy a természettudósok, vagy inkább úgy, ahogy a pszichológusok, véleményem szerint égető.

Nem segítene ezen a problémán már az sem, ha nem akarnánk tudomást venni róla, mert hiába is soroljuk mi az egyes tudományokat a maguk helyére, ha azok nem hallgatnak ránk. A humán etológia, mivel az állati viselkedések jellemzőinek előfordulását keresik az embereknél, anélkül is megállapításokat tesz az emberről, hogy azt a szociálpszichológus jóváhagyta volna.

Elsőként rögtön meg is vizsgálnánk közelebről, hogy mi az, ami az etológiával foglalkozók számára szembevetendő. Az állatvilágot szemlélő számára például a majmoknál megfigyelhető kurkászás az agresszió csökkentésére is szolgál. Általában a kurkászás a békesség, a csoport összetartozásának jele, s funkcióját tekintve az összetartozást is erősíti. Megteheti egy majom, hogy a dominánsabb fél agresszióját azzal próbálja meg lecsendesíteni, hogy felkínálja fejét e tevékenységre. Megteheti a domináns hím is, hogy miután kidühöngte magát, a megfélemlített mintegy megnyugtatta, kurkászni kezdi.

Az is megfigyelhető, hogy emberek abban az esetben, amikor alávetett helyzetbe kerülnek, sokkal több tisztálkodó mozdulatot végeznek, mint egyébként. Ráadásul ezek a mozdulatok elnagyoltak. Állatok is ilyen helyzetben többet vakaróznak, s felelősen, mintegy idegességüket leplezve. Emberek is ilyenkor dörzsölik az orrukat, a füleket, szedegetik ruhájukról a szöszöket, húzogatják a bajszukat, vagy a hajukat igazgatják (Morris, D. 1989).

Feltehetően nem véletlen, hogy humánológusoknak támadt az a gondolata, hogy ha azt akarjuk, hogy az agresszort lecsendesítsük, végezzünk akár tudatosan is sokkal több ilyen jellegű mozdulatot.

Mind a szociálpszichológia, mind a humánológia szerint az emberi agresszivitás, a saját faj meggyilkolásának képessége ritkaságszámba megy az élővilágban. (Néhány a saját faj vagy madár képes csak ilyen fajtagyilkosságra.) Mindkét tudományterület úgy véli, hogy az ember két kezének dárdával, nyíllal, rakétával való meghosszabbításával potenciális gyilkossá vált. A biológiai paradigma ezt azzal indokolja, hogy az emberben ezen eszközök használatával szemben nem alakulhatott ki gátlás, ahogy egyébként azoknál az állatoknál sem alakult ki ilyesmi, amelyek nem rendelkeznek veszélyes fegyverrel. (A házi szárnyasok közül a pulyka az egyetlen, amelynek van behódoló pozíciója, melyet fajtársa kénytelen akceptálni.)

A különbség ott van, hogy a humánológia a „gátlástalanság” tételből nem következtet arra, hogy az emberekben semmilyen biológiai gátlás ne maradt volna, míg a szociálpszichológia megteszi ezt a következtetést, és az erőszak gátlását kizárólag kultúrához, pontosabban szocializációhoz köti.

A másik észrevétel, amiben a két megközelítés ellentétes lehet, hogy a szociobiológusok és humánológusok egy része nem tartja agresszív lénynek az embert, épp azért, mert az állatvilághoz képest rendkívül jólnevelt, szocializált, míg a szociálpszichológusok az emberi faj rendkívül agresszív voltáról általában meg vannak

győződve. Gondoljunk csak arra, hogy hány pofont láttunk elcsattanni – élőben, nem a televízióban! – mondják a mai etológusok, akik szerint az állatvilágban sokkal több a fajtán belüli agresszivitás, és különösen figyelemreméltó az emberi társadalom nyugalma sűrűségéhez képest.

Az etológusok ugyanakkor az emberek világában észreveszik az agresszió pozitívumait is, és általában amikor emberi agresszivitásról beszélnek, a szocializált, mindennapi élet céltudatos viselkedésmódjára gondolnak, nem pedig a börtönszituációra vagy háborús helyzetre. Az etológus számára a mi világunk is tele van agresszív szimbólumokkal, viselkedésmoделlekkel. Mindez a hétköznapi élet része, melyekre nem is figyelünk, s melyeket nem is tartjuk elítélendőnek. Ilyen lehet például egy autó megtervezett formája vagy egy képviselőválasztási eljárás minden eleme, egy vitaműsor a televízióban vagy a parlamenti felszólalások többsége.

A humánológiai paradigmának is vannak olyan próbálkozásai, szélsőséges elméletalkotói, akiknek erőltetettsége talán már első pillantásra is látszik. Nem tehető ugyanis egyenlőségjel a honvédelem és az állatoknál megfigyelhető területvédő agresszió közé. Általában az állatoknál megfigyelhető ösztönszerű, bizonyos ingerekre reflexszerűen agresszióval vagy meneküléssel válaszoló reakciók az embereknél nem értelmezhetőek. Egyes viselkedések eredete viszont annál inkább. Így például az, hogy egy miniszterelnök jelenlétében miért nem nevetünk, s viszont, miért mosolygunk. Nos, erre igazán jól csak az etológia tud felelni, hiszen az állatoknál megfigyelhető mosoly leggyakrabban az alávetett fél békülékenységének a jele, sőt, a félelem reakciója.

Nemcsak abban kéne tehát megoldást találnunk, hogy eldöntsük az agresszió jó-e vagy rossz, de már abban is, hogy megválaszoljuk emberi világunkban a negatív agresszió vajon sok vagy kevés. Nos, ezt a kérdést eldönteni nem szándékozunk, de úgy tűnik érdemes a természettudományos agresszió-felfogást beemelni a szociálpszichológiába. Így megszabadulunk a „szándékos rosszakarat” definíciós aspektustól. Ebben az esetben nem kerül zárójelbe az alkotó agresszivitása, a művész, a tudós vagy az utazó elszántsága, a sportoló célratörése, a haza védelme vagy a szerelmes szív ostromlása.

Agresszió az olyan viselkedés – mondja az előbbiekkal szemben Aronson –, *amelynek célja kár vagy normasértés előidézése.* Ez az agresszió-felfogás, mivel csak a negatívumot emeli ki, nem veszi figyelembe, hogy az agresszió növekedése motiváció-növekedéssel is jár, amely energia összpontosítására ad lehetőséget.

xM = yA

Például amikor sikertelenség ér bennünket, első reakciónk lehet a düh és a bizonyítási vágy, mely szerint „azért is megmutatjuk”. Ilyenkor az agresszió növekedése a motivációt növeli. Ennek fordítottja, amikor például meggyőződünk egy elv igazságáról (a munkásosztály hatalomra juttatása eredményezhet csak igazságos társadalmat), majd az elv nevében agressziót is hajlamosak vagyunk elkövetni (proletárforradalom).

Lehet egy másik reláció is az agresszió és a motiváció között. Ebben az esetben nem a motiváció és az agresszió közti egyenes arányosság a lényeges. A motiváció és az agresszió összege az, ami ha egy kívánt szintet elér, létrehozza a cselekvést.

M+A=C_s

Erre is mondanánk példát. Az oroszoknál köztudomásúan lusta állat, és ha nem muszáj, nem vadászik. Amikor azonban kellőképp éhes, a motivációja megnő a vadászatra, miközben agressziós szintje még nem emelkedett. Vagy egy másik példa: tinédzserek-nél gyakori, hogy a fiúk és a lányok úgy hívják fel magukra a figyelmet, hogy cukkolják egymást. A másik fél agresszivitásának kiváltásával érhető el, hogy odafigyeljenek rájuk, jóllehet a másik fél motivációja a szerelemre eredetileg csekély volt.

Amennyiben a két képletet együtt használjuk, jutunk talán a legközelebb a valósághoz. A szerelemre való cukkoló figyelemfelkeltés ugyanis csak akkor éri el célját, ha az agresszió a motivációt is fokozza. (Ha a másik félben egy csöppnyi motiváció sincs, akkor kár az erőfeszítésért.) Az oroszoknál éhségérzete elegendő motivációt ad, hogy elinduljon vadászni, de már az első lépésnél fokozódik az állat agressziója is. (Az éhes állat általában agresszívebb is.)

Nem állítjuk ugyanakkor, hogy minden cselekvésben van agresszív komponens. Például nagyon szeretnénk valakivel kommunikálni, aki azonban más nemzetiségű. Pár szót, mondatot rendkívül könnyen megtanulunk, hiszen nagyon erős bennünk a motiváció. Az azonban már elképzelhető, hogy az idegen nyelv jó elsajátítása, már igényel egy kis agressziót is.

Az agresszió tehát rendelkezik pozitív és negatív komponensekkel, attól függően, hogy a cselekvés végül is hogyan realizálódik. Pontosabban az is lehet, hogy nem nyilvánul meg cselekvésben, mert az agresszióját az ember önmaga ellen fordítja, és emésztetni kezdi magát. Ez utóbbi is a negatív kategóriába sorolható.

A pedagógus agressziója a gyerekekkel szemben, vagy a szülő dühe épp őszintesége miatt lehet hasznos, hiszen ezáltal sajátíthatja el a gyerek, hogy mi a jó és mi a rossz. Feltehetően egy gép, amely mentes volna a dühtől nem is volna alkalmas arra, hogy érző lényként neveljen fel egy gyereket. Sőt, hadd jegyezzük meg még azt is, hogy a negatív agresszió sem egyértelműen káros, ha már azt nem egyéni, hanem társadalmi szinten vizsgáljuk.

A társadalomtudós – ahogy azt Durkheim is tette – felfedezhet a negatív agresszióban is pozitív társadalmi funkciókat. A bűnözővel szembeni fellépés például megerősíti a közösség normáit, a társadalom szolidaritását, ehhez pedig szükség van a deviánsokra. Durkheim volt az első szociológus, aki a bűnözés és a törvénytisztelő magatartás közti összefüggésre rámutatott (Durkheim, E. 1986).

A későbbiekben több funkcionalista érv is született. A munka éthoszána igazolására a bűnözés ellenpontozásával van módunk. A deviánsok a társadalmi bűnbak szerepét is betölthetik. Az agresszió olyan strukturális érdekek szolgálatában is áll, amelyek intézmények és hivatalok funkcionálását teszi lehetővé. Az államigazgatási szervektől kezdve a börtönökön keresztül egészen a kutatói tevékenységekig maga a deviancia különböző tevékenységeket tesz szükségessé, amelyre intézmények épülhetnek. Külön érdemes megemlíteni a szórakoztatóipart, a televíziós riportok sorát, amelynek magának is érdeke a deviancia fennmaradása. Végezetül, de nem utolsósorban érdemes

megemlíteni a politikát is, amely baloldali oldalról általában a bűnözők morális jobbitására törekszik, jobboldali oldalról pedig a bűnösökkel szemben az áldozatok jogát hangsúlyozza (Gans, H. J. 1992).

Mégsem gondoljuk, hogy az erőszak negatív formáját ne volna fontos csökkenteni. Csökkenteni pedig épp azért, mert az ember szocializációs lény, nem lehetetlen.

Az agresszió vizsgálatában most, hogy megtárgyaltuk a definíciós nehézségeket, a következő kérdéseket fogjuk körüljárni. Egyrészt megvizsgáljuk, hogy mi váltja ki, másrészt, hogy mi fokozza. Azt a témát is körbejárjuk, hogy miképp lehetne csökkenteni, s végezetül az egyén és a társadalom közti kölcsönhatásról is ejtenénk pár szót.

2.2.2 Az agresszió kiváltásának és eredetének elméletei

Freud későbbi (1927), de többet is kritizált elmélete szerint, az agresszió a minden egyes emberen belül lakozó két ösztön összecsapásának kivételéből származik. A halálösztön – Tanatosz-elv –, mely az egyén ellen irányul, és voltaképp halálvágy, a konstruktívabb Erosszal összeütközve kifelé fordul, és erőszakban fejeződik ki. A bennünk lakozó bizonyos mennyiségű agresszív feszültséggel Freud szerint együtt kell élnünk, mert a civilizált társadalom erre kényszerít minket. Ha azonban az elfojtás túlságosan erős, az a pszichés egyensúly felborulásához vezet. Ebből egyetlen kivezető út adódik, és ez a harag kimutatása vagy az agresszió kiélése (Atkinson et al. 1999).

Az agresszió kiélését a felszabadulás érzete kíséri. Ezt a folyamatot nevezzük katarzis-elvnek. A későbbiekben látni fogjuk, hogy az agresszió csökkentéséről szóló modernebb elméletek komoly veszélyt látnak a katarzis-elvben, és igen károsnak tartják azokat a nevelői módszereket, amelyek az agresszió kiéléseivel próbálják csökkenteni az erőszakot. Ugyanakkor maga a katarzis-elv valamelyest meg is őrizte igazságtartamát. Az agresszió kiélése valóban okozhat megkönnyebbülést.

Az agresszió kiváltásának másik elmélete szerint a frusztráció az, ami agressziót okoz (Dollard és Miller). Ennek is van némi freudi előzménye, ugyanis Freud első agresszió-elméletében az agresszió egy olyan ösztön, amelyet mindig egy külső frusztráció idéz elő. Freudnak ez az első elmélete vált időtállóbbá, azzal a különbséggel, hogy az agresszió ösztönerejét sem igen hangsúlyozták már a későbbiekben.

1941-ben Dembo és Lewin óvodás gyerekekkel igazolta, hogy a frusztrálás valóban agressziót vált ki. Egy alkalommal vonzó és új játékokat találtak az óvodások régi játékaik között, majd alighogy hozzáfogtak volna a velük való megismerkedéshez, az óvónő átvitette velük a szoba másik részébe a régi játékokat, és az újakat egy ráccsal elzárta. A gyerekek először kérelték, majd követelték az új játékokat, s amikor már látszott, hogy minden szép szó hiábavaló, a rácsot rugdosni kezdték, sőt egyesek az óvónőnek is nekitámadtak.

Később, más kísérletekből az is kiderült, hogy nagyobb frusztráció érhető el, ha a gyerekeket odaengedik a játékokhoz, mintha azt sem hagyják, hogy megfogják azokat. Amikor egy hosszú sor végén állunk, kevésbé leszünk mérgesek, ha valaki elénk furakodik, míg valószínűleg nem hagyjuk szó nélkül, ha már csak páran vannak előttünk.

Vagyis minél közelebb van a cél, minél kevésbé elképzelhetetlen, hogy vágyainkat kiéljük, annál nagyobb a frusztráció, ha mégis ezt megakadályozzák. S minél nagyobb a frusztráció, annál nagyobb az agresszió.

Fölmerül egy másik érdekes kérdés is, amellyel a szociálpszichológusok ezeknél a kísérleteknél még keveset foglalkoztak. Akkor ugyanis a helyzet hatalmának bemutatásával voltak elfoglalva, vagyis azzal, hogy a frusztráló helyzet mindenkiből agresszivitást vált ki. Azonban, és ez talán lényeges, az agresszivitás mértéke, a frusztrációtűrés mértéke igen különböző már az óvodás korban is.

Harmadik kiváltó okként lehet említeni az utánzást. A '60-as években több Bandura kísérlet is alátámasztja az utánzás jelentőségét. A legismertebb egy gyerek nagyságú műanyag bábú, Bobo-baba felnőttek általi ütlegelése, melyet a gyerekek végignézhettek, majd ezután a babával ők is hasonlóképp viselkedtek (Bandura-Walters, 1963). Akik kapcsolódtak Bandura *szociális tanuláselméletéhez*, azok azt is állították, hogy a proszociális segítő viselkedések is utánzás útján terjedhetnek (lásd erről kísérletként Mackie – Smith 2002. 691).

Bandura később azt is bebizonyította, hogy amennyiben a gyerekek azonosulnak, kedvelik a felnőttet, sokkal inkább hajlamosak utánozni. Egy keresési feladatban a már megkedvelt felnőtt dudorászva indult a dobozok felé. A gyerekek is hasonlóképp dudorásztak, és hasonló mozdulatokat végeztek. Arra azonban ügyeltek, hogy mindig más sorrendben kezdjék el felnyitogatni a dobozokat, mint a felnőtt tette, hogy még véletlenül se tűnjék utánzásnak.

Az ember azonban nem csupán a számára pozitív személyeket utánozza le. Különösen fogékonyak vagyunk az erőszak formáinak megjegyzésére, függetlenül attól, hogy a „főhős” szimpatikus-e nekünk, vagy hogy a főhős a végén megbűnhődik-e.

Amennyiben a mintát elítéljük, úgy nem gyakoroljuk cselekvését, de nagyon is jól fel tudjuk idézni, ha erre kérnek minket. Egy pozitív hős erőszakos mozdulatát is leutánozhatja a csirkefogó, csak épp, például a gáncsoló mozdulatot nem a rablókkal szemben, hanem egy idős néniel szemben gyakorolhatja. A helyzet fordítottja is előfordulhat, a negatív minta agresszív cselekedetét felhasználhatjuk egy jó cél érdekében (Aronson, E. 1992).

Az agresszió kiváltódhat kommunikációs zavarból. Három kutya sokkal könnyebben ugrik össze, és sokkal nehezebb szétválasztani őket, mint kettőt. A pulyka és a páva küzdelme is könnyen ér tragikus véget. A pulyka behódolási pozícióját ugyanis a páva nem dekódolja. A pulyka pedig ahelyett, hogy elmenekülne, minél többet csipkedik, annál inkább a földhöz lapul.

Katonai szakértők is sokat aggódtak amiatt, hogy Amerika és Szovjetunió között az atomháborút valamilyen kommunikációs zavar fogja kiváltani. Ezért is hozták létre a forró drótot.

A különböző nemzetek térhasználati szokásai is eltérnek egymástól. Amit az egyik nép fia sérelemként él meg, az a másik számára egyáltalán nem udvariatlan. Több ilyen kommunikációs problémát is elemez Edward T. Hall, melyek mind az agresszió

forrásaivá válhatnak, amennyiben a félreértéseket a feleknek időben nem sikerül tisztázniuk (Hall, E.T. 1987).

A hallgatás például lehet sértés is, jelezheti azt is, hogy gondolatainkba szeretnénk mélyedni, de azt is, hogy valami bajunk van. Amennyiben ezzel a magunkba fordulást szeretnénk jelezni igen dühösek leszünk arra, aki ezt nem érti, és állandóan problémáink felől érdeklődik, netán úgy veszi, hogy azért hallgatunk, mert megvetjük őt.

2.2.3 Az agresszivitást fokozó tényezők

Az agresszivitásfokozó tényezők közül mindaz elmondható – a freudi Tanatosz-elven kívül –, amit az előzőekben elmondtunk. Fokozza az utánozható minták száma, fokozza, ha az utánozható minta pozitívan van feltüntetve, avagy bennünk az agresszíven viselkedő személy iránt előzetesen már egy pozitív attitűd alakult ki. Fokozhatja a környezet, a szemet-szemért kulturális értékrend. (Bár a mellett is lehet érvelni, hogy a szemet-szemért elv eredetileg épp az agressziót kívánta csökkenteni, hiszen megnövelte az agresszív viselkedés költségeit.) Fokozza a kulturális vagy a történelmi kényszer. Egy ország háborús konfliktusa épp úgy, mint a maffia családba születés. Végezetül fokozhatja bizonyos társadalmi strukturális funkciókból adódó kényszer is, ezek közül már említettük a bűnbakképzést, és a tömegkommunikációt.

Ami a bűnbakképzést illeti ez a segítségnyújtás egyik alapvető kognitív és attribúciós (oktulatadónító) feltétele. Ha úgy ítéljük meg, hogy valaki tehet arról a helyzetről amibe került, akkor kevésbé segítünk rajta, ellenben, ha úgy, hogy önhibáján kívül került szorult helyzetbe igyekszünk segíteni (Mackie – Smith, 2002). Ám fordítva is igaz, ha a segítségnyújtást elmulasztjuk, már szívesen érvelünk azzal, hogy az illető nem érdemelte meg, és bűnbakká teszünk embereket, csak mert saját kényelmünket és a világ rendjébe vetett bizalmunkat ez szolgálja jobban.

Tehát arra a kérdésre, hogy az agresszió miért szül agressziót nem csak az a válasz, hogy mert mintát ad, vagy mert bosszút vált ki, hanem az is, hogy ha valakin elkövetünk egy agressziót, nem mondjuk magunkra, hogy tévedtünk, inkább a disszonanciát úgy oldjuk fel, hogy meggyőzzük magunkat a másik megérdemelte. Következésképp újra találkozással a helyzettel még agresszívebbek leszünk.

A szimpatikus agresszor mintáját látva három lehetséges válaszunk lehet. Vagy az agresszió elutasításával meggyűlöljük példaképünket, barátunkat, visszavonjuk szimpátiánkat, vagy vonzóan ítéljük meg viselkedését is. Ez az egyensúlyelméletek logikáját követő reakciólehetőség. Van azonban egy olyan lehetőségünk is, amikor azt mondjuk, – például ha a gyerek viselkedik nemkívánatosan, általában a szülő is ezt teszi –, hogy a viselkedést elítéljük, de a személyt nem.

Mivel az agresszió nézése önmagában is fokozza az agressziót attól függetlenül, hogy a mintaadó szimpatikus-e vagy sem – lásd a Bobo-baba verését –, ezért komoly támadás szokta érni a televíziót a szociálpszichológusok részéről. Több bizonyíték is utal arra, hogy bizonyos filmeket, könyveket bűnözők egy az egyben leutánoztak. Arra is elvégeztek kísérleteket, hogy az erőszakos filmeket néző fiúk a kontrollcsoporthoz képest

erőszakosabban viselkedtek egymással a filmek megnézése után (Aronson, E. 1992. 210). Különösen magas a korreláció a nyolc éves gyerekeknél (Eron–Huesmann, 1980). Azt is tudjuk, hogy a televíziót sokat néző emberek szignifikánsan több erőszakot, több büntényt képzelnek el, mint amennyi a valóságban valójában megtörténik. Mindez a tömegkommunikáció fokozottabb ellenőrzésére buzdíthat.

Nagyon könnyű ugyanakkor a televízióban látható agresszív mintákkal szembeni ellenállást kifejleszteni a gyerekeknél. Azoknál, akiknél megbeszélték, hogy a filmekben színészek játszanak, és a valóságban nem sérülnek meg, valamint amikor a gyerekekkel a filmekben lévő konfliktusokra agressziót elkerülő alternatívákat beszéltek meg, a kontrollcsoporthoz képest nem csak a tévében látottakkal szemben alakítottak ki egy kritikus attitűdöt, de egymással folytatott játékaikban is kevesebb fizikai agressziót alkalmaztak.²

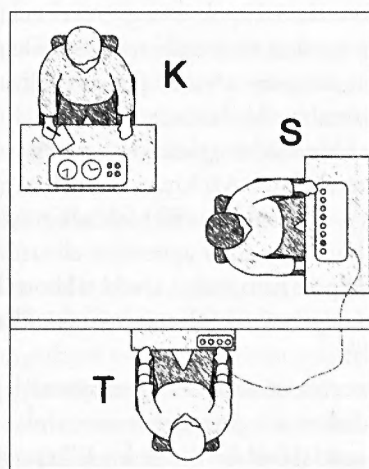
A figyelemfelkeltésre koncentrááló adók, az agresszió legkülönbözőbb válfajaival bombázzák a nézőket, miközben a legnézettebb sorozatok – mint például a Dallas – nem is az akciófilmek kategóriájából kerülnek ki. Elképzelhető, hogy a producerek tévednek, mert az agresszió ábrázolása nélkül is lehet magas nézettséget elérni. A televízióadók és a szociálpszichológusok vitájában a sajtószabadság és a művészi szabadság felemlegetése általában patthelyzetet eredményez. Valójában az sem biztos, hogy a kemény intézkedések meghoznák a kívánt hatást. Reménykedni lehet viszont abban, hogy az agresszió évtizedei után, melyek a '70-es évekkel indultak a hippimozgalmak lecsengésével, újabb békésebb évek következnek. Az agresszióküszöb emelkedése ugyanis egy idő után kimeríti a figyelemfelkeltés lehetőségeit, és csak egy olyan abszurd humorban képes továbbfunkcionálni, mint amilyen a Monty Python produkciókban találkozhatunk.

Az agressziót fokozhatja még egy olyan tárgy, szituáció vagy a cselekvésben résztvevők számára valamilyen egyértelmű utalás, amelyből az agresszióra lehet asszociálni. Aronson ezt úgy fogalmazza meg, hogy a puska ravasza is meghúzhatja az ember ujját. Erre vonatkozóan is végeztek kísérletet, ahol is a teniszüttő kevésbé váltott ki agressziót, mint a puska jelenléte (Aronson, E. 1992.221.).

Az is fokozza az agressziót, ha olyan csoportot választunk példaképünknek, amelyekben sok az agresszív megnyilvánulás. A vonatkoztatási csoport kiválasztása nagymértékben függ a szocializálódástól. Nem feltétlenül követi a fiatal a hagyományos felnőtt mintákat, s kortárs csoportjában is csak akkor választ toleránsabbat, ha benne az ilyen értékek már interiorizálódtak.

Külön vizsgálatokat végeztek arra vonatkozóan is, hogy például maga a tömeg, a zaj, vagy a meleg mennyire agressziófokozó. Általában azt találták a kutatók, hogy ezek a külső tényezők önmagukban csak akkor növelik az agressziót, ha már előzetesen is az agresszivitás a szándékunk. (Részletesebben lásd: Mummendey, A. 1995.)

Érdekes felidézni Milgram híres kísérletét, melyben a szociálpszichológusok kegyetlen viselkedésre tudták rávenni a kísérleti személyeket, melynek kapcsán feltehetjük, hogy sok agresszió oka lehet az engedelmesség. A beépített kísérletvezetők alsorsolás után a kísérleti személyt egy olyan szobába vezették, ahonnan vélt áramütéseket adhatott a másik szobába került embernek.

6. ábra. K=kísérletvezető, S= kísérleti személy (tanár), T=tanuló (beéptített ember)

Az alanyoknak azt mondták, hogy a „tanulók” büntetés hatására történő eredményességét fogják vizsgálni, tehát egy pozitív célt fogalmaztak meg: mi az ami hatékonyabban teszi a tanulást? Szópárok visszakérdezésében, ha a „tanuló” válasza helytelen volt, a kísérleti személynek egyre magasabb áramütésű gombot kellett megnyomniuk. Akkor is ezt kellett tenniük, ha egyáltalán nem jött válasz. Amikor a magnóról megszólalt a a tanuló könyörgése, melyből a kísérleti személy valóban azt hihette, hogy nagy fájdalmakat okozott, s hogy a másik fél ki akar szállni, a kísérleti személy a kísérlet vezetőjéhez fordult, aki ilyenkor azt válaszolta neki: „Ön elvállalta, hogy segít nekünk felmérni, hogy mivel lehet javítani a tanulás eredményességét, most már nem hagyhatja abba.” Ekkor rendszerint azt kérdezték, hogy ki fogja vállalni a felelősséget, ha a másiknak bármilyen baja lesz. A kísérletvezetőnek mindig azt kellett felelnie, hogy ő vállal minden felelősséget. Akkor is ezt kellett mondania, amikor abba a fázisba érkeztek, amelyben a másik szobából már semmiféle tiltakozó hang nem hallatszott, és emiatt akarták befejezni az áramütést. A kísérleti személyek 65%-a végigcsinálta a kísérletet, azaz azt hihette, hogy valóban megölt egy villamosszékből valakit.

Nem kétséges, hogy a kísérlet kegyetlen volt, és nem a diákokkal, akik valójában nem voltak bekötözve a székbe, és nem erősítették a karjukra vezetőket, hanem a tanárokká tett kísérleti személyekkel szemben. (A mai ismétléseknél már sokkal hamarabb leállítják a folyamatot a kísérletvezetők.)

Milgram az agresszió fokozására két következtetést vont le. Az egyik, hogy az agressziót fokozza, ha nem látjuk az áldozatot, a másik, hogy fokozza, ha annak megételére parancsot kapunk, s lehetőleg olyan személytől, akiről elhihetjük, hogy a felelősséget átvállalhatja tőlünk. Ilyen lehet egy fehér köpenyes magas presztízű egyetemen dolgozó kutató, vagy egy nemzetet reprezentáló politikus, katonatiszt.

Valami hasonló szociálpszichológiai reakció figyelhető meg a második világháború fasiszta Németországában is. A tisztok azt mondták, ők mindenért vállalják a felelősséget, így a katonák nyugodt lelkiismerettel harcoltak. A nürnbergi perben is igen gyakori védekező érv volt, a „parancsra tettem”.

Természetesen a katonai szituáció az erőszak fokozásának legszélsőségesebb esete. A szociálpszichológiai kísérletekből azonban az derül ki, hogy az erőszak fokozásához a szankcióval való fenyegetőzés nem is igen szükséges. Nyilvánvaló, hogy egy katonát hadbíró elé lehet állítani, ha nem teljesíti a parancsot, de többnyire e nélkül is elmenne a végsőkig.

Annak ellenére azonban, hogy a szankciókkal való fenyegetést is beleértve jóformán minden szociálpszichológiai feltétel adott egy háborúban az agresszió elkövetésére, tudunk olyan példákat, amikor valaki „véletlenül” nem a falra dobta le a bombát, hanem a mezőre. Megjegyezzük azonban, etikailag nem kielégítő megoldás az sem, ha szándékosan mellőlövünk, a lövészárkokban mellettünk lévő bajtársunk ugyanis azt hiheti, hogy a parancsot maradéktalanul teljesítettük.

Egy másik igen híres kísérlet az agresszió előidézésében szintén a helyzet hatalmát hangsúlyozza. Philip Zimbardo egészséges főiskolásokkal végezte a kísérletet. Véletlenszerűen egyik részükből örök, másik részükből elítéltek lettek. Az öröknek megmondták, hogy nem erőszakoskodhatnak, s a gumibottal való érintés szimbolizálja azt, hogy megütnek egy rabot. Az elítélteknek nem mondtak semmit, csak azt, hogy egy kísérletben vesznek részt.

Egy hét után abba kellett hagyni a kísérletet, mert az örök miután levertek egy lázadást, egyre többet erőszakoskodtak, egyre durvábbak voltak, beleértve még azt is, hogy az elítélteket egymással imitált szexuális játékokra kényszerítették. Már a második naptól fogva volt, akit el kellett engedni, mert idegösszeroppanást kapott. Ez is egyfajta menekülés a szituáció elől. Utóbb az elítéltek azt is mondták, hogy az örök kiválasztása úgy történt, hogy az erősebbekből lettek a felügyelők, pedig ilyenről szó sem volt. Az elítéltek magasabbaknak, és erősebbeknek látták az egyébként ugyanolyan magas és erős öröket.

A kísérletben azt próbálták meg megérteni a szociálpszichológusok, hogy nem az egyénben, hanem magában a helyzetben kell keresnünk az erőszak kiváltásának forrását, hiszen a kísérleti személyek egyébként minden szempontból átlagos, sőt átlag fölötti műveltséggel rendelkező fiatal emberek voltak.

Ugyan nem tűnik valószínűnek, hogy a fentiekhez hasonló szélsőséges helyzetbe kerülünk, de azért ezek a kísérletek a hétköznapi életünk is szólnak, csak tudnunk kell értelmezni. Valószínűbb élethelyzet, hogy főnökünk valami helytelen dologra utasít. Ilyenkor is érezhetjük magunkat kellemetlenül, ahogy a Milgram kísérletben is kellemetlenül érezték magukat az áramütést adók, vagy ahogy Zimbardo börtönkísérletében sem csak a foglyok érezték magukat rosszul, de a börtönőrök többsége is. Sajnos azonban, ha a felettes arra utal, hogy a folyamat végigcsinálása érdekében számít a lojalitásunkra, vagy ha a már addigi részvételünkre hivatkozik, amihez képest a mostani lépés már csekélység, ne adj’ isten azzal nyugtat, hogy ő minden felelősséget magára vállal, akkor bizony sokan hajlamosakká válnak megtenni azt, amit maguktól nem

tennének meg. Az agressziót és más nem kívánatos viselkedést is – például korrupciót – tehát fokozza a vélt pozitív célért történő elköteleződés, a tekintélytől származó parancs és a felelősségátvállalás.

2.2.4 Az agresszió csökkentéséről szóló elméletek

Az egyik legrégebbi elmélet a katarzis-elvből fakad. Eszerint megnyugsunk, ha kiélhetjük felgyülemlett indulatainkat, tehát ha az indulatok mennyiségét állandónak vesszük, lelki egyensúlyunkat az szolgálja, ha azt minél inkább kiélhetjük. A gondolatmenetben mindössze egy dolog tartható tévedésnek, és ez az, hogy a kiélés nem csökkenti az agressziót, feltehetően azért, mert az indulatok mennyisége sem állandó.

Háborús országok bűnügyi statisztikáját hasonlították össze olyan országokéval, amelyek kimaradtak a háborúból, és azt találták, hogy a háborúban résztvetteknél a háború befejezése után is jóval több bűncselekmény volt megfigyelhető. A katarzis elméletből ennek ellenkezője kellett volna, hogy bekövetkezzék. Világos azonban, hogy a feszültségek elintézési módjában a háborús országok több erőszakos mintával szolgálnak. Az erőszakos minták száma pedig úgy tűnik jobban fokozza a másnak ártani akaró agressziót, mint amennyivel csökkenti a katarzis elv.

Bizonyos igazságtartalommal azonban rendelkezik a katarzis-elv, s a hibát csak akkor követjük el – vallja ma már minden szakember –, ha az elvet a pedagógia szolgáltatába próbáljuk állítani. Ranschburg Jenő végzett egy kísérletet, amely a katarzis-elv létjogosultságát bizonyítja (Ranschburg J. 1995. 113-116.).

Ebben a kísérletben a diákoknak egy feladatot kellett megoldaniuk, a kísérletvezető azonban nem adott rá elég időt, és azzal is frusztrálta őket, hogy azt mondta, a diák nem elég ügyes a feladat megoldásához. Ezek után a diákoknak lehetőséget adtak arra, hogy visszabüntesse a tanárt. A tanár azt mondta, hogy a diák gondoljon egy számra egy és tíz között, s amennyiben ő nem találja el, a diák megnyomhat egy gombot. Egyik esetben a gomb megnyomására a tanárra kötött elektródán keresztül egy kis áramütés volt adható. A diák láthatta a tanár összerándulását. A kontrollcsoportnál a gombnyomás csak egy égőt gyújtott fel.

Azok a diákok, akik büntethettek a frusztrálásuk után, sokkal inkább megnyugodtak. A nyugodtság mértékét a diákok tenyerére csatolt áramerősség mérésével is tesztelték. Izgatottabb állapotunkban ugyanis tenyerünk izzad, és ezen kívül magasabb áramerősséget is produkál, amely jól mérhető. Azoknál a diákoknál, ahol csak az égő gyulladt ki, a tenyerükben mért áramerősség nem csökkent, vagyis nem nyugodtak meg.

Legjobban akkor nyugszunk meg, ha azt büntethetjük meg, akitől a frusztráció származik. Erre azonban nincs mindig lehetőségünk. Ilyenkor agresszióinkat átvisszük valahova máshová. Az agresszióátvitel történhet emberre vagy valamilyen tevékenységre. Épp arra van lehetőségünk, hogy az agresszióinkat pozitívan éljük ki, s ez szocializációval és önneveléssel érhető el.

Sok esetben – ahogy azt már képletünkönél is láttuk –, a motiváció nem elegendő a cselekvéshez, de ha az agresszió mértéke kellő szintűvé válik, a cselekvés elindul. Gondoljunk például egy tudósra, aki mindaddig nem kezd bele kísérleteibe, míg kollégái

hitetlenkedésükkel kellő mértékben fel nem dühítik. Megtehetné, hogy kollégái kifűrésével próbál válaszolni a frusztrációra, de az is lehet, hogy fokozni fogja munkatempóját. Úgy gondolom, igen sok értékes dolog köszönheti születését az agresszivitás proszociális viselkedésbe fordulásának.

Mielőtt példáinkból kibontanánk a nemkívánatos agresszió csökkentésének lehetőségeit, még egy keveset foglalkoznunk kell a katarzis-elmélet cáfolatával is. Továbbra is csupán a katarzis-elmélet pedagógiai továbbgondolásának cáfolatára van szükség. Eszerint az agresszió kiélése nem csökkenti, hanem fokozza az agressziót.

Nem igazán lenne okos dolog, ha a diákoknak mindig lehetőségük lenne arra, hogy az őket érő sérelmet megtorolják. Ez ugyanis a frusztrációtól való megszabadulás egyetlen járható útját mélyítene el, ez pedig a bosszú. A bosszúállás is csak akkor csökkenti rövid távon az agressziót, ha arányban áll a sérelem nagyságával. Hosszú távon viszont a bosszú, mint tudjuk, csak újabb agressziót szül.

Abban az esetben, amikor a bosszú jóval nagyobb, mint amilyen a sérelem volt, leggyakrabban az önigazoló mechanizmus lép érvénybe. Például a diákoknak lehetősége van arra, hogy az őt ért sérelem után a tanárt kirúgják az állásából. Vagy például az egyetemista tüntetőket nem szívelő felnőtt olyan szituációba kerül, hogy véleménye hangoztatása után több diák megsérül, sőt akár néhány meg is hal. Ilyenkor az embernek meg kell győznie magát arról, hogy a diák megérdemelte hogy belelőttek, az előtte lévő esetben pedig arról, hogy a tanár megérdemelte, hogy kirúgták, „hiszen amúgy is rossz ember volt”.

A katarzis-elméletből fakadó pedagógiai tanácsot az agresszió kiélésére tehát cáfolhatjuk a kognitív diszonzancia redukciója elmélet segítségével is (Festinger, L. 1957). Ebben az esetben a következő logikát követhetjük. Diszonzancia akkor lép fel, amikor a büntetés jóval nagyobb, mint a minket ért sérelem. Ezt úgy is csökkenthetjük, hogy megmagyarázzuk magunknak, hogy az áldozat sokkal bűnösebb, mint előzőleg gondoltuk. A folyamat során a támadás célpontja iránt érzett ellenérzéseink felerősödnek, és ez fokozza annak a valószínűségét, hogy amikor megtehetjük, az áldozat ellen újabb agressziót fogunk elkövetni.

A láger őrei általában meggyőzték magukat arról, hogy a láger lakói valójában nem is emberek. A fentieknek a dehumanizáció voltaképp a legszélsőségesebb formája.

Az agresszió csökkentésének pedagógiai kérdése a büntetés. Az eddigiek alapján már világos, hogy a büntetés mivel frusztrál, voltaképp növeli az agresszió feszültségét, de az is sejthető, hogy a büntetés elmaradása pedig megerősíti az agressziót. Ez utóbbi igazolására Siegel és Kohn 1959-ben végzett kísérletét idéznénk (Ranschburg J. 1995. 111.). Az agresszióval viselkedő gyermekek jelenlétében egy felnőtt nem csinált semmit. Ez a szituáció volt összehasonlítva azzal, amikor az agresszióval viselkedő gyermekek mellett nem volt felnőtt. Szignifikánsan nagyobb mértékben viselkedett agresszióval a hasonló szituációban az a gyermek, amelyik mellett a felnőtt először jelen volt, mint az, amelyik mellett nem. A hallgatás ugyanis beleegyezés, a gyerek ezt viselkedésének megerősítéseként értelmezhetette, míg abban az esetben, amikor nem volt mellette felnőtt, büntetést érezhetett, és saját magát nevelhette le a viselkedés másodszori gyakorlásáról. Mindebből az következik, hogy a nem kívánatos viselkedést nem szabad szó nélkül hagynunk, mert azzal megerősítjük. De milyen mértékű legyen a büntetés?

A büntetéssel kapcsolatos második kérdés az erős vagy gyenge büntetés kívánatosága. Az enyhe büntetéssel az a probléma, hogy az talán nem ijeszt el a negatív agressziótól, és így megerősödik a viselkedés, míg a túl szigorú büntetésnél a büntetett azt mondja magának, hogy a viselkedést nem azért kerüli el, mert ő sem ért vele egyet, hanem azért, mert nem éri meg a kockázatot. Megfelelő mértékű büntetés esetén – amely mindig egyéntől és szituációtól függ – van csak arra lehetőség, hogy a gyerek egy idő után magának vallja a kívánatos értéket.

Az aránytalanul nagy büntetéssel nevelő szülő gyereke két ok miatt is agresszív lehet. Egyrészt, mert a cselekedetei, az erkölcsi világrépe nem internalizálódik, másrészt mert a látott és utánozható minta valójában maga a szülői erőszak.

Aronson ír le egy esetet, amelyből az is sejthető, hogy a büntetés a felnőttek esetében sem könnyen szocializál. Bűnözőket engedtek el büntetésük letöltése előtt, mert kiderült, hogy nem biztosítottak nekik megfelelő védelmet. Ezek az emberek jóval kevésbé estek vissza később, mint azok, akiknek le kellett ülniük az egész büntetésüket. Vagyis azoknál, akiket előbb kiengedtek, úgy tűnik jobban megtörtént az internalizáció, mint azoknál, akik letöltötték a büntetésüket, s akik úgy is gondolhatták, hogy legközelebb majd jobban vigyáznak, hogy ne kapják el őket, de azt már kevésbé gondolták, hogy meg kéne változniuk.

Az agresszió csökkentésére gyakori pedagógiai és társadalmi módszer az agresszió modelljének megbüntetése. Ez egyrészt megerősítheti a társadalom vagy a gyerek értékeit a jóról és a rosszról, de nem feltétlenül. Elképzelhető, hogy a frusztrált helyzetbe, a megszegényített helyzetbe nem akarunk belekerülni, miközben a bűnbak viselkedése igen imponálóan tűnik a számunkra.

Az is lehet vonzó, hogy a bűnbak magához vonzza az emberek figyelmét. Úgy tűnik, századunkban a jelentéktelenségtől rettegünk a legjobban. Nem az autoriter, az individualitást elnyomó hatalomtól félünk, mint a 20. században, hanem attól, hogy a kutya sem törődik velünk. Ilyen szituációban negatív hősnek is jobb lenni.

Hasonló ez ahhoz a jelenséghez, amikor a gyerek azért rosszkodik, hogy felhívja magára a figyelmet. Amikor megkapja a büntetést, voltaképp eléri amit akart. Amennyiben a cél a figyelemfelkeltés, a büntetés akár jutalomként is átélhető.

Az agresszor helyes mértékű büntetése, és az agresszió modelljének megbüntetése azonban alighanem nélkülözhetetlen az agresszió csökkentésére. Nem árt azonban, ha tudjuk, egyik sem királyi út. Sokkal hálásabb az *alternatív viselkedésminták jutalmazása*. A frusztrációnak nem szükséges negatív agresszióban kitörnie, ahhoz azonban, hogy pozitív cselekvésbe torkolljon igen fontos, hogy a szocializáció során megtanulja az ember, hogy feszültségeit milyen módon vezetheti le. A figyelemfelkeltési vágy az alternatív viselkedésmintákon keresztül is kielésre kerülhet, s igen fontos, hogy ne erősödjék meg a deviáns viselkedés önjutalmazó aspektusa.

A *jó példák* jelenléte mind társadalmi szinten – adakozás, szponzorálás, önszerveződés stb. –, mind az egyéni élet szintjén arra ad lehetőséget, hogy a negatív agresszív megnyilvánulások ne váljanak konform viselkedéssé. Ilyen például az öngyilkosság.

A frusztrációra lehet ez egy megoldási modell, amennyiben a kultúra része. Az öngyilkosság feltűnethető nemes cselekedetként is, bátorságként, erkölcsi magasrendűségként.

Magyarország magas öngyilkossági statisztikája nem utolsó sorban, abból fakad, hogy a frusztráció megoldásának jó példái hiányoznak. De konform viselkedés lehet egy tömegjelenség is, például egy lincselésben való részvétel.

A negatív agresszió egyik legjobb csökkentési módja az *empátia fejlesztése*. A másik ember érzésvilágába való behelyezkedés fejleszthető, és az is bizonyított, hogy az empátia és az agresszivitás között negatív korreláció van.

Egy macska feltehetően nem érez empátiát az egérrel szemben, amikor játszik vele. Nála az empátia teljes hiánya olyan kegyetlenségben nyilvánul meg, amely egyébként az állatvilágban igen ritka. De az is lehet, hogy a többi állattal ellentétben a macska mégis csak sejt valamit az egér hangulatából, és épp az előlött érzett öröme váltja ki belőle a „szórakozás” magasabb fokát.

Milgram saját kísérletét variálta is aszerint, hogy abban a konformitásnak kisebb szerepe lehessen. Amikor a Yale helyett nem egyetemi helyszínt keresett, sem változott számottevően a halálos áramütésig elmenők aránya, ellenben amikor több kísérleti személy volt jelen, s a tanár szerepét kapó mellé beépített még olyan tanárokat is, akik a megtagadást javasolták, 4%-ra csökkent 65%-ról azok aránya, akik végigmentek. (Igaz, ha engedelmeseket épített be, azok meg tovább növelték az agressziót.)

2.2.5 Az agresszió eloszlása

Az agressziót illetően az ember ingerküszöbe igen tág határok között mozog. Feltételezhető, hogy bármilyen típusú kultúrába is születünk, igen jól tudunk alkalmazkodni az ott gyakorolt agressziós mintákhoz.

Másrészt azonban azt is láttuk, hogy az agresszió fő kiváltó tényezője a frusztráció, láttuk, hogy a frusztráció kielésére lehetőség van a katarzis-elmélet alapján agresszióval és agresszió átvitelével. Itt egy meghatározott mennyiségű frusztráció tűréssel kell számolnunk, ami az egyénben már különböző mértékű. A frusztráció tűrés és az agresszióra való hajlandóság részben öröklött is, amit azonban igen nehéz bizonyítani, a kulturális változatosság miatt.

Az állatvilágban, különösen a dimorf alakú fajoknál, tehát ott, ahol a nőstények igen különböznek a hímeiktől, a hímek között állandó dominanciaküzdelem van. Ebből arra gondolhatunk, hogy állandó szelekció történik az agresszívebb gének javára. Konrad Lorenz, valószínűleg még nem helyesen, így is gondolta. Úgy vélte, hogy az ember agresszivitásán a kultúra csupán egy máz. Nem túl optimista elképzelés ez – s ahogy e fejezet bevezetőjében szó volt róla –, a humánológusok ma már épp ellentétesen vélekednek. Valójában a szelekció nem fokozza a végtelékig az agressziót, hiszen az agresszivitás idegbetegségbe csap át, és csökken annak a példánynak a túlélési valószínűsége, amelyik nem tud uralkodni magán.

Ebből a szempontból az embereknél is hasonló a helyzet. Az igen agresszív egyén lehet, hogy sok kárt okoz a környezetében, de a legvalószínűbb az, hogy ő maga is már fiatal korában vagy balesetet szenved, vagy áldozat lesz. Az amerikai statisztikák azt

mutatják, hogy sokkal nagyobb valószínűséggel halnak meg erőszakos halállal azok, akik fegyvert viselnek, mint azok, akik nem.

Az agresszivitás eloszlása tehát, úgy véljük, igen sokáig tartó evolúciós fejlődés eredménye, s az embereknél is egy *normális eloszlást* követ. Az agresszív gének eloszlása, amennyiben egyáltalán van ilyen, feltételezhetően állandó. Egy genetikai változás legalább tíz-tizenkét generációt igényel, s ez több mint háromszáz év. A kultúrák azonban ennél általában gyorsabban változnak, így néhány törzsi társadalomtól eltekintve – amelyekben találhatóak is rendkívül békések és harcosak¹ –, feltehetően egy állandó, az egész emberiségre kiterjedő genetikai agresszió és frusztrációtűrő eloszlással van dolgunk. Egy-egy háború nem tud változtatni ezen az eloszláson.

Az egyén akkor szenved, ha az ő habitusaitól lényegesen eltérő közegbe kerül. Kevésbé problematikus a szelíd világba csöppent agresszív személyiség esete, hiszen például veszélyszükségletét kiélheti hegymászásban, vagy más kockázatos sportban. Arra is van mindig mód, hogy vagy rablónak vagy pandúrnak szegődjön.

Megoldhatatlan helyzetbe kerülhet viszont az átlagosnál kisebb agresszióval rendelkező, ha agresszív világba csöppen. Lehetne éppenséggel egy másik környezetben kapcsolatorientált, kifelé forduló, ilyenkor magába fordul. (Általában azonban a kis agresszióval rendelkező emberek már eleve introvertáltak) Mivel maga a helyzet frusztrálja őket, mégiscsak felgyülemlik bennük az agresszió, amit azonban önmaguk ellen fordítanak.

Fordított esetben is előfordulhat hasonló mechanizmus. Az eleven, verekedésre, küzdelmekre fogékony kisgyerek is, ha csupa melankolikus alkatú gyerek közé kerül, hamarosan magára marad, mert a többiek nem lesznek hajlandók játszani vele. Hamarosan érezni fogja, hogy ő más, mint a többiek, emiatt kisebbségi érzése lesz, és agresszióját is maga ellen fordíthatja.

Az agresszió eloszlása kérdésében is könnyen szembekerül egymással a szociobiológia és a szociálpszichológia. Valószínűnek tartható azonban, hogy az agresszió pozitív és negatív oldalra bontását a szociálpszichológiának is mindinkább magáénak kell valania, míg az agresszió eloszlása tekintetében a szociálpszichológiának nem szükséges feladnia az ember alkalmazkodóképességének tételét, míg a szociobiológiának sem az agresszív gének eloszlásáról szóló kiindulópontját.

A szociálpszichológia megfigyelései szerint, a káros agresszió nem az egyénben van, s nem is genetikai, hanem szituációfüggő. Nem a genetikai eloszlás a lényeg, hanem a környezeti feltételek, a versenyhelyzet, a normák stb. A nagyvárosban például az agresszió áldozatai is mindig kisebb segítségre számíthatnak. A *helping-behavior*-elméletek első megfigyelése épp az volt, hogy minél több az ember, annál kisebb valószínűséggel segítenek³ (Latane-Darley, 1970). A szerzők ezzel magyarázták meg, hogy miért nem segítettek a lakásukból látva Kitty Genovesének, akit többszöri készsúrással megöltek, s aki hiába kiáltott segítségért. Latane és Darley laboratóriumi körülmények között – igaz nem ilyen drámai helyzetben – igazolták állításukat. (Kísérletük leírását lásd Pl. MACKIE – SMITH, 2002 693).

Jegyzet

- ¹ Az antropológusok R. Benedict nyomán szembe szokták állítani egymással a zunyi indiánokat a Vancouver szigeteki kvakiuti indiánokkal. Előbbiek nyugodtak, kevésbé versengők, ünnepeiket kicsapongások nélkül tartják meg, utóbbiaknál viszont mindig valaki támad valakit, állandó a versengés, és a kannibalizmus is előfordul. (M. Ossowska: *Erkölcpszociológia* 1973. Kossuth, 127-130.l.)
- ² Érdemes különválasztani az agresszió verbális és fizikai variációit. A tömegkommunikációt csak az előbbivel szokták összefüggésbe hozni, pedig a szappanoperák elemzése a verbális agresszióknak egy nagyon széles tárházát mutatja. A nőknek szóló műsorok itt vonultatnak fel variációkat és példákat, jóval nagyobb számban, mint ahogy az a hétköznapokban tapasztalható. A nők számára a fizikai agresszió nagyobb kockázattal jár, ezért inkább kerülnek, ám a verbalitás segítségével jobban elérhetők céljaik. Más kutatók – így például Ranschburg is – azt vallják, hogy a pedagógiának arra van lehetősége, hogy megtanítsák az embereket kommunikálni. Aki pedig már tud érvelni, az legalább nem maga nyúl a fizikai erőszakhoz, igaz másokat – akik kevésbé uralják a kommunikációt – erre megpróbálják rávenni.
- ³ Saját kutatásunkkal igyekeztünk kritizálni azt, hogy a nagyvárosi ember nem segítőkész. Azt találtuk, hogy „az emberek nagyvárosi környezetben is hajlamosak igen kínos szituációkat is vállalni, csak hogy kis ügyekben segítsenek.” Az sem igaz, hogy a nagyvárosi ember felületesen észlelne, az oda nem illőt azonnal észreveszi. (Bindorffer-Dupcsik-Kende-Prónai-Tóth-Zsolt., *Valóság*, 1993 május, 56-59.l.)

Irodalom

- ARONSON, E. (1992): *A társas lény*, Budapest, KJK
- ATKINSON, R. L. et al (1999): *Pszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- BANDURA-WALTERS (1963): *Social Learning and Personality Development*, Holt, Rinehart and Winston, New York
- BERECZKEI T. (1992): *A génektől a kultúráig*, Budapest, Cserépfalvi Kiadó
- CSÁNYI V. (2002): *Etológia*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó
- DURKHEIM, E. (1986): *A társadalmi munkamegosztásról*, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest
- ERON, L.-HUESMANN, R. (1980): *Adolescent Agression and Television*, In: *Annals of the New York Academy of Sciences*, 347. 319-331.
- FESTINGER, L. (1957): *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, Stanford
- GANS, H. J.: *Mire szolgálnak az erdemtelen szegények? Esély* 1992/3. 3-17.
- HALL, E. T. (1987): *Rejtett dimenziók*, Budapest, Gondolat Kiadó
- HAUCK, P. (1990): *Fő a nyugalom: Hogyan küzdjük le frusztrációnkat és dühünket?* Budapest, Park Kiadó
- LORENZ, Konrad (1983): *Salamon király gyűrűje*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- LATANE, B.-DARLEY, J. M. (1970): *The Unresponsive Bystander: Why Doesn't He Help?* New York, Appleton-Century-Crofts
- MACKIE, D. M. – SMITH E. R. (2002): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- MORRIS, D. (1989): *A csupasz majom*, Budapest, Európa Kiadó
- MUMMENDEY, A. (1995): *Agresszív viselkedés*, In: Hewstone-Strobe-Codol-Stephenson (szerk.): *Szociálpszichológia*, Budapest, KJK. 289-313.

2.3 Szélhámosság

2.3.1 Funkcionalizmus, játékelmélet

A szélhámosság mások becsapása önző haszonszerzés céljából. Vizsgálhatjuk ezt az egyéntől egészen a társadalmi szintig. Dawkins megfigyelte, hogy a madaraknál gyakran a hím a csaló, udvarol, de aztán párosodás után kerekelt old, így a következő évben a nőstény inkább keresi hűséges társát. Az első párosodó nőstények viszont gyakran átverés áldozatai. A halaknál viszont fordított a helyzet, ott gyakrabban old kerekelt a nőstény az ikrák kibocsátása után, és hagyja a gondozást a hímre.*

A durkheimista szociológia nézőpontjából az egyén viselkedését a társadalmi normák felől kell szemlélnünk. A társadalmi keretfeltételeknek megfelelően mindig lesz egy olyan népesség, amelyik szélhámos stratégiával érvényesül. Melyek ezek a keretfeltételek? – A válaszhoz közelebb kerülünk, ha a kérdést úgy tesszük fel, hogy a szélhámos stratégiának milyen a kockázata. Ezt azonban nehéz megválaszolni. Lehetséges, hogy az erkölcsi nyomás a meghatározó (véleményem szerint ez a legfontosabb), lehetséges, hogy a jogi szankciók, vagy a lebukás kockázati tényezője. Hiába nagy ugyanakkor a szélhámost sújtó büntetés nagysága, ha kicsi a lebukás veszélye, de hiába nagy a lebukás veszélye és a büntetés nagysága, ha valamilyen szempontból a szélhámosság erkölcsi megerősítésre számíthat.

A szélhámosság-gyakoriság szociológiai nézőpontú okai:

1. Erkölcsi nyomás
2. Jogi szankció
3. Lebukás kockázata

Egy többségi társadalmon belül a kisebbség a többséggel szembeni szélhámoszást jutalmazhatja. (A többség antiszociális válasza a kisebbséggel szemben inkább az előítélet, az emberi jogokat sértő törvények, sőt a nyers erőszak.)

A szocializmusban szintén értéknek számított, ha a központból kicsalta valaki az érvényesüléshez szükséges eszközöket. Lehetett akár ez egy teherautónyi kavics az építkezéshez, vagy a tudományos pályázathoz a szükségesnél nagyobb pénzösszeg. Ma is az a helyzet, hogy a pályázók jóval többet kérnek, mint amire szükségük van, s ha megkapják, a környezet jutalmazhat, elismerhet, mások meg irigykedhetnek, ami szintén felfogható jutalmazásként. A bírálók is tudják ugyanakkor, hogy mi a helyzet, a pályázók is tudják, hogy úgy sem kapnak annyit amennyit beírnak, ezért a feladat elvégzéséhez szükségesnél eleve többet kell kérniük. Mindenki racionálisan cselekszik, beleértve a szélhámos pályázót és a bírálókat, s beleértve a pályázó környezetének

* Richard Dawkins: Önző gén írásának idevágó részletét ld. <http://tereless.hu/keletkultinfo/dawkins3.html>

elismerési attitűdjeit. A helyzet azonban tipikus csapdahelyzet, senki sem jár jobban, mintha egy másik értékrendszer szabályozna.

Fordított esetben a környezet értékítélete azt bünteti, ha valaki nem akkora összeget tüntet fel a pályázatán amekkorára valóban szüksége van, a bírálók tudják, hogy többségében becsületes pályázatokat bírálják el, s automatikusan a kért összeget nem csökkentik felére, harmadára, tizedére.

A játékelméleti kérdés immár az, hogy ha egy csupa becsületes pályázóból és naiv bírálóból álló társadalomban vagyunk, az első dezertáló igencsak kihasználhatja a helyzetet. Azt láttuk, hogy ha mindenki dezertál, csapda alakul ki. A valóságban azonban nem teljesen naivak a bírálók, épp mert mindig vannak dezertálók. A durkheimi funkcionalizmus szerint *a társadalomban a szélhámosoknak egy kis számára feltétlenül szükség van, mert nélkülük kiszolgáltatott lenne a rendszer.* S valóban, az első dezertáló-összeomlana, ha nem volnának védekező mechanizmusok.

Ha az első szociológusoktól egy nagyot ugrunk, a modern játékelméleti paradigmákig, a következőket láthatjuk. Ebben a témában ez az elmélet abból indul ki, hogy mindenki önző érdekeit követi, de ezek az önző érdekek is megteremtenek egy egyensúlyt, hiszen például a bírálók magatartása aszerint változik, hogy milyen arányban van a szélhámos pályázók száma. A környezet értékítélete is erősen befolyásolja a szélhámos stratégia kifizetődését, s mindez egyensúlyi helyzetet hoz létre. Ebben a játékelméleti modellben is a legfontosabb visszatartó erő a környezet értékítélete, hiszen anélkül a spirálmechanizmus szükségképp beindul, és a csapdahelyzet kialakul.

Még inkább mondhatjuk, hogy az erkölcsi szabályozókon van a hangsúly, ha azt állítjuk, az emberek nem is mindig önző érdekeiket követik. Jóllehet a csereelméletek és a játékelméletek kitűnő képviselője John Elster, mégis más az emberképe, mint ezeknek a racionális döntéseméletekre támaszkodó szerzőknek. Szerinte az altruizmus és az önzés egymás feltételező tulajdonságok, s valójában együtt vannak jelen. Ha mindenki altruista lenne, nem tudnának senkinek sem örömet szerezni. „Ahhoz, hogy egyesek altruisták lehessenek, másoknak legalább időnként önzőnek kell lenniük...” (Elster, J. 1995. 61.)

S bár Elster szerint elméletileg mindenki lehetne önző, mégis olyan példákat keres, amelyekkel cáfolhatónak tartja az önzésre alapított társadalomelméleteket. Például a gyerekek gondoskodása szüleikről evolúciósan egyáltalán nem kifizetődő, vagy azok a jótékonyági akciók, ahol a mecénás vagy adakozó kilétét homály fedi, szintén nem az önzésen alapulnak.

A vita nem lezárható, mert mindig feltételezhető, hogy a belülről jutalmazás miatt is mindannyiunkat az önzés vezérel. A csereelméletek be is emelik ezt a szempontot, de ezzel kellőképp fel is puhítják saját elméletüket (Alexander, C. J. 1996). Valószínű azonban, hogy mind az önző, mind pedig az altruista ember képe, mint két szélsőség elvetendő. Az emberi természet tiltakozni látszik mind a kommunista közösségért élő, mind az egyéni önzésre és haszonszerzésre beállított klasszikus liberális felfogással, hol ezt, hol meg azt az arcát mutatja.

2.3.2 Játzmák

Játzma alatt a társadalmi nézőpont felől közelítő Anatol Rapaport mást ért, mint a pszichológusok. Rapaport szerint (Hankiss Á. 1978) a játzma tétje nem a nyílt megsértés, hanem tudatos kísérlete annak, hogy túljárjon a másik eszén. (lásd például a sakk játzmat). Rendkívül nehéz győzni, főleg, ha a két játékos egyforma tudású, de azért lehetséges. Veszélye a túljátzásban rejlik, ami a bizalmatlan állapot rögzüléséhez vezet. A vita ezzel szemben egymás tényleges meggyőzésére tett kísérlet. Vita során, Hankiss Ágnes szerint, a társadalmilag elfogadott nézetek felé mozdulunk el, s annál inkább, minél magasabb nyilvánossági szinten vagyunk. (Rapaport „harc”-leírásával itt nem foglalkozunk.)¹

Ezzel szemben a pszichológus Eric Berne számára a játzma gyökere az énvédő mechanizmusok csapdáiban van. Durkheimista szociológiai szempontból lehetett a szélhámosság haszna mellett érvelni, szociálpszichológusként lehet racionális cselekvésnek tartani. Sőt, vannak olyan helyzetek amikor a szélhámos stratégiák erkölcsileg is teljesen elfogadhatók. A professziók közül a legtöbb elfogadható szélhámoszággal a politika és a rendőr élhet, természetesen más-más okból, és különböző korlátok között (Zsolt P. 2003. 75-85.).

A póker például egy olyan játék, amelyben csak akkor lehet tartós sikereket elérni, ha valaki eltalálja a legideálisabb gyakoriságú blöffölést. A póker maga a blöffölés szociálpszichológiai kísérlete. Az élet más területén is lehet a „pókerezés” célravezető, sőt erkölcsileg is hasznos. Például az amerikaiak blöffje a hidegháború végén az volt, hogy vannak anyagi forrásaik az úrháború kiépítéséhez, s hogy az úrból hatalmas katonai fölényre fognak szert tenni. Az oroszok ezt elhitték, és hozzájárultak az atomfegyverek leszereléséhez. A sikeres blöff hatására a fegyverkezési verseny értelmetlenné vált (Mérő L. 1996).

A pszichológia inkább a szélhámos személyiség kialakulásának okaira tudja felhívni a figyelmet. Arra is választ ad, hogy az interakciós kapcsolatokban milyen körülmények között rögzül egy játzma. Ettől való megszabadulásra biztat Berne, még akkor is, amikor pozitív játzmaokról beszél. (Például a vidékre költöző városi, aki a bölcs idős embert játssza.)

A szélhámoszágnak patológus személyiségbeli torzulásai mögött lehet agykárosodás, ami kóros hazudozást eredményez, s lehet egy olyan szocializáció, amely során az egyén az értékeket átvette, de azokat nem tette belsővé. A szélhámosok gyakori stratégiája abban van, hogy a szélhámos ismeri és tudja milyenek a társadalmi értékek, s saját hasznára kihasználja ezeket. Először a rossz szocializáció csapdáiról fogok szólni, majd a szélhámosok stratégiáiról.

(Gyerekjátzmák) Egyes pszichológusok szerint öt éves korig nem beszélhetünk tudatos szélhámoskodásról vagy a hazudozás tudatos képességéről (Clauss-Hiebsch, 1965). Hiányzik ugyanis az önreflexió, vagyis állításairól a kisgyerek nem tudja, hogy azokkal lódít, vagy céljai elérése érdekében mondja azt, amit mond, azaz maga is komolyan veszi állításait. (Megjegyezzük, hogy sok felnőtt szélhámos pszichéjére is jellemző ez a gyermeki állapot.)

Chapman több gyerekjátzmát is leírt, melyek közül néhányat azért is ismertetünk, mert ezek nagyon jól bemutatják a szélhámossá válás okai közül az egyiket, a kerülő úton való érvényesülés eszköztárának rögzülési veszélyét (1972).²

Öt éves kor után, de talán már előbb is igen tudatos játzmává fejlődhet az, hogy a gyerek a szeretetre hivatkozva zsarolja meg a szüleit. Ha a gyerek arra hivatkozik, hogy azért nem kapja meg amit szeretne, mert az anyja vagy az apja nem szereti, akkor a szülő, ha behúzható a csöbe és nem bírja elviselni, hogy a gyerek szeretetlenséggel vádolja, eleget teher a követelésnek. A „mert te nem szeretsz...” játzma csak a gyenge és/vagy saját szeretetében valóban bizonytalan szülővel szemben játszható, de egyúttal arra is ránevel, hogy az embereket – s nemcsak a szülőket – a szeretetre hivatkozással saját céljainkra lehet felhasználni.

Az „anyu fáj...” gyerekjátzmában a gyerek célja például, hogy ne kelljen óvodába mennie. A baj csak az, hogy a gyerek persze tudja, hogy nem akar óvodába menni és azt is, hogy ha fáj a hasa nem kell mennie, de azt nem gondolja, hogy tényleg nem fáj a hasa. Ha a szülő szembeállítja a valósággal: „neked csak akkor fáj, ha oviba kell menni”, a gyerek valóban tud hasfájást, sőt lázat is produkálni. Ha a csapdából nem tudnak kikeveredni, a gyerekekben rögzülhet, hogy a kellemetlen helyzeteket elmeneküléssel lehet megoldani.

A gyakorlat az, hogy a szülők kiszűrik, hogy mikor van valódi betegség (például látják, hogy amikor játszik semmi baja), és ezek után kényszerít alkalmazni. Van humánusabb megoldás is, s a szülők Gordon módszere alapján ezt is követhetik (Gordon, T. 1990). De ezeket a módszereket nem kell mindig alkalmazni, s ha valaki belekezdett végig is kell csinálni. Egyik ilyen módszer az *énközlés*, ekkor a szülő saját helyzetére érzelmeinek közlésére, azok megértésére tesz kísérletet.³ Vagy kikutathatja, hogy a gyerekek „fáj a hasa”, azaz például miért fél az óvodától, mik ott a problémái, és azokat hogyan lehetne megoldani. Az ilyen érdeklődést nevezi Gordon *megértő figyelemnek*. Végezetül pedig a kooperatív *kompromisszumos megoldások* keresését javasolja a szerző.

Az „én nem tudok” játzmában a gyerek azt szokta hangoztatni, hogy ő egyedül nem képes megoldani egy problémát, és ezzel azt éri el, hogy a türelmetlen anya megoldja helyette. Az apák általában a teljesítményre orientálják a gyereket, a teljesítményeket jutalmazták, és kivonulnak az interakcióból, ha a gyerek „én nem tudok”-ot játszik. Az anya viszont nem léphet ki. Rossz szocializáció során rögzülhet ez a viselkedés is, ami azt eredményezheti, hogy a céljait az egyén kerülő utakon igyekszik elérni, s az egyenesebbeket, a kitarást igénylőket eleve megoldhatatlannak tartja.

„Nem is én voltam...” – mondja két gyerek közül az egyik, és a fekete bárány rendszerint alulmarad. A játékot a jobbik gyerek játssza, és felnőtt korára épp a jobbik válhat szélhámossá. A játék itt már háromszereplős, és a rossz gyerek is nyerhet pszichológiai kielégülést, s ő is próbálkozhat, hátha egyszer neki adnak igazat. A nehezebb gyerekek együttlétére sosem hajlamos szülőnél rögzülhet, sőt, ha a másik szülő is belép, aki szeretné egy kicsit igazságosabbá tenni a helyzetet, és mindig a másik javára dönteni, a „nem is én voltam” csak még gyakoribb stratégiává válhat.

„Szegény kicsikém” mondja gyakran a többnyire betegségen átesett gyerekek a szülő, aki mindig számíthat erre a védelemre, ha el akar menekülni a külvilág problémái elől. A gyerek játzmát kreálhat ebből, és minden feladatot ily módon háríthat el. Felnőtt korára akár szélhámos stratégiaként is használhatja az önsajnálatást és magát gyengének, esendőnek, támogatásra szorulóknak tüntetheti fel. Egyfelől valóban az, de ha e mellett erkölcsi normák is hiányoznak, a gyerekkorában elsajátított játzmát mesterei módon fogja gyakorolni immár céljai elérése érdekében.

A „büntess meg...” játzmát egy érdekes helyzet válthatja ki. Az a szülő, aki mindig a gyerek jó lelkiismeretére apellál, és feltételezni is képtelen, hogy néha szándékosan rossz, csak büntudatot tud gerjeszteni a gyerekekben. A büntudat akkor oldódna fel, ha végre megkapná a gyerek a büntetést. Ráadásul a gyereket a határok is érdeklik, hogy vajon meddig kell elmennie, hogy végre megálljt mondjanak neki. A feltétel nélküli hit paradox módon épp erkölcsileg alulsocializál.

Szélhámossá a gyerekjátzmák rögzülései önmagukban nem tesznek, de az erkölcsi szabályok internalizálása nélkül épp ezek a játzmák lehetnek azok, amelyeket a szélhámos aztán gyakorol. A szélhámosok ugyanis nem értenek minden stratégiához, de valamelyikben mesterek, melyek mögött ezek a gyerekkori élmények gyakran meghúzódnak. Ha a szülők mindezek mellett még olyan magas elvárás szintet állítanak, amelynek a gyerek nem tud megfelelni, rákényszeríthetik a hazugságra, ami csak szintén akkor válik valóban személyiségrombolóvá, ha a hazugság mintája rögzül, vagy ha az egyén önmaga elvárásainak is csak önbecsapással tud megfelelni (Clauss – Hiebsch, 1965).

(Felnőtt játzmák) A játzmaelemzés pszichológiai elmélete Eric Bernétől származik, aki elsőként a felnőtt játzmákat elemezte. Neki is van egy gyógyító javaslata, amely elméletéből következik. Szerinte az emberi psziché három részre osztható.

A *felnőtt én* a tárgyakat figyeli, nem türelmetlen, sértett, félnék vagy haragos. Indulat nélküli, józan és hatékony. A mi már korábban bevezetett fogalmaink szerint racionális (lásd Elster) és vitázó (lásd Rapaport).

A *gyerek énünk* nem képes a decentralációra (Piaget), az „én csinálom”, „én láttam meg előbb” stb. önzése jellemzi, kíváncsi, eredeti ötletekkel teli, de dicséretre is kiéhezett, s a felelősséget is könnyen elhárítja, valamint hajlamos az indulatokra. Végezetül a *szülő én* az amelyik szid, kioktat csitít, s vádol. Személyiségünknek ez a legmerekvebb része, hasonlatos Freud *szuperegójához*.

Berne módszere a három én tudatosítása, a felnőtt én-felnőtt én tranzakciós viszonyok elősegítése, hiszen egy nézeteltéréseket tartalmazó intim kapcsolatra épülő beszélgetésben hol az egyik, hol a másik énünk lép előtérbe. Mind a Gordon módszernél a szülőnek, mind a Berne-módszernél a pszichológusnak ki kell vonulnia a problémák megoldásából. Berne ilyen kérdéseket tesz föl pácienseinek: „Mi történt tegnap? Ő és maga mit válaszolt? Máskor is ezt teszi?” Stb. Ezek tárgyilagos felnőtt ének szóló kérdések. Végül pedig összegez, például: „Ön mindig úgy érzi, hogy mindig szigorú szülő énjét kell kimutatnia, másképp nem mennének a dolgok.”

Berne szerint a játzsmák nem szélsőséges helyzetek forgatókönyvszerű menete. Emberi kapcsolatainkat átszövik az olyan tranzakciók, amelyek tudattalan érzelmi igényeket elégítenek ki. A játzsmákban az emberek érzelmi kielégülésre törekszenek, s csak akkor van vége, ha valamelyik játékos kiszáll, vagy új szabályokat vezet be.

Egy játzsmában például a vendégeskedő barát mindig összetört valamit, miközben állandóan bocsánatot kért, majd a távozás után feleségének azt mondta, hogy lám milyen kicsinyes barátjuk van, aki ekkora ügyet csinál egy jelentéktelen tárgy összerötéséből. A helyzet azáltal vált megszüntethetővé, hogy a barát leleplezte a gyerek én mozgatórugóit, és így szólt a megérkező vendég felnőtt énjéhez: „Ma mindent összerötreshsz, de nagyon kérek, ne kérj elnézést.”

A „ha te nem lennél”-ben a feleség játzszik a férjjel. Azt mondja, hogy ha a férje nem volna, elmehetne például tánciskolába és nem kellene otthon takarítania. Feltehetőleg korlátozó férjet választott házastársnak, aki az otthonülést várja el tőle. A választás azonban nem véletlen. A feleség valójában fél a külvilágtól, és bűnbakot talált. A játzsmák azért maradnak fenn, mert a résztvevők számára egyaránt kielégülést nyújtanak. Hátrányuk azonban, hogy ezek félmegoldások alacsony szintű intimitást mutatnak, vagy épp az intimitás kerülésére jönnek létre. A kielégülés, amit eredményeznek sem teljes, s erkölcsileg is sokszor vitatható. Általában a másik lenézése, eszköz szinten használata is tettenérhető. Ezzel szemben Berne arra törekszik, hogy az „Én is OK, Te is OK” állapot jöjjön létre.

Azok a csapdák, amelyeket oly meggyőző változatosságában mutat be Berne vagy Chapman, énvédő mechanizmusok. Ezek nélkül kiszolgáltatott, lecsupaszított játékoságuktól, humorérzéküktől megfosztott lények lennénk, ezek elhatalmasodásával viszont szörnyeteggé vagy szélhámosá válunk. Ha igaz korábbi tételünk, mely szerint a társadalmi rendszerek igényelnek a szabályok alól dezertálókat, akkor az „utánpótlás” ezekből a féltudatos és lelki motivációkból táplálkozó mintázatokból származik. A legtehetségesebb szélhámosok saját céljaikra használják fel más emberek játzsmahajlandóságait, és ehhez emberismeretük is kiváló. Emberismeretünk problémáit a szociálpszichológia a „személyészlelés” címszó alatt tárgyalja.

2.3.3 Személyészlelés

Erving Goffman (1978) a személy és a tárgyi világ észlelésének összekeverhetőségét modellezte egy négymezős táblázatban. Ha személyt személyként észlelünk, akkor minden rendben van, de ha személyt nem személyként, akkor deperszonalizációról, dehumanizációról beszélhetünk. A rabszolga vagy az ellenség ilyen dehumanizált személy, őket nem tekintették embernek. Az öregeket vagy a betegeket is olykor dehumanizálja a környezete.⁴ Az előítélet és a szélhámoság lényege is a másik tárgyként való észlelése.

A szélhámos egyrészt deperszonalizálja a környezetét, mert az elszemélytelenített másikkal nem kell együtt érezni, és nyugodtan kihasználható. Másrészt azonban képes a másik helyébe képzelni magát, s lehet hogy nagyon is empatikus képességekkel

rendelkezik. Elképzelhető, hogy a két állapot közt oszcillál, de az is, hogy az empátia erkölcsi motívuma hiányzik belőle, miközben a másik nézőpontjába helyeződés képességével rendelkezik.

A harmadik lehetőség, hogy a valóságban a tárgyat személyként észleljük. Személyes tulajdonságokkal ruházzák fel a mítoszok a tárgyi világot, a gyermeki képzelet is ilyen, a kábítószerélvezők halucinációira is ez jellemző, és például Fellini *Casanova* című filmjében is a szerelmet kereső főhős a végén egy babában találja meg ideáját, mellyel táncraperdül. Szobrokat és fényképeket is azonosíthatunk magával a személylyel, és ilyenkor is a tárgyat személyként észleljük.

Negyediként tárgyat tárgyként észlelünk, amely szintén helyes észlelés. A tárgyak tárgyként való észlelése során rendelkezünk a legnagyobb eséllyel arra vonatkozóan, hogy nem tévedünk, vagy ha tévedünk, megfigyeléseinket ugyanolyan körülmények között újra megismételhetjük.

Azt a folyamatot, amelynek során a másik emberről való képünket kialakítjuk, személyészlelésnek nevezzük. A személy személyként való észlelése azonban elég sok bizonytalansági tényezőt vet föl. Tökéletesen soha nincs módunk kiismerni egymást. Arra könnyen rátalálunk, hogy a másikat sablonok mozgatják, sőt hajlamosak vagyunk viselkedését sablonoknak is tulajdonítani.

A jobban ismert ember aktuális viselkedéséből aztán már kevésbé vonunk le általánosításokat, de a kevésbé ismert ember legkisebb megnyilvánulásait is azonnal kategorizáljuk. Heider szerint szándékot, célt, vágyat stb. tulajdonítunk a másik viselkedése mögé, hogy redukálhassuk a valóság komplexitását. (Heider, F. – Simmel, M. 1987) (Lásd a mozgó geometriai alakzatokat a *Kategorizáció* fejezetben.)

A főbb mindennapi észlelési torzításaink a következők (Csepeli Gy.1997): 1. *oktulajdonítás* (attribúció), 2. *beskatulyázás*. 3. *projekció*. Projekció történhet ha például érdekünk fűződik ahhoz, hogy a másikban bűnbakot láthassunk. A személyészlelés során a projekció sokkal gyakoribb, mint gondolnánk. Akinek például az a meggyőződése, hogy minden embert csak a pénz érdekli, valóban ezt a vonást fogja meglátni minden emberben, míg más tulajdonságaikat észre sem veszi.

Minden ember arra törekszik, hogy viszonylag pontos legyen a személyészlelése, hiszen ettől nagyon sok minden függhet. A zavaró tényezők száma azonban meglehetősen nagy:

1. Egy-egy megnyilvánulás egészen mást jelenthet az egyik embernél mint a másikonál.
2. Hiányzik az állandóság, azaz az ember egy idő után megváltozik.
3. Lehetetlen az objektivitás, akit figyelnek az eleve másképp fog viselkedni, s a megismerő belevetíti magát a megismerendőbe.
4. Személyészlelésünk helyes vagy helytelen voltáról nem szoktunk tudományos alapossággal meggyőződni, azaz hiányoznak az igazságkritériumok. (Hankiss Á.1978)
5. A környezeti kontextus befolyásolja észlelésünk. Például, ha valakiről azt gondoljuk, hogy főnök, viselkedését jópofának tartjuk, de ugyanezt a viselkedést jópajácakodásként értékeljük, ha megtudjuk, hogy beosztottról van szó.

Kelley szerint (1967) a személyeszelésünket az által alakítjuk ki, hogy megfigyelhető-e valamiféle elütés. Az elütés elve azt takarja, hogy ha a kategóriájától a személy viselkedése elüt, az lesz a jellemzője. A másik az alternativitás elve. Ha az ember mozgásteret tág, akkor amilyen viselkedést választ, az lesz a jellemzője, de ha nincs választási lehetősége, akkor ebből nem tudunk következtetni. Harmadik a ránk vonatkoztatás elve. Ha ránk vonatkozik valami, akkor azt emeljük ki. Például ha a buszon rálépnek a lábunkra az illetőt agresszívnak fogjuk tartani, míg fordított esetben természetesen magunkról nem gondoljuk ugyanezt. Végezetül a konzisztencia elve. Például ha egy személyt ugyanabban a helyzetben mindig ugyanúgy látjuk viselkedni, akkor ebből következtetést vonhatunk le, míg ha csak egyszer, akkor még nem. (Például, ha valaki mindenütt iszik, akkor tudjuk, hogy iszákos.)

Az alaklélektani iskola Salamon Asch egyszerű kísérletei alapján (Csepeli Gy. 1997) azt is megfigyelte, hogy a tulajdonságok nem egyszerűen összegződnek. Bizonyos professzióktól, szerepektől például eltérő elvárásokat fogalmazunk meg, és ezek központi tulajdonságként kiemelkednek. Például az, hogy egy tanár melegsívű vagy rideg más tulajdonságok közül kiemelkedik.

Számít a tulajdonságok felsorolási sorrendje is. Asch szerint személyeszelésünk más, ha a sorrend így néz ki: értelmes, szorgalmas, impulzív, kritikus, makacs, irigy. Ebben az esetben a személy szimpatikus, viszont ha az iriggyel kezdjük a felsorolást, a személy antipatikus lesz.

Ezek után már ki lehet találni néhány szélhámos és manipulációs technikát, amelyekkel a szélhámosok élnek is.

Szélhámos stratégiák

A manipuláció még lehet megtűrt (lásd a politikát a demokráciában), sőt még pozitív megítélést is kaphat (lásd az orvost, aki le akar szoktatni a dohányzásról, de nem akarja elárulni páciensének: rákja van). A szélhámosság viszont az a manipuláció, amelyet valakinek a kárára követnek el. Stratégiái a manipulációs stratégiákkal rokon, amelyek között technikaként szerepelhet a túlzás, a hízélgés, a látszólagos egyetértésre törekvés, az egyetértés előfeltételezése, a viccelés, a konvenciókhoz való alkalmazkodás, a mentegetőzés stb. (Ennek szóbeli stratégiáit lásd Síklaki I. 1994.)

(Viselkedésbeli stratégiák) Az alternativitás elvénél például láttuk, hogy az emberek aszerint hozzák meg ítéletüket, hogy a másik cselekvésének mekkora szabadságfokot tulajdoníthatnak. A szélhámosok gyakran hivatkoznak a körülmények kényszerére például azért, hogy korábbi dolgaikat megmagyarázzák, vagy azért, hogy sajnáltassák magukat, és így férközzenek más bizalmába. A ránk vonatkoztatás elvét a hízélgésben használják fel, az alaklélektani megfigyeléseket pedig abban, hogy saját föllépéseiket megtervezik. A személyeszelés mesterei ők, akik manipulációs stratégiáikat öncélú és antiszociális módon használják fel.

Hankiss Ágnes (1978) a két háború közötti rendőrségi jegyzőkönyvekből és a '70-es évekből esetekből indult ki. A szélhámos stratégia-típusok azóta sem

változtak, de a társadalmi feltételektől függően eltérő tartalmakkal töltődtek fel. Sok szempontból a '90-es évek esetei jobban emlékeztetnek a '30-as, mint a '70-es évekre. Ugyanakkor szép lassan megjelenik a női házasságszedelgő típusa is, míg ez korábban csak a férfiakra volt jellemző. (Például azért, hogy valaki nyugaton szerezzen egzisztenciát, vagy hogy tőlünk keletebről Magyarországra kerülhessen. Bár egy diáklány szellemes észrevétele szerint a nők ugyanolyan gyakorisággal éltek már régebben is a házasságszedelgő technikákkal, mint a férfiak, csak ezt a férfiak sohasem vették észre.). A női szélhámosság stratégiái között mára markánsan megjelent a „megbízható” üzletasszony típus, amely a '30-as években még nem volt ismert.

A „csalétek” stratégiát alkalmazó a '20-as '30-as években kis befektetésért nagy hasznot ígért, a '70-es években hiánycikkkel üzletelt, lakáskiutalást ígért, vagy csak kerítésdrótot. A rendszerváltás után megjelenő vállalkozások a legális és az illegális szférákban egyaránt éltek ezekkel az eszközökkel, de a nagyságrendek megváltoztak. A pilótajátékot egy ideig nem is büntették, s a levélküldő szolgáltatokat felügyelő minőségvédelem is sokáig gyerekcipőben járt. A legális szférában a Coca-Colának volt egy olyan reklámja a '90-es években, amelyben a kupakok összegyűjtéséért nagy nyereeményt ígért, de túl sok kupak kellett ahhoz, hogy bármi értékeset valóban nyerhessen az ember (bővebben lásd Zsolt P. 2003).

A különböző italgártók, és nagyon sok más cégnek is azt kellett tudomásul vennie, hogy a magyar piacon eredményesek csak nyereemény-játékok meghirdetésével lehetnek. A csalétek stratégia ott válik be, ahol a manipulátor joggal számíthat arra, hogy erős vágyai vannak a kiszemelt célpontnak, s a vágyteljesítés ígéréssel be tud hálózni. Más esetekben magát a vágyat is fel kell kelteni, hangoztatni kell a különös előnyök meglétét. A vágyak felkeltésének nehézségei szintén a piaci társadalmak állandó jellemzői. (bővebben lásd Vance Packard) A vágyak jellegük szerint lehetnek funkcionálisak (például nagyobb kényelem vagy utazás), egzisztenciálisak (megfelelő partnertalálás, otthoni munka), szociológiai előnyökkel kecsegtető (társadalmi megbecsültség, magasabb státusz).

Például amikor a menedzser azt ígéri a fiatal lánynak, hogy „sztárt csinállok belőled”, funkcionális, egzisztenciális és szociológiai csalétket is egyszerre bevet. Elképzelhető ugyanakkor, hogy a menedzser hivatásos strici, és a valóság mára vonatkozik, mint ami a lány lelki szemei előtt lebeg.

A „simogatás” stratégiában a szélhámos attól függően, hogy a partnerének mire van szüksége, lehet érzelmes vagy tiszteletadó, tehet nyílt vallomást, vihet ajándékokat. Egy áldozat így számolhatna be régen is, ma is: „Elmondta, hogy hárman is jelentkeztek a lakásra, de én vagyok neki a legszimpatikusabb.” Amikor a szélhámos egyszerre próbál az érzelmekre, az összetartozásra, és az ajándékozás okozta kellemes érzések kiváltására hatni a következő szavakat mondhatja: „Azért adom ezt, mert azt szeretném, ha kettőnknek egyforma „ilyenünk” lenne.”

Ugyanez a stratégia használható egy reklámkampányban is, például csomagküldéssel, melyben feltűntetik, hogy ha ezt használjuk kivel vállalunk közösséget (például egy sztárral). Erre a mintára ráépíthető a televíziós reklám, a szlogen stb.

Hankiss Ágnes egy másik példájában a szélhámos először megkérdezte, hogy a másik hol született, majd így kiáltott fel: „micsoda véletlenek vannak, én is épp ott születtem!” A hasonló múlt találása – kreálása egyrészt bizalmat kelt az áldozatban, másrészt a következő lépésben már úgy simogathat, hogy arról a helyről a másik is majd szépeket fog mondani és ezzel a mi identitásunk is erősödhet. A közös múlt az énvédelem közös jövőbeli lehetőségeit is ígéri.

A *hízelgés* a simogatás egyik alete. Az az ember, aki bizonytalan valamelyik teljesítményében, de szeretné, ha teljesítménye valóban jó lenne, igen szívesen veszi, ha hízelegnek neki, és ezzel bizonytalanságát eloszlatják. A hízelgés határfoka tehát még az önkritikusabb embernél is attól függ, hogy mennyire mer vagy nem mer szembenézni saját hiányosságaival. Tolsztoj például több ízben maga készítette lábbelijét, és lehet, hogy mint amatőr suszter igencsak szívesen vette volna, ha kézügyességét megdicsérik, míg más esetekben könnyen átlátott a hízelgőkön.

A hízelgő szélhámos viszont csak azért dicséri a másikat, hogy a másik megkedvelje őt. A stratégia könnyen lelepleződhet, mert senki sem szereti, ha manipulálni akarják, másrészt viszont mindenki szereti, ha önértékét megerősítheti. Akik őszintén elismernek, azokat szeretjük, akik hízelegnek, azoktól félünk, ám a gond ott van, hogy a mesteri szélhámosok jól el tudják játszani az őszinte elismerőt. Van ehhez néhány technikájuk is. Például nem akkor hízelegnek, amikor kiszolgáltatott helyzetben vannak, és kérni akarnak tőlünk valamit. A kérést és a hízelgést időben elválasztják egymástól. Másodszor a dicséretnek spontán látszatát igyekeznek kelteni, és nem tudhatjuk, hogy ez korántsem spontán, hanem előre átgondolt. Harmadszor pedig el kell találni a hízelgés arányát is, mert ha mindig ezt tenné, leértékelné hatását. A megfelelő arány beállítását viszont a mi személyiségünktől (pl. hiúság) és az aktuális ügyben való önértékelési problémáink felmérésétől teszi függővé.

Nehezebb hízelegni azoknak az embereknek, akik nem szeretik magukat, még akkor is, ha egyébként hiúk és énmegerősítésre vágnak. A hízelgő ugyanis azt közli, hogy a másik szeretetreméltó, aki pedig ezt nem hiszi magáról, az gyanúsán méregeti még azt is, aki valóban szereti őt, s becsülni csak azt fogja, aki sokkal több negatív véleményt közöl róla, mint pozitív. Az ilyen embert viszont szeretni nem fogja, így a hízelgőnek nem marad mozgástere.

A tömegkommunikációs manipulátorok számára a simogatás és a hízelgés nem teljesen kiszámítható. A szélhámos kipuhathatja, hogy milyen típusú simogatás az, amelyet az áldozat igényel. A tömegkommunikációnak viszont nincs lehetősége egyénre szabott simogatásokkal manipulálni. Az áldozat-szélhámos viszonya mindig kölcsönös, például egy házasságszédelő erőszekű asszony mellett támogatásra szoruló játszhat, gyenge nőnél pedig támogató apaszerepet.

Az „*önsajnáltság*” stratégiája is igen gyakori. Mint azt korábban említettük, a szélhámosok szocializációjában már gyermekkorban rögzülhet az önsajnáltság, és ezért is válhatnak később ennek eljátszásának mesterévé. Míg azonban a gyermekori játszmában a tudatosság még alacsony fokon van, a felnőtt szélhámosnál ez már lehet magas fokon is, azaz a szélhámos egyáltalán nem sajnálja magát akkor, amikor olyan szomorú történeteket mesél el magáról, amelyek meg sem történtek vele.

Szerelmi történetek, csalódások, halálesetek elmesélése, szenvedések elmesélése. A pénzkérés nyílt ürügye lehet az önsajnáltság (édesanyám operálására kell), más esetekben ez csak a bizalom megszerzésének előjátéka. Rá is lehet duplázni az önsajnáltságára például így: „úgy fogom visszafizetni, hogy majd beosztással élek.” (Hankiss Á. 1978).

A '90-es évek Magyarországon az önsajnáltság stratégiák legszélesebb skálája jöhetett létre. Egyik oldalon milliókat is lehetett megmozgatni, ahogy az a '90-es évek közepén a magyar úszósportot menedzselő Zemplényi György tette. Másik oldalon a legelső rétegek elnyomorodásának kolduló technikái terjedtek el. Ma már a valláshosszúság eljátszása, az imák mormolása („Krisztus megsegít”) a két háború közti időszakhoz képest visszaszorult, de azért megfigyelhető. Az olyan sajnálatkeltés módjai azonban nem változtak, mint például a meglévő sérülések felnagyítása. Ez a típusú manipulálás azért is önsorsrontó, mert gyakran tényleg saját maguknak okoznak sérüléseket azért, hogy adakozókra tehesse nek szert. Más esetekben a fenyegető jellegű koldulás is megfigyelhető, ebben az esetben a blöff arról szól, hogy minket érhetnek kellemetlenségek, ha nem adakozunk.

A „*dokumentum játék*” stratégiában hamis papírok, betétkönyvek, fuvarlevél, személy igazolvány mutogatása zajlik, amellyel a szélhámos igyekszik eloszlatni a gyanút. Esetenként a papírok nem is hamisak. A '90-es évek legmeggrázóbb dokumentum játékot alkalmazó stratégiái a lakás-maffiózók voltak. Az eladósodó embereknek lakásuk cseréjét ajánlották (alacsonyabb értékű lakásokra), ezért azonnali kölcsönöket ígértek. A dokumentum játékban nem ritkán a beépített ügyvéd volt a főszerep. A papírokkal lerohant – néha még meg is félemlített áldozat – mindent aláírt, mert attól anyagi helyzetének megoldását várta, a következmény viszont az lett, hogy lakását átruházta, és az utcára került.

A „*meseszövegekben, blöffölésekben*” gyakorlott szélhámosok sok apró részletre hivatkozással próbálják hitelessé tenni történeteiket. Hankiss Ágnes leírja a '30-as évek egyik legtehetségesebb szélhámosának óralopását. Az illető órásnak öltözve egyszerűen besétált a városházára, és az igényes javítási teendőkre hivatkozva úgy vitte magával az órát, hogy a bizonytalankodókat azzal nyugtatta, hogy az óra igen értékes, és ezért jött maga érte. Ebben a blöffben az előremenekülés stratégiája is tettenérhető, vagyis a szélhámos az áldozat aggodalmát előre megfogalmazza. Hasonló esetekben még ki is mondhatják: „csak nem feltételezi, hogy szélhámos vagyok?”

Az emberek valójában azt nem feltételezik, hogy egyrészt saját maguk rosszhiszeműek, másrészt pedig, hogy annyira balekok lennének, hogy ha valaki a szemükbe mond egy hazugságot, akkor ők azt beveszik. Azért aztán a nagyobb blöffök igen sikeresek lehetnek. Például egy bank-rablás lebonyolításánál a járókelők nem fognak gyanút, ha a bankrablók úgy blöffölnek, mintha az egész csak egy film forgatása lenne.

(Külső jelek) A megbízhatóság külső jeleit a következőképp csoportosíthatjuk. (Hankiss Á. 1978). Vannak viselkedési jelek, mint például az intelligencia, az iskolázottság eljátszása, a kulturáltság és udvariasság. Lehet a stratégia szerény, tartózkodó, vagy épp ellentétesen magabiztos és határozott.

Felvonultathatók szociális erények, mint például a gazdagság. Gondolhatja azt az áldozat, hogy aki olyan jómódú, az nem szorul arra, hogy kijátssza. A jelek között a vastag nyaklánc, férfiaknál a vastag aranypecsétes gyűrű gyakran megfigyelhető. Ez ugyanakkor gyanússá is teheti a szélhámost, mint minden olyan jel, amelyben a túljátszás ismerhető fel. Szociális erényekhez sorolható még a társadalmi rang, a foglalkozás és a konszolidált életvezetés jelei.

A szélhámosok saját külsejükre is nagy gondot szoktak fordítani, mert ezzel is fokozható a másik bizalma. Rendezettség, jól öltözöttség, szemüveg és finom ápoltság tartozhat a kellék-tárba. A bizalomfokozó tényezők közül nagyon sokat nemcsak a szélhámosok használnak, hanem a piaci társadalom szereplői közül mindazok, akik a felszínen akarnak maradni. A gazdagságot például a bankok is reprezentálják, ezzel utalva arra, hogy patinás, megbízható cégről van szó. De ebben a szférában is mutatott több nagy bukást a '90-es évek magyar története. A Globex cég például a reprezentációval próbálta elaltatni a hitelezőit. Újabb és újabb beruházásokba és presztízs-bevásárlásokba fogott, mígnem a kártyavár összeomlott.

2.3.4 Meggyőzés

Szélhámós az, aki elítélhető önérdékből hazugságokkal igyekszik meggyőzni áldozatait. Antiszociális tevékenysége az egyének szintjén mások megkárosításában, társadalmi szinten pedig a bizalom erodálásában nyilvánul meg. Két szociálpszichológiai összetevője a hazugság és a meggyőzés.

A meggyőzés általános törekvés is, az emberek igazukról is igyekeznek meggyőzni egymást. Arisztotelész szerint az tud meggyőzni minket, aki tetszik nekünk. S tetszik nekünk, aki választékos, szép, megnyerő stb. Aronson rámutat a tétel tarthatatlanságára. (1992) Az is meggyőző lehet – mondja –, aki saját önérdéke ellen cselekszik. Egy nem megnyerő külsejű szélhámós, ha azt állítja, hogy ha az embernek sok pénze van, ebben az országban ki lehet bújni az igazságszolgáltatás karmai alól, igencsak hitelesnek tarthatunk.

Nagyobb attitűdváltást akkor is el lehet érni, ha a meggyőzendő fél azt hiszi, hogy nem akartak rá befolyást gyakorolni. A szülők például amikor észreveszik, hogy a gyerekek hallgatóságot úgy folytathatják a beszélgetést, mintha ezt nem vennék észre, és olyan dolgokat mondhatnak, amit a gyerekekkel el szeretnének érni.

Az, hogy miképp győzhető meg valaki, függ az intelligenciától. Ha a hallgatóság intelligensebb nem lesz elegendő csak saját érveinket felsorolni, a velünk szembenálló érvek igazságtartamára is ki kell térnünk. Az intelligencia mellett jelentős az érintettség is.

Véleményünket akkor is hajlamosabbak vagyunk megváltoztatni, ha a meggyőzéssel próbálkozó egyén szakértelemmel rendelkezik. Fontos kérdés lehet az érdekeltség is. Egy kísérletben például, ha arról szeretnénk meggyőzni a diákokat, hogy a szóbeli vizsgáznak mik az előnyei az írásbelivel szemben, a diákok annál jobban oda fognak figyelni az érvek tartamára is, minél közelebb van a vizsga. Ha kevésbé vagyunk érintve, pusztán azzal is meggyőzhetőek vagyunk az egyik irányba, ha a mellett több érvet hallunk felsorolni.

Aronson főutas és mellékutas meggyőzésnek nevezi azt, amikor az első esetben az értelmünkre kívánnak hatni, míg a másodikban felszínes figyelmünkre és értelmünk helyett is inkább érzelmeinkre. Főutas meggyőzéssel például mindkét felet megszólaltatják,

s érvekkel igyekeznek megcáfolni az egyik állítást. (Persze ez is lehet manipulatív.) Mellékutas meggyőzésnél pusztán az asszociációs, hangulatkeltő lehetőségeket igyekeznek kihasználni. Pratkanis és Aronson szerint felgyorsult világunkban, és a tömegkommunikáció elterjedése miatt a mellékutas meggyőzés vált a mai ember felett hatékonyabbá, amely viszont fokozottan kiszolgáltatott helyzetbe hozta (Pratkanis – Aronson, 1992).

Ismerünk jó szándékú meggyőzési propagandákat is, mint amilyen a dohányzásellenes kampányok, egy város kitakarítására irányuló kampány, óvatosabb vezetésre felszólító reklámok stb. Leventhal arra volt kíváncsi, hogy proszociális manipulációknál az erős megfélemlítés mennyire hatékony. Az eredmények azt mutatták, hogy azok az emberek, akik jobban vannak magukkal, tehát erős az önértékelésük, a sokszerű meggyőzésre viselkedés megváltoztatással válaszoltak (óvatosabban vezetnek, abbahagyják a dohányzást stb.), míg a gyenge önértékelésűek a sokkhatásokra bezárkóznak, és hozzájuk el sem jut az üzenet (Aronson, E. 1992).

Aronson meggyőzésre vonatkozó szempontjai közül néhány az eddig még nem említettek közül a következők:

A meggyőzés sokkal hatékonyabb, ha személyen keresztül jön, mintha a tömegkommunikáción keresztül. (Egy autóról szóló statisztikai adathalmazban sokkal kevésbé bízunk, mint egyetlen ismerősben)

Ha a meggyőzendő rendelkezik előzetes prekonceptióval, megerősítésre fog vágni. (A politikus hívei között könnyebben és szélsőségesebben beszélhet)

A meggyőzési és a megszólalási sorrend erősen befolyásol (az első megszólaló hosszú távon vésődik az emlékezetünkbe, az utolsó megszólaló viszont, ha rögtön a megszólalás után kell döntenünk lesz nagyobb hatással ránk.)

Két állásfoglalási különbséggel, ha a különbséget növeljük egy darabig növekszik a meggyőzés hatékonysága, aztán egy hirtelen törés következik be. (A határt befolyásolja a kommunikátor presztízse és a megfigyelő vélekedése saját hozzáértésének fokáról.)

Az sem mindegy többség akarja-e meggyőzni kisebbséget, vagy fordítva, hogy hatalom van-e a meggyőző fél kezében vagy nincs, hogy a meggyőzendő fél önértékelése alacsony-e vagy magas. A szituációk variálása kedvelt megközelítése a szociálpszichológiának. S itt olyan alapvető általános emberi tulajdonságok „használhatók ki”, mint például a kölcsönösség. Az emberek többsége ugyanis nem szélhámós karakter, és egész kiskorunktól fogva arra nevelnek minket, hogy ne akarjunk potyázni – mert akkor kiközösítenek a végén – a nekünk tett szivességet viszonzozzuk. Nem szeretünk adósává válni senkinek, s Cialdini kiválóan írja le a társas *viszonosság normájára* építő manipulációt, ahogy például a krisnások vagy az ügynökök kihasználják ezt. Kis ajándékot adnak, az ajándékot pedig nem illik visszautasítani, majd megkérik tudnánk-e adakozni. Hosszú termékbemutató tartanak, majd megkérdik ha minket nem, esetleg valamelyik ismerősünket érdekelheti-e a dolog. Mi pedig úgy érezzük viszonzoznunk kell, és kiadjuk barátainkat, majd az ügynök ránk hivatkozva már egy lépéssel beljebb van (Cialdini R. D. 1999).

A belső körbe való bejutás vágya is igencsak befolyásoló tényező, ahogy az elutasítástól való félelem is lehet az, ha fontos számunkra a csoport. Társas lény voltunk miatt pedig

szükségünk van az elfogadottságra, akár a levegőre. A foglyok vallomásra történő rávétele nem véletlenül oly gyakori különösebb fizikai kényszer nélkül is. A kínaiak úgy vették rá az amerikai foglyokat, hogy váljanak kommunistává, hogy először csak arra kérték őket, írják le, mi nem tetszett nekik az amerikai hadseregben. Ennyit pedig megtehetett a fogoly, hiszen nem érezte úgy, megtagadja saját véleményét, hiszen voltak fenntartásai korábban is.

Összefoglalva egy igencsak egyszerű szituációra kidolgozott *public relations* receptet, a félelemfelkeltés és a tájékoztatás kombinációja a leghatásosabb, néhány érvet hozunk fel saját álláspontunk ellen (hitelesség fokozása), majd zúzzuk szét a másik érveit, mindezt vagy hozzáértő, vagy szeretetreméltó ember mondja el.

2.3.5 Hazugság

A szélhámos ember magára marad. Aki ahhoz veszi a jogot, hogy mindenkinek a saját érdekeit szem előtt tartva hazudjon, attól elfordul a környezete, az nem fog tudni senkivel sem beszélgetni. Aki ennek terhét előre látja és vállalja, mint azt Shakespeare III. Richárdja teszi, környezete kistilű szélhámosai közül erkölcsileg is kiemelkedhet.

Az igazmondás egyúttal kényszer is, önmagunk megismerésének, megértésének kényszere, bár a kényszeres igazmondók épp olyan önismereti válsággal küszködnek, mint a kényszeres hazudozók.

A személyszelés nehézségeiből következik az az elmélet, mely szerint a hazugságot azért ítélik el olyan szigorúan az emberek, mert a hazugság megengedése végképp lehetlenné tenné mások megítélését, és a szélhámos stratégiák teljesen szétvernék a társadalmat a legelemibb szinttől az intézményrendszereikig. Értékvonatkozásban a hazugság azért van rendkívül nagy nyomás alatt, hogy a mindennapi élet teljes elbizonytalanításától megszabadítson minket.

A mindennapi életben azonban állandóan jelen van a hazugság. A társadalmi elit visszaél hatalmával, miközben ezt leplezni igyekszik, a nyilvánosan hirdetett értékeket az emberek magukra nézve nem tartják kötelezőnek, s számos példa van a jótékony hazugságra is. Amikor az addig hallgatólagosan elfogadott működési elvekre az emberek egyre inkább kezdenek rákérdezni, s egyre inkább hazugnak tartják azt a világot, amelynek részesei, válik a társadalom anómiássá. A forradalmakat mindig megelőzi az az értékszociológiai helyzet, hogy az emberek környezetüket hazugként kezdik érzékelni.

Az érdekes az, hogy ez kétoldalú interakció, egyrészt valóban a társadalom működésétől függ, másrészt azonban függ az érzékelő szubjektumtól, a közhangulattól. Sok baloldali filozófus igyekezett kifejteni rossz közérzetének okait, miközben már a szovjet modellben is csalódott. Marcuse például a propaganda ipar hazugságai ellen küzdött (Marcuse, H. 1990).

Miközben azonban a megkérdozettek azok közül, amit a legjobban utálnak az első, második vagy maximum a harmadik helyre szokták tenni a hazugságot, életünk tele van apró jótékony és kényszerből elkövetett hazugsággal. Erre a nem antiszociális értelemben használatos hazugság megközelítésre a tudományos publicisztikákban csak a '70-es években került sor.

A nem negatív hazugságokra való rátérés előtt befejezésül még egy helyzetről szeretnék beszélni, amely belesodorhat valakit a szélhámosságba.

Az egyén egyszerű, természetes vágyakkal rendelkezhet, mint például az érvényesülés anyagi vagy erkölcsi igénye, vagy szexuális vágyakkal bír, stb. Vágyai akadályozói azonban lehetnek más emberek. Az egyén minél inkább lebecsüli az őt céljaiban akadályozó embereket, és minél inkább vágyik célja elérésére, annál valószínűbb, hogy szélhámosná válik. Először – akár némi humorérzékkel is – jogot formál a hazugságra, majd elbonyolódnak hazugságai, alakoskodásra kényszerül, s így válnak környezetében számára eszközzé mások.⁶

(**A nem negatív hazugságok**)⁷ Az igazmondás bizonyos esetekben káros. Például, ha becsöngetett valakihez a Gestapó, és azt kérdezte rejtegetnek-e a házban zsidókat, erkölcsileg épp az követett el hibát, aki igazat mondott. Gyakoriak a szolidaritásból elkövetett kisebb hazugságok is. Más esetekben hazugságaink kíméletesebbek (például egy kórházi látogatás során). Kifogásainkat sem közölhetjük sértően.

A mániákus igazmondó ember a környezete számára azért válik elviselhetetlenné, mert folyamatos sértegetés, az elnézés, a megértés, a postkonvencionális viselkedésre való képtelenség jellemzi őket. Sok művész, akiben szenvedélyes igazságkeresés él a környezete számára ilyen elviselhetetlen személyiség. Sok szerelmesnél is, akinél az igazmondás kényszeres követelményként és/vagy vágyként jelenik meg, a kapcsolat a szeretet-gyűlölet viszonyra redukálódik.

Aztán fontosak a titkok is (a barátságnál erre még visszatérünk), s emiatt elhallgatási fogalomnak kell eleget tenni, s a hazugságra is rákényszerülünk, ha másképp nem tehetünk.

Az előbbi esetekben a hazugság egy aktuális helyzetre való reakcióként jelent meg, de a hazugság funkciója a személyiség épségének, integritásának megőrzése is. Kórosabb esetben a reakció mélyen az ember pszichéjében gyökeredzik, és az egyén konfliktusok előli menekülésére utalnak. Lehetnek vágyteljesítőek is. Hány János, aki egyedül ejtette foglyul Napóleont, vagy Münchhausen báró, Plautus hetvenkedő katonája, vagy Hrabal Pepin bácsija tulajdonképp pozitív figurák. Ezek az önámító, vágyteljesítő, múltat megszépítő hazugságok kis adagban valóban hordozhatnak pozitívumokat, hiszen az ember igyekszik utolérni saját vágyteljesítő hazugságait. A felsorolt irodalmi példák ugyan ebben már nem reménykedhetnek, de szociológiai státuszuk egyáltalán nem veszélyeztetik a többség normáit.

A nem negatív hazugságoknak tehát igen széles köre írható le, ami nem jelenti azt, hogy a hazugság, mint bizalomromboló gyakorlat, s mint a szélhámosság alapeleme ne volna némi körültekintéssel inkább az antiszociális hajlamok között tárgyalható.

Jegyzet

¹ Rapaport harmadik kategóriája a harc. Kezdetre a reflexszerű visszaütés, célja, racionalitása nincs, csak története. Eszkálálódásának oka, hogy csak azt tudjuk, minket fájdalom ért, de a mi ütéseink fájdalmat okozó hatásáról nem lehetünk meggyőződve. Vége csak akkor van, ha a felek kimerülnek, és/vagy ha a költség/haszon elvek megfogalmazódnak. A harcnak csak vesztese van, győzni nem is lehet. A modellt nagyon jól tudtam alkalmazni a magyar médiaháború leírására (Zsolt P.2002).

- ² Chapman munkásságát F. Várkonyi Zsuzsa ismerteti (1986), mi az ő munkáját vázlatoljuk, s tesszük hozzá a szélhámassággal kapcsolatos észrevételeinket.
- ³ Találkoztam olyan sokgyermekes családcentrikus családdal, akik egyáltalán nem olvastak pszichológiai könyveket, Gordon nevét sem hallották, és mégis megdöbbentő módon tudatosan pont azokat a technikákat alkalmazták, amelyeket Gordon felfedezéseként tartunk számon. Azaz az okos szülői szeretet és türelem automatikusan adja ezeket a módszereket. Fordítva viszont aligha megy, a technika csak technika.
- ⁴ A kommunikáció szociálpszichológia kutatásaiban kimutatták, hogy például az öregekkel szembeni „dadus” nyelv, mellyel az idősök lekezelése, és fontosabb feladatokra való alkalmatlanságuk akaratlan tudomásukra hozatala fejeződik ki, valóban megrövidíti az idősök életét.
- ⁵ Bővebben Vance Packard ír az amerikai társadalom '30-as évekbeli vágyainak piaci felhasználású gyakorlatáról (Packard, V. 1971).
- ⁶ A folyamat irodalmi bemutatására Kundera *Eduard és az Isten* novellája lehet példa, amely nem egyszerű moralizálás a szélhámassággal szemben, hiszen az Eduárdot körülvevő elvtársi világ valóban tréfára méltó (Kundera, M. 2004). Mégis, a szerző talán akarata ellenére is bemutatja, milyen környezeti feltételek terelhetnek egy intelligens fiatalat a szélhámasság felé. Az olvasók többsége – gyanítom – Eduárdot fogja mindennek ellenére szimpatikusnak tartani.
- ⁷ Részletesen erről lásd Sisella Bok könyvét (1983).

Irodalom

- ALEXANDER, C. J. (1996): *Szociológiaelmélet a II. világháború után*, Budapest, Balassa Kiadó
- ARONSON, E. (1992): *A társas lény*, Budapest, KJK
- BOK, S. (1983): *A hazugság*, Budapest, Gondolat Kiadó
- CHAPMAN, H. A. (1972): *The Games Children play*, Berkeley, New York
- CLAUSS, G.–HIEBSCH, H. (1965): *Gyermekpszichológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- CIALDINI, R. B. (1999): *A befolyásolás lélektana, A meggyőzés pszichológiája*, Budapest, Corvinus Kiadó
- ELSTER, J. (1995): *A társadalom fogaskerekei*, Budapest, Osiris Kiadó
- F. VÁRKONYI Zs. (1986): *Már százszor megmondtam*, Budapest, Gondolat Kiadó
- GOFFMAN, E. (1978): *Érintkezések*, Szociológiai Füzetek
- GORDON, T. (1990): *A Gordon-módszer, A szülői eredményesség tanulása*, Budapest, Gondolat Kiadó
- HANKISS Á. (1978): *A bizalom anatómiája*, Budapest, Magvető Kiadó
- HEIDER, F.–SIMMEL, M. (1987): *A viselkedés észlelésének kísérleti vizsgálata*, In: Csepeli Gy. (szerk): *A kísérleti társadalomlélektan főárama*, Budapest, Gondolat Kiadó, 178–195.
- KELLEY, H. H. (1967): *Attribution Theory in Social Psychology*, Nebraska Symposium on Motivation, Lincoln, University of Nebraska Press
- KUNDERA, M. (2004): *Nevetséges szerelmek*, Budapest, Európa Kiadó
- MÉRŐ L. (1996): *Mindenki másképp egyforma*, Budapest, Tericum Kiadó
- MARCUSE, H. (1990): *Az egydimenziós ember*, Budapest, Kossuth Kiadó
- PACKARD, V. (1971): *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában*, Budapest, Gondolat Kiadó
- PRATKANIS – ARONSON (1992): *A rábeszélőgépj*, Budapest, AbOvo
- SÍKLAKI I. (1994): *A meggyőzés pszichológiája*, Budapest, Scientia Humana
- ZSOLT P. (2002): *Médiaháromszög*, Budapest-Vác, Eu-Synergion Kft.
- ZSOLT P. (2003): *Médiaetika*, Budapest-Vác, EU-Synergion Kft.

2.4 Bűntudat

A bűntudatot már nem is itt, az antiszociális fejezetben kéne tárgyalnunk, de azért a bűntudat messze nem olyan egyértelműen proszociális alaptulajdonságunk, mint ahogy azt az olvasó feltételezné.

A civil vélekedés a bűntudatról egyértelműen pozitív. Azt jelenti, hogy az illetőnek van lelkiismerete, hajlamos és feltehetően törekszik is a jóra. Persze lehetséges, hogy valóban rossz dolgokat cselekszik, s jobb vigyázni vele, de akkor is „jó ember”. Akinek lelkiismerete van, az hálátlan sem lesz, aki tehát bűntudatra hajlamos, az sokkal inkább „túlszocializált”, semmint alulszocializált. Például azért jellemző rá a bűntudat, mert mindig magas és megvalósíthatatlan erkölcsi céljai vannak, sokat jár templomba, vagy más módon hajszolja a tökéletességet.

Ezzel szemben a pszichológia a bűntudatosság káros hatását szokta kiemelni, a szociálpszichológusoknál pedig találunk hasznos és káros hatására vonatkozó eszmefuttatásokat is. (A '70-es évek kísérletei zömében a bűntudat proszociális hatását mutatják ki, például Cialdini vagy Kenrick kísérletei. /Ld. Mackie – Smith 2002/).

Amikor az ítélendő bűntudatról beszélek, természetesen nem az időnkénti és jogos bűntudatra gondolok, hanem a gyakori, kóros és a megmagyarázhatatlan bűntudatra. A pszichológia klinikai tapasztalata is az, hogy a sok bűntudattal küzdő emberek gyenge, másba kapaszkodó, és mást is könnyen vádoló személyiségek. Jó munkaezők és kellemes munkatársak, de privát környezetük számára már kellemetlenek. Minden döntésükben bizonytalanok, még akkor is, ha épp az ellenkezője látszik rajtuk. Bizonytalanságukat kompenzálhatják túlzott határozottsággal, ami mögött azonban csak a kérlelhetetlen, enyhítő körülményeket látni nem tudó vagy nem akaró, a szörnyű ürességtől rettegő lélek bújjik meg. A bűntudatos személyiségek gyakran rendkívül merevek, erkölcsi kapaszkodókat keresnek saját bizonytalanságuk enyhítésére, életük folyamatos menekülés. De vajon mitől menekülhetnek? – Erre a kérdésre magunk is megpróbálunk majd válaszolni, és Freud gondolatára is érdemes utalnunk majd, aki a *tudattalan bűntudatról* beszél.

A pszichológusok megfigyelései azt mutatják, hogy a nem labilis és határozottabb személyiségek, valóban ritkábban bűntudatosak. Ennek oka lehet az, hogy erkölcsi kívánalmaikkal ellentétes viselkedésük esetében is, már előre mérlegelik a lehetséges következményeket, és döntésükben számolnak is a kellemetlenségekkel (Ranschburg J. 1993). Ha valaki munkája kapcsán kerül ellentmondásos helyzetbe, abban az esetben is, ha szakmai szocializációjában előrébb tart, könnyebben hoz olyan döntést, amelyben a legkisebb rosszat bűntudat nélkül tudomásul veszi. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a civil megfigyelés is helytálló, számos esetben öngazolásos évnvédelemmel hessegetjük el a bűneinkkel való szembenézést.

A bűntudatot nem ismerő ember vitathatatlanul antiszociális, erősen torzult személyiség, pszichopata. A szélhámosnak azért nincs bűntudata, mert nem interiorizálta azokat az értékeket, amelyet a társadalom többi tagja, de eljátszásukra nagyon is képes. Ha valakinek az identitása szétesett, s nem érzi azt, hogy a múltja ő maga lenne,

és hogy múltjához való kötődése morális elvárásokat jelent a számára, szintén nem érez büntudatot. Az Én-je leépül a szenvedélybetegeknek, és sajnos bármilyen perifériára szorult is fenyegeti identitása szétesése. De szituációs hatások is kiválthatják az identitás és az erkölcsös viselkedés átmeneti kikapcsolását.

A második világháború előtt a japán katonáknak egyáltalán nem volt büntudata a kínaiakkal szembeni kegyetlenkedések során. Identitásukat mégsem érte károsodás, ami azzal magyarázható, hogy identitásukat „otthon hagyták”. Otthon mindenki valamilyen családi kötelék részeként élt, a kínaiak lerohanása azonban mintha nem is velük történt volna, hiszen semmilyen családi hálózati kontroll nem kísérte viselkedésüket, senki sem nézte mit csinálnak, a kínaiakat pedig nem is emberi lényeknek látták. Legalábbis átmenetileg. Ha felveszünk egy egyenruhát, már kicsit el tudjuk rejteni mögé magunkat. Antropológusok megfigyelték, hogy azok a törzsek, amelyek elmaszkírozzák magukat akkor, amikor csatába indulnak, sokkal több kegyetlenséget hajtanak végre, mint azok, amelyek ezt nem teszik. Utóbb viszont szembesülhetnek saját tetteikkel, és értetlenül állhatnak előtte, ahogy az amerikai katonák a vietnami szereplés után, a japánok a kínaiak közti vérengzés után, és sorolhatnánk a borzalmakra képes emberi cselekvéseket a végtelenségig. Utólag azonban megjelenik a büntudat.

Egyes szerzők úgy is gondolják – hivatkozik rájuk például Hankiss is (1983) –, hogy Európa kultúrájára inkább jellemző a belülről vezéreltség és a büntudat, míg a japán kultúrára a kívülről vezéreltség és a szégyenérzet. (Kívülről és belülről vezéreltség témájáról bővebben a divat kapcsán szeretnék majd beszélni.)

Hamar a bűnözés terepére kerülnek azok, akiknek személyisége eleve nem ismeri a büntudatot. A büntudat-nélküliségnek a pozitív ellentéte azonban nem a büntudatos, hanem az egészséges erkölcsi érzékkel rendelkező személyiség. Ugyanakkor a büntudatnak sem vitathatjuk el jelentős funkcióját. Az egészséges erkölcsi személyiséggel rendelkező embernél a büntudat a cselekvést nem zárja le, sőt, addig tartja feszültségben, míg a helyzetet megnyugtatóan nem rendezi.

A büntudat kapcsán rendszeresen felbukkan az erkölcs témája. Nyilván akkor érzünk büntudatot, ha erkölcsünkkel ellentétesen cselekszünk, ezért valamit illene mondanunk az emberi természet erkölcsi jellemzőiről is.

2.4.1 A büntudat eredetének freudista elmélete

A büntudat lélektani jelenség, akkor is, ha az egyénben van, s akkor is, ha a történelembe ágyazódik és kollektív magatartásminta a nemzeti kérdések értékelésére, kezelésére. A szégyen inkább szociálpszichológiai fogalom, hiszen közösség kell hozzá, a büntudathoz elégséges egyetlen ember is. Büntudat esetén úgy érezzük, hogy saját normáinkat is megsértettük, szégyen esetében azonban erről nincs feltétlenül szó. A szégyenre való hajlamosság azonban szocializációs termék is, mert a gyerekkorától fogva nudista strandra járó kevésbé fog szégyent érezni nem kívánatos meztelensége esetén, mint a puritán erkölcsi környezetben nevelkedett.

Piers és Singer '50-es években megfogalmazott koncepciója szerint (Ranschburg J. 1993) a büntudat a Freud által is kifejtett ego és szuperego közti konfliktusból

származik, míg a szégyen az ego és az éniideal feszültsége. A szégyen nem erkölcsi kérdés, és csak akkor jelentkezik, ha azt hisszük, a kellemetlenségről más is tudomást szerzett. Elválasztani mégis nehéz a büntudattól, mert igen gyakran együtt jelentkeznek (lásd a nudista példánkat).

A gyakori szégyenkezés önértékelési zavarokhoz vezet, s végül az egyén arra gondol, hogy ő valóban ügyetlen, kétbalkézes. A gyakori büntudat ennél súlyosabb következményekkel jár, öngyűlöletté válik. (A szégyenkezés miatt kisebbségi érzéssel küzdő általában nem ítéli meg magát ilyen súlyosan.)

A szégyent gyakran átélő személy könnyebben kilábal állapotából, mert ha talál valakit, aki szereti ügyetlenségét vagy más hibáját (például testi hibáját) elfogadja, állandó szégyenkezése önmaga előtt is megszűnik. A büntudatos személyiségstruktúra azonban mélyebben rögzült, és ha valaki szeretni próbálja, mint az öngyűlölt embereknek általában, hamarosan az őt szerető embert is meggyűlöli. „Ha valóban értékes ember lenne, nem szeretne engem” – vallja a büntudatos alkat, vagy Woody Allen önironikus tolmácsolásában: „nem lennék olyan klubnak a tagja, amely felvenne sorai közé”.

A szégyenkező ember olyan partnert keres, aki mellett enyhülhet szégyenérzete, a büntudatos azonban olyan játszmákban talál stabil kielégülést, ahol folyamatosan megalázások érik. A „te mindig csak bántasz engem” játszma segítségével pedig büntudatot lehet kelteni a partnerben is. A büntudatos szívesen veszi, ha a másik is hozzá hasonlatosan büntudatos, és felháborítja, ha nem. (A gyerekjátékmánál büntudatkelési játszma a „mert te nem szeretsz engem” bővebben lásd a Szélhámoság fejezetet.)

Mind a szégyen-, mind a büntudat-érzet a szocializáció során rögzül. A freudi elgondolás szerint a büntudat akkor alakul ki, amikor a szülői elvárás meghaladja a gyerek képességeit, ám ezekkel a normákkal a gyerek azonosul, de mivel nem tud megfelelni nekik, a saját felettes éne iránt is agressziót kellene éreznie.² Ezt azonban nem teheti, így nem marad más hátra, mint, hogy az önpusztítás nyílt vállalása helyett büntudatot érezzen. Freud kapcsolatot lát az önmagunk ellen irányuló agresszió és a büntudat között, és magyarázatot az agresszió átférfálásban véli. Ennél egyszerűbb gondolat a fentiekben már kifejtett, amely a büntudatból vezeti le az önagressziót. Elképzelhető azonban, hogy Freudnak is igaza van, s nemcsak a büntudat kialakulása után jelentkezik az önagresszió, de már a büntudat kialakulásában is szerepet játszik, mint reakcióképzés.

Freudnál az ember eredendően is büntudatos teremtmény, mert az ösztön én vágyai eleve szemben állnak a szocializált énjével (lásd az Ödipusz-komplexust). A nemi ösztönökkel való küzdelem azonban elsősorban a puritanizmus problémája, és kevésbé a mi korunké. Ezért is szeretnénk a büntudat magyarázatára egy másik, ma talán jobban megfelelő éntipológiát kidolgozni.

A felettes én és az Ego konfliktusa mellett mi szerepkonfliktusokból származó büntudattal is találkozunk. Például rossz jegyet kell adnunk valakinek, aki emiatt bukik

² A mondat eredetileg Groucho Marxtól származik.

ki az iskolából. Ebben az esetben egy szakmai szerep kényszere áll szemben egy általános erkölcsi elvárással, mely szerint nem jó, ha mások sorsába radikálisan beavatkozunk, megítéljük őket stb. A tanár, az orvos, az újságíró, a politikus és bármely más szakma képviselője ráadásul nem csupán az általános erkölcs és a szakmai elvárások közt élhet át konfliktust, de saját szakmáján belüli ellentmondások esetén is. (Lásd erről a szakmai etikákkal foglalkozó írásokat /pl. Zsolt P. 2003/.) Ezekben az esetekben a büntudat felettes én contra Ego büntudat eredeztetés elméleténél, véleményem szerint, jobban értelmezhető a társadalmi én – társadalmi én (TÉ–TÉ) vagy a társadalmi én – metafizikai én (TÉ–MÉ) konfliktusának modelljével. Nézzünk azonban először egy harmadik típusú variációt!

Például a politikustól rokonai támogatásokat várhatnak, jó munkahelyeket, gazdagságot stb. Amikor azonban a politikus kapcsolati tőkét kihasználva mindezt megszerzi, büntudatot érezhet, amennyiben a modern társadalmak ezt korrupciónak tekintik. Ilyenkor a cselekvő egyéni énjé ütközik a társadalmi énjével (TÉ – EÉ konfliktus). Büntudat épp azért lehet belőle, mert a társadalmi értékeket interiorizálta, társadalmi énjébe építette.

2.4.2 A büntudat énszerkezeti típusai

(A büntudat személyiség struktúrájában lévő szintjei) A legalapvetőbb az interakcióink során a számunkra helytelennek ítélt viselkedésből származó büntudat. Amikor a másik embert megkárosítjuk, megsértjük, megalázzuk, kihasználjuk, átverjük, kigúnyoljuk stb. Ilyenkor egyéni pillanatnyi érdekeinknek engedelmessé válnak, amit aztán később megbánunk. Interakción az egyéni szinten történik, amely jól átlátható, s amelyet itt most nem ösztön énné nevezünk (amely amúgy sem lenne szerencsés, mert a szocializáltság utalna), hanem *egyéni énné* (EÉ).

A következő szint a *társadalmi*, amely az egyén közösséghez való tudatát jelzi. A közösséghez tartozás tudata változhat, hiszen van kultúra, ahol nem tart tovább a rokonság, a törzs, a faj, vagy a nemzet határainál. Ma azonban már társadalmi énnékről (TÉ) úgy beszélhetünk, mint ami az egész emberi fajért felelősséget érez. Környezetszennyezésért vagy más népek éhezéséért, más népek igazságtalan politikai elnyomásáért, a tudomány káros hatásaiért, a túlnépesedésért stb. Szűkebben az a kérdés is ide tartozik, hogy hasznosak vagyunk-e a környezetünk számára, lakóhelyünk, munkatársaink számára, hogy munkánknak van-e értelme, vagy pénzkeresésünk csak egyéni önző céljainkat szolgálja, netán mások kárára történik. Civilizációkban gyerekkortól szívjuk már magunkba azt a tudást, hogy környezetünket nem fenntartható módon használjuk, és emiatt pusztá létezésünk büntudatot generálhat.

A társadalmi én egyik alkotóeleme a citoyen felelősségtudat, ami egy olyan polgári-értelmiségi magatartás, amely a közösség szolgálatának magasztos értékeit vallja. Az ezredfordulóra – talán Nyugat-Európában a legkevésbé – a citoyen társadalmi viselkedés háttérbe szorult. Kibontakozott viszont a szakmai differenciáción keresztül a szakmai etikák társadalmi küldetése. (A vállalati és szakági PR-ben a „mission” külön fejezetté vált.)

Társadalmi énné a társadalomban betöltött szerepünkért vállal felelősséget. A felelősségérzetnek és az ebből származó büntudatnak lehetnek közvetlen proszociális hatásai, de elképzelhető az is, hogy valódi segítséget nem tudunk nyújtani. Így például az egyén büntudatot érezhet más népek éhezése miatt, de ezért egyénileg sokat tenni nem tud. Az emberek mégis adakoznak a szegényeket szolgáló alapítványoknak, tüntetéseket szerveznek a környezetszennyezés ellen. Képesek büntudatot érezni azért, hogy a következő generációnak lakható Földet adjanak át, s képesek büntudatot érezni azért, ha hazájuk gazdasági helyzete rossz.

Az embert társadalmi énje teszi alkalmassá az ilyen büntudat átérésére, és mindez teheti pesszimistává és nihilistává, de proszociális tevékenységet is kiválthat. Például a reformkorban az elszegényedés miatt érzett társadalmi büntudat progresszívnek tekinthető. (Hankiss E. 1983) Vagy Kurt Vonnegut, aki a német hadifogság átélése után a világgal szembeni csalódottságát végül is ironikus-humoros módon írta meg. (Nem tudom persze, érzett-e büntudatot az emberi faj önpusztító természetét érzékelve.)

Ezzel szemben az '50-es évek kelet-európai koncepciók perei által keltett büntudatok egyáltalán nem voltak proszociálisak. Sem azoké, akik úgy érezték, hogy nem tudják teljesíteni a normákat, sem pedig azoké, akik nem tudták képviselni korábbi értékeiket. Azok is büntudatosak voltak, akik egyetértettek a koncepciók perekkel, és utóbb ráébredtek az elítéltek ártatlanságára, és azok is, akik nem értettek egyet, de azt nem merték kifejezésre juttatni. Környezeti hatásokra tehát büntudatosá tehető egy társadalom, s az '50-es évek kommunista társadalmi ilyen volt. Az emberek számára csak azt mutatták fel elvesztett értékeikért cserébe, hogy alkalmazkodjanak a központi hatalomnak, bármilyen elvárásokat is fogalmaz meg (Hankiss E. 1983).

Ez az időszak arra is példát hoz, mondja elemzésében Hankiss, hogy az embereket egyszerre érte támadás amiatt, hogy nem dolgoznak elég jól, vagy nem elég közösségi lények, de nem adtak lehetőséget arra, hogy jól dolgozzanak, és nem alkothattak saját közösségeket. Ez a környezet azok számára, akik meg akartak felelni az elvárásoknak büntudatot generált, akik pedig nem, azokat cinikussá tette. (Ma is tudunk büntudatot generálni, ha például olyan elvárásokat támasztunk egy közösséggel szemben, amiről tudjuk, hogy nem tud teljesíteni. Például tanár diákjaival szemben, főnök beosztottjaival szemben, kormányzat az adminisztrációval szemben, többségi társadalom a cigánysággal szemben stb.)

Az ország a rendszerváltás időszakába mégsem annyira büntudatos, mint inkább egy cinikus lelkiállapotban jutott. Hosszú távon a hatalom nem képes büntudatban tartani a társadalmat, és az erősebb énnel rendelkezők eleve nem vonhatók be a kollektív büntudat csapdájába. Az ezredforduló Magyarországot is inkább jellemezte egy anómiás helyzet, egy rossz közérzet, semmint a büntudat.

Végezetül a *metafizikai én* is rendelkezik saját büntudattal, de ez a legkevésbé konkrétizálható. Ennek eredete jórészt a létbevettség, a horror vacui elfogadhatatlansága, azaz egyszerűen egy szorongás, amelyet sokkal jobban tudunk magyarázni, ha büntudatként érzékelünk. (Ezt a reakcióképzést metafizikai büntudatnak nevezem.) A szorongás eredetét az alábbiakban az objektív-szubjektív én-sorrend modelljével próbálom magyarázni.

A metafizikai büntudat jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a teológusok az európai történelemben igen sokat foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy

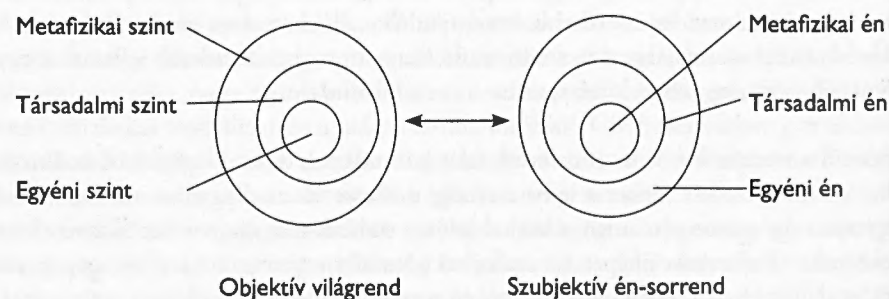
honnan származik világunkban a rossz? Épp azok foglalkoznak sokat ezzel a kérdéssel, akik maguk is elevenen átélnek a metafizikai büntudatot. Az egyik válasz Ádám és Éva bűnbeesése, amely indokolja, hogy a büntudat már eleve bennünk legyen (bővebben lásd Hankiss E. 1997).

(Énszerkezeti modell) Sokféle én-tipológia létezik. Mead a felépített ént (Me) különbözteti meg a reaktív éntől (I), mert hogy szerinte is lehetőségünk van kreatívan hozzájárulni, és megváltoztatni a társadalmi építményt (Me-t) és önmagunkat. Mások, mint Freud, az ego-t különböztette meg az Id-től és a super ego-tól, Berne pedig szülő, gyerek és felnőtt ént különböztetett meg. Itt az olvasó egy új tipológiával találkozhat, a mindannyiunkban jelen lévő *metafizikai, társadalmi, és egyéni* énnel.

Freud vagy Berne éntipológiája is csak modellszerűen a valóság egy részét fedti le. A mi metafizikai-társadalmi-egyéni én modellünk is, remélhetőleg, rendelkezik magyarázó erővel. Ezt vizsgáltuk a büntudat kapcsán, s majd egy másik alkalommal még a szerelem kapcsán is teszünk rá kísérletet.

A modell segítségével még egy jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. Racionálisan – vagy másképp fogalmazva – objektív módon vizsgálva az én-szintjeink közül legnagyobb erővel a metafizikai szint az, ami hat rá. Az öntudatra ébredt ember, aki kénytelen volt szembesülni azzal, hogy nem ő a világegyetem középpontja, mára tökéletesen tisztában lehet azzal, hogy a világegyetemből mekkora hely az övé. A következő szint a társadalmi szint, amelynek objektív jelentősége jóval nagyobb, mint az egyén bármilyen problémája. Épp ezért a társadalmi énnél alapján végzett munkánk alapvetően meghatározza önértékelésünket. Ebben a sorban szükségképp utolsó az egyéni szint.

Ez a hármas tagolódás, amelyet koncentrikus körökkel is ábrázolhatunk, épp ellentétes azzal, hogy rendkívül fontosak vagyunk önmagunk számára, s hogy egyéni énnél körül forgunk elsősorban. A személyiségfejlődés során is először ezzel az énnel találkozunk, s csak később, a decentráció kognitív fejlődése során ismerjük fel a többit. Egy társadalmilag aktív embernél ezt követi társadalmi énjének fontossága, s csak azt a metafizikai. Metafizikai énnél képesek vagyunk élni, társadalmi énnél nélkül szembevetendő az alulsocializáltság, egyéni énnél pedig az éntudattal nem rendelkezők közé kerülünk, melyből az állatvilág legfejlettebb alanyai is kiemelkedtek.

7. ábra.

Az egyensúlyt például úgy lehet megteremteni, hogy a szubjektív én-sorrendet az ember megpróbálja az objektív világrendhez alakítani. Elképzelhető, hogy más kultúrában nem kapott olyan központi szerepet a büntudat, mint a zsidó-keresztényben, nálunk azonban a bűnbánat periódusaiban időnként, az intuíciók szintjéig sikerült az összhangot átélni, és a szubjektív én-sorrendet az objektívhez igazítani. (A buddhizmusnak nincs szüksége a büntudatra, s ugyanezt az egyensúlyt a meditációval igyekszik elérni.)

A zsidó-keresztény kultúrában a szeretet érzelmi megjelenítődésének elvárása jelentkezik kényszerszerűen. Annak van büntudata, aki nem képes aktív szeretetet érezni embertársa iránt. Még az ellenségekkel is felebaráti módon kell bánni, a szexualitástól és a mohóságtól való tartózkodás is vallási oldalról vált ki büntudatot, az alázat kényszere, és a szolgáltni akarás kényszere is erős nyomást gyakorolt a felettes énré, amelynek megfelelni szintén nem lehetett. Például az ember igen nehezen szereti azt, aki az ellensége, ám ha erkölcsi meggyőződése, hogy szeretnie kéne, az ellentétes érzelmeket büntudat is követi. (A buddhisták szerint nem kell ellenségeinket szeretnünk.) A keresztény középkor egyszerre a legbüntudatosabb korok egyike, és egyszerre a legnagyobb kicsapongásoké is. A mérleg nyelve könnyen átbillen, a büntudat mérhetetlen nyomása hatására a személyiség erkölcsileg könnyen összeroppan. A középkori embernél a felettes énré a metafizikai én költözött, és a társadalmi szerepek között is kitüntetett volt a papságé.

Az énstruktúrához köthető társadalmi szerepek a következők: A metafizikai én szerepe a papi szerep, a társadalmi én tipikus szerepeit a közigazgatásban dolgozók, a politikusok és az újságírók testesítik meg. Minden olyan foglalkozás ide tartozik, amely a köz érdekében tevékenykedik, így egyre több piaci vállalkozás is. Az egyéni én szerepei pedig a barátok közti együttlét, a hétköznapi tudat használata, amely csapong és kevésbé elemző.

Az egyensúlyteremtésnek más módjai is elképzelhetők. Megpróbálhatunk hozzányúlni az objektív világrendhez, s azt mondhatjuk róla, hogy a legfontosabb például a társadalmi szint, ezt követi az egyéni, és jelentéktelen vagy megtúrt módon beszélhetünk a metafizikai szintről. Egy ilyen, az „objektív” világrendet a társadalomtörténetben is példátlan módon átalakítani próbáló kísérletnek lehetett tanúja az emberiség a szovjet modell kapcsán.

Valószínű azonban, hogy az ember lényege abban a paradoxonban rejlik, hogy egyszerre fontos a maga számára, és jelentéktelen a világ számára. Ez pedig annyit tesz, hogy az objektív világrend és az Ének sorrendje közötti tartós egyensúly nem teremthető meg.³

Nincs terünk arra, hogy ebben a pszichológiai okoskodásban még jobban elmélyedjünk, még a büntudat terén sem. Azt azonban bizonyára érzékeli az olvasó, hogy logikai variációk kívánják kifejtésüket. Érdeemes volna kutakodni az EÉ (egyéni én), a TÉ (társadalmi én), a MÉ (metafizikai én) különböző variációi után. Látható, hogy ezek önmagukban is szülehetnek konfliktust, és az egymással való ütközésük során is.

Móricz Zsigmond Rokonok című művében például az EÉ-TÉ ütközik. A rokonok elvárása, hogy a kiemelkedett családtag nekik is közhivatalt biztosítson, a társadalmi én viszont azt mondja, épp ez a helytelen, ez a korrupció.

2.4.3 A büntudat elhárítása és feloldása

A büntudatot egyaránt próbálják helyes, illetve helytelen irányba feloldani. Néhány esetben könnyen megmondhatjuk, hogy melyik büntudat feloldási módszer helyes, illetve helytelen, máskor nehezebb nem vitatható ítéletet mondani.

Az egyéni én helyes büntudat feloldása, ha az interakcióinkban elkövetett hibáinkat jóvá tesszük, vagy legalábbis megpróbálkozunk ezzel. Társadalmi énünk büntudat feloldására már jóval korlátozottabbak a lehetőségeink. Egész biztos helytelenül járunk el az egyéni szinten, ha például elhitetjük magunkkal, hogy áldozatunk megérdemelte, amit kapott (*racionalizáció*).⁴ S akkor is, ha a büntudatot okozó cselekvést megpróbáljuk meg nem történné nyilvánítani és elfelejteni (*elfojtás, izoláció, annuláció*). Ilyenkor feltehetőleg a büntudat a tudattalanban tovább munkálkodik.

Freud szerint a tudattalan büntudatra úgy következtethetünk, hogy egyes emberekben felfedezhető a büntetéskereső magatartás. Jóllehet nem tudják miért keresik a büntetést, de ha megkapják, megnyugszanak. A tézist persze erősen kritizálja a szakma (lásd Ranschburg J.1993), mondván, hogy a büntudathoz szükség van a helyes viselkedéstől való eltérés felismerésére, azt azonban elfogadja, hogy a már meglévő büntudat elfojtása nem tűnik el nyomtalanul, és a tudattalanban tovább dolgozik.

Szerencsétlen megszabadulás a büntudattól az is, ha *projekcióval* saját bűneinket a másikba vetítjük, és így bűnbakokat gyártunk. Történhet ez az egyéni és a társadalmi én szintjén is. Kollektív esetben az egyik nép a másikba plántálhatja bűneit. Hitler például saját büntudatára (például mert nem árja vér folyt az ereiben) kivetített agresszióval válaszolt. „Más is bűnös – gondolhatta –, nemcsak ő, s megérdemlik, hogy bűnhődjenek.” Később a zsidóüldözésben részt vett intézményeknek és katonáknak is racionalizálni és kivetítenie kellett saját büntudatukat (Hankiss E. 1983).

A büntudat feszültségét az is csökkentheti, ha *azonosulunk* azzal a csoporttal vagy személlyel, akit követve cselekszünk, s e módon helyessé nyilvánítjuk, amiben esetleg kételkedünk (például azonosulunk az agresszorral). A szerencsétlen feloldási kísérletek közé tartozik a *perceptuális elhárítás* is, amely azt jelenti, hogy a büntudatot szülő okok megsza- porodásával szemben az egyén úgy védekezik, hogy magasabbra emeli az ingerküszöbét.⁵

Alfred Adlertől származik a feszültség elhárításának *kompensációval* való megsza- badulásának felismerése. Ugyanezt a büntudatra is értelmezhetjük. Eszerint elfogadjuk, hogy hibát követtünk el, s emiatt büntudatot is érzünk, ezt pedig megpróbáljuk más területen ellensúlyozni, esetleg nem is azzal szemben, akivel hibáztunk. Az a szerencsétlen eset is elképzelhető, hogy a kompenzációt csak képzeletben hajtjuk végre. A kompenzációnak megvan az a proszociális lehetősége, hogy hasznos dolgokat cselekszünk. Ilyen kompenzáció lehet például, ha a szegényeknek adakozunk, ha jótékonyági alapítványokban végzünk aktív munkát stb.⁵

A metafizikai szinten jelentkező büntudat mitikus, megmagyarázhatatlan, a létbevettség szorongásából fakadó büntudattá konkretizálódó érzés. Az emberek hajlamosak arra, hogy miután mélyen átérezték esetlegességüket időbe és térbe zártságukat, szorongásukat büntudatként érzékeljék. Érdekes jelenség, hogy az egyéni és társadalmi büntudat képes elfedni a metafizikai szorongást, s a zsidó-keresztény kultúrában minél

kevesebb valakinek a bűne, annál erősebb büntudatot érezhet kis vétkei miatt is. A szentek büntudata a leghevesebb, míg az átlagemberek életük során többnyire eladósodnak bűneikben. Ifjúkoruktól időskorukig, metafizikai szorongásunk (és metafizikai énünk is) többnyire háttérbe szorul, hogy aztán a halál közeledtével megint előtérbe kerüljön.

A metafizikai énünket nemcsak az egyén életkora szerint vagy a történelem időszakai szerint, de a különböző kultúrák is másképp kezelik. A buddhizmus például megpróbál feloldódni benne, és sokkal kevésbé szorong tőle, mint a zsidó-keresztény kultúra. A metafizikai énünkben jelentkező mitikus büntudatra a keresztény világ a bűnbánat intézményesített formáját dolgozta ki. Ennek lelki életben megmutakozó technikája úgy néz ki, hogy az egyéni és társadalmi szinten megjelenő büntudatot összegyűjtheti az egyén, és beleteheti metafizikai énjébe, azaz a vallásos érzületeibe.

A mitikus büntudat így nyer annyi plusz nyomást, hogy elhagyja az ember lelkét. A katolikusok a gyóntatás és a penitenciák révén ezt a lelki folyamatot a tökélyre fejlesztették. Intézményesített eszközökkel tudták elérni, hogy tömegek saját individuumaikat sem feladva, extatikus rituálék nélkül is, időlegesen összhangba kerüljenek azzal a világrénddel, amelyben az egyéni én egészen jelentéktelen. Később a reformációval, majd a szekularizációval azok a mechanizmusok, amelyek a bűnbánat gyakorlatai után megszabadítottak mindenfajta szorongástól, megszűntek.

Egy társadalmi szintű próbálkozás a kommunista ideológia is, amelyben a metafizikai én helyére a társadalmi akarták ültetni, és a társadalmi ént próbálták vallásos módon kezelni, s a társadalmi szinten tett bűnbánatoktól remélték a mitikus szorongástól való megszabadulást is. A 20. század büntudatos embere a tipikus szovjet ember, akinek felettes énje a kollektivitással válik azonossá, vagy másképp fogalmazva, a felettes én a társadalmi énnel válik eggyé. A szovjet ember előtt ott van a feladat, hogy éljen a történelem adta lehetőséggel, és háttérbe szorítva egyéni vágyait, mindig csak a közös jövőért cselekedjék. A szovjet ember a világ átformálásának önbizalmával valóban permanens forradalmat vívott, s mindazt, aki nem azonosult erkölcsével bűnösnek ítélte.

2.4.4 A büntudat és a segítősi hajlandóság

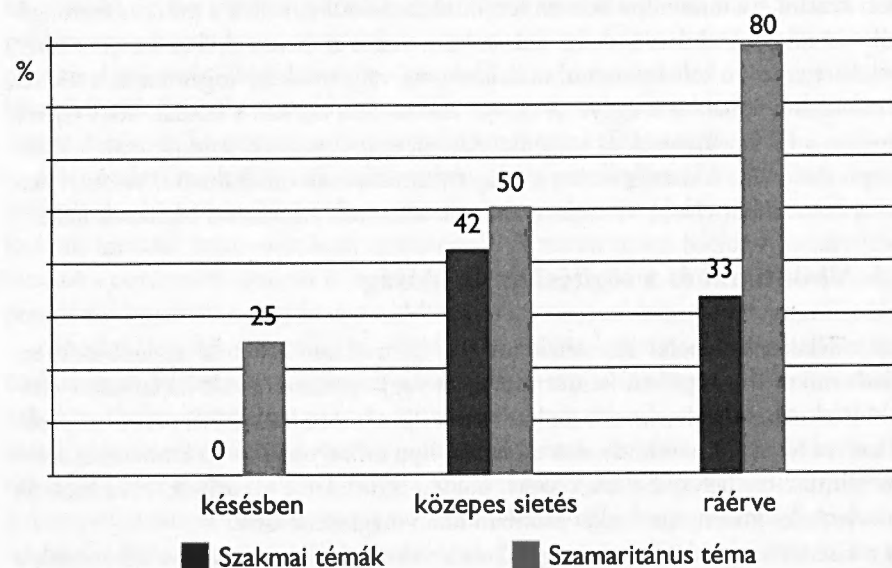
Egyes szociálpszichológiai kísérletek mindig büntudatot keltenek az emberekben, például amikor irigységüket, konformitásukat vagy agresszióra való hajlamukat vizsgálják. Ezeknek a kísérleteknek azonban nem célja a büntudat keltése, sőt etikai problémákat vet fel, mint nemkívánatos utóhatás. Épp etikai okokból az embereket szándékos büntudatos helyzetbe, csak azért, hogy a büntudatot vizsgálják, nem szokták hozni. Áttételes következtetéseket azonban talán mégis tehetünk.

Egy kísérletben például a segítségnyújtásra való hajlandóságra voltak kíváncsiak a kutatók. Feltételezhetjük, hogy akinek a felettes énjében nagyobb szerepet kap a vallásos erkölcs – vagy a mi fogalmainkkal, erősebb a metafizikai énje –, annak a büntudatra való fogékonysága is nagyobb, és a büntudatot elkerülő tevékenységre való hajlandósága is. Ez azonban nincs olyan nagymértékben így, mint ahogy azt előzetesen gondolnánk.

A metafizikai én alkalomszerű fölébresztését kutatók úgy érték el, hogy a kísérleti személyek egyik csoportjával – akik teológiai hallgatók voltak –, az irgalmas samaritánus

történetét elemeztették, míg a másikkal, akiknél nem akarták, hogy a segítségnyújtás erkölcsi kötelezettsége élénken éljen bennük, egy semleges szakmai kérdést vitattak meg. Miközben a hallgatók feladataikon elmélkedtek, megszakították az órájukat és megkérték őket, hogy menjenek át egy másik épületbe. Útközben azonban a beépített „áldozattal” találkoztak, aki elesett, és segítségre szorult. Darley és Batson voltaképp arra volt kíváncsi, hogy mennyire befolyásolja a hallgatókat az, hogy sietniük kell vagy sem (Klein – Bierhoff, 1995). Volt akiknek azt mondták, hogy „siessenek, mert már percek óta várják önöket!”, volt akiknek azt mondták, hogy „az asszisztens készen áll, kérem menjenek át.”, s volt akiknek azt mondták, hogy lehet, egy kicsit várakozniuk is kell. Tehát a független változók a magukat késésben érzők, a közepesen sietősek és a ráérősek.

Az eredmények szerint, az emberek, mikor dolgaik nem halaszthatatlanok (közepesen ráérősek), körülbelül 42 %-uk hajlamos is egy elesett társuknak segíteni. Ha előzetesen metafizikai énjüket pozitív hatások érték, ez felmehet 50%-ra is. A kérdés azonban az, hogy miként befolyásolja a segítségi hajlamot, ha sietős dolguk van. A metafizikai énjüket foglalkoztatók segítségi arányszáma ettől leesett 25%-ra, míg azok közül, akik semleges szakmai kérdésekkel foglalkoztattak (lehet ez például egy matematika feladat), senki sem segített. Azok a hallgatók viszont, akik ráértek, és az irgalmas szamaritánus történetével foglalkoztak, 80%-ban segítettek. (Érdekes és megmagyarázhatatlan eredmény viszont, hogy a szakmai kérdésekkel foglalkozók ráérős helyzetben, kisebb százalékban segítettek, mint közepesen sietős helyzetben.)

8. ábra. Forrás: Bierhoff – Klein, 1995. 274.

Mindez azt sugallja, hogy feltehetően a büntudatra hajlamos embernél is az, hogy valóban segít-e vagy sem, inkább meghatározzák majd külső körülmények, az idő-, a pénz- és az energiaráfordítás szüksége s az, hogy kellő mértékben rendelkezésére

áll-e ilyen forrásoknak. Az is fontosabb, hogy magát valaki kompetensnek tartja-e egy helyzet kezelésében. Ugyanakkor egy szempontból, a büntudatból származó segítségnyújtást mégis sikerült kimutatni.

Ha valaki kifelé forduló állapotban van, azaz úgy szomorú, hogy nem csak magára figyel – hiszen ha ezt teszi, észre sem veszi a bajbajutottat –, akkor valószínűleg azért, hogy jobb kedvre derüljön, vagy csak hogy elfeledtesse helyzetét, és feloldja büntudatát, hajlamosabb lesz a segítségre. A pozitív önkép elérése érdekében a büntudatos ezért keresi az altruista viselkedés lehetőségét (Mackie – Smith 2002). A mi kultúrkörünkben a „vezeklésnek” ez a büntudatot enyhítő vonása jelentősen kihangsúlyozott, és kétségkívül proszociális.

A büntudat azonban önmagában nem nyújt garanciát semmiféle proszociális viselkedésre. Azért, mert lehet befelé forduló, vagy mert nem társul mellé vallásos nevelés, vagy mert más külső tényezők elnyomják a büntudatból esetleg származó proszociális magatartást, amint azt az időtényezőnél láttuk.

Az a tudás, mely a ráérés és a segítségi szándék közötti összefüggésekről rendelkezünkre állhat, megmenthet attól, hogy embertársainkkal felületesek legyünk, s hogy ezt utólag attribúciós magyarázatokkal lássuk el (például azért nem segítettünk rajta, mert nem vagyunk orvosok, mert úgy látszott, hogy önhibájából került helyzetébe, mert nem mi vagyunk a megfelelő személyek arra, hogy az ilyen embereken segítsünk stb.).

Érdemes épp ezért vázlatosan felsorolni néhány, az időtényezőn kívüli környezeti hatást, amely a segítségnyújtást befolyásolja. Ha például jól választjuk meg barátainkat, akik vezető típusúak, és nem viselkednek felelősségelhárító módon, mi is könnyebben nyújtunk segítséget. A pozitív minta kimozdítja az átlagembert is a tehetetlenségből.

A tömeges helyzetekben azonban nem csupán tehetetlenségről van szó, hanem információhiányos állapotról is. Azért reagálunk mi is a segítség elmulasztásával, mert azt hihetjük, a többiek tisztában vannak a helyzettel, s nem akarjuk kinevetetni magunkat. A természetes konformitás azonban pótolható információgyűjtési magatartással. Ha például valaki arra szocializálódik, hogy a bajbajutott körül lévőkől megkérdezze, tudják-e mi baja, hamar kiderülhet, hogy más sem tudja miről van szó. (Ebből következik az is, hogyha viszont mi szorulunk segítségre nagyobb valószínűséggel kapjuk meg, ha közöljük ilyen irányú igényünket. A segítségnyújtás első lépcsője ugyanis az észlelés.)

Aronson a segítségnyújtás egyik legfontosabb szempontját a felelősségre vonhatóságban látja. Véleménye szerint, ha úgy véljük, hogy számon kérhetik rajtunk, miért nem segítettünk, nagyobb lesz a segítségre való hajlandóságunk. Ez azonban, mondhatnánk, nem belső erkölcsi normáknak, mint inkább a külső megítélésnek a kérdése, azaz az ember ilyenkor is a szégyentől menekül. A szégyen elkerülése vezeti a konform segítség elhalasztására (nem segítenek az utcán fekvőnek azt feltételezve, hogy hátha csak részeg, és ezt rajtuk kívül más is tudja), és a szégyen elkerülése vezeti más szituációban, ha éppen segítségre sarkallja (ARONSON, E. 1992).

A segítségre való hajlamot – például ha zárt térben valaki úgy tett, mintha rosszul lenne – a felelősségre vonhatóság mellett az ismert környezet is befolyásolja. Például metrón inkább segítettek, mint repülőtéren. A rátermettség érzése is sokat számít (vérző emberen például kevesebben segítenek, mint nem vérzőn) (BUNGARD, W. 1997).

Egy másik kísérletben, ha egyedül volt a vizsgált személy, aki azt hihette, hogy a szomszéd szobában valaki eltörte a lábát, azonnal segítséget akart nyújtani, minél többen voltak viszont, annál inkább megoszlott a felelősség, s annál inkább arra számítottak, hogy náluknál kompetensebb fog cselekedni. Az egyszerű kísérletben megjelent a felelősség megosztása, a kompetencia és a szégyen hatása is, amelyeket igen nehéz elválasztani egymástól. Minél kompetensebbeknek érezzük magunkat például egy baj elhárításában, annál inkább büntudatunk lesz, ha a segítséget elmulasztjuk.

A büntudat elkerülése proszociálisan nem csak az ilyen segítségnél motiválhat, de létezik olyan elmélet, amely szerint szavazni is azért megyünk el, nehogy aztán a hiányzásunk miatt győztes jelölt a mi lelkünkön száradjon. (Minimalizálni igekszünk a megbánást, mondja a *minimax megbánás-elmélet*. (ZSOLT P. 2004).

A szociálpszichológia a büntudattal úgy találkozik, ha például a segítségi hajlandóságot kutatja, vagy mint kollektív büntudat, amikor egy büntudatos kiscsoport vagy nép magatartását elemzi. Utóbbira példa épp a magyar. Valamikor nemzeti sajtószájként tekinthettünk büntudatoságunkra, ami azonban a problémák előli menekülést hozta magával, a szükséges cselekvésekkel szemben a fölösleges, és előre nem mutató önmarcangolást. Meglehetősen összetett képlettel van tehát dolgunk, s anélkül, hogy Laing (2008) babérjaira törnénk, mondanánk, hogy még az sincs kizárva, hogy az olvasó megismerve a büntudat negatív következményeit, azért fog büntudatot érezni, mert büntudatot érez.

A büntudat „az én rossz vagyok” önértékelési állapotába juttathatja az embert, ami ahelyett, hogy cselekvésre sarkallna, bele is ránthat egy tartós lelkiállapotba. Különösen az alacsony önértékelésű személyeket. A szociálpszichológiai példák ugyanakkor ráirányítják a figyelmet, hogy a segítség elmulasztása milyen mértékben függhet külső tényezőktől. A szociálpszichológia a helyzetben keresi viselkedések magyarázatát, s nem az egyének pszichológiájában. A helyzetek persze nem mentik fel az embert, de megmutatják sebezhetőségét valamint azt is, hogy kiismerhetők. Ez a fajta tudás pedig többet ér, mint a büntudatoság hétköznapi felmagasztalása.

A kutatások azt mutatják, hogy a büntudat a laboratóriumi kísérletekben fokozta a segítségnyújtási hajlandóságot, de a terepkísérletekben nem (Bungard, W. 1997). Például amikor az ismert áramütéses laboratóriumi kísérletet végezték, ha ez után megkérte az áramütött beépített ember, hogy telefonáljanak helyette valahová, azt inkább megtették, mint a kontrollcsoportnál, ahol a kísérleti személy nem áramütéssel büntette vélt alanyát, hanem csak egy lámpa felvillantásával. A laboratóriumi szituációban a társadalmilag elvárt viselkedést jobban gyakorolták, míg a terepen – például amikor azt nézték, hogy egy stoppost mikor vesznek fel – a rokonszenv volt a meghatározó, s nem a büntudat. Sőt elképzelhető, hogy az emberek többsége anonim helyzetekben saját bűneiket hajlamosabbak az áldozatra hárítani, s ilyenkor a segítségben nem a büntudat a meghatározó érzelem, hanem a rokonszenv.

Mint ahogy azonban a bevezető sorokban is jeleztük, a büntudat meglehetősen kétarcú. Elhatalmasodása és hiánya egyaránt antiszociális. Nem tartanánk helyes „programnak” felmagasztalását, és kiiktatását sem. A büntudat „ápolgatása” helyett azonban proszociálisabb viselkedéseket tartunk kívánatosabbnak.

Vannak olyan szomorú helyzetek is, amikor kis felelőtlenségből nagy katasztrófák következnek, s a felelősséget kényszerűen magukra vállaló emberek sohasem képesek szabadulni a büntudatuktól. Tudományos értelemben az ő lelkiismeretfurdalásuk önpusztító, és környezetük számára sem proszociális, mégis nagyon emberi, s erkölcsileg is érthető. A hétköznapi tudat őket jobban megérti, mint a tudományos gondolkodás.

Jegyzet

- ¹ A kóros büntudat iránti pszichológiai érdeklődés nem véletlen, hiszen kézenfekvőnek az öngigazolás, és esetleg a túlzott önértékelés számít. A túlzott büntudat komolyabb rejtély, mint a wobegonhatás. (Utóbbiról lásd a szocializációs fejezet grandiózusos én részét.)
- ² Mindazonáltal a mai ember nem a felettes én túl nagy nyomásától szenved, mint a szenvedélyes keresztény vagy a hithű kommunista. A felettes énre ma viszonylag kis kulturális nyomás nehezedik a nyugati demokráciákban (s az új keleti demokráciákban még kevesebb). Mint azt oly sok pszichológus és szociológus megállapítja (például Erikson vagy Luhmann /lásd a szocializációt vagy a szerelemről írottakat/), a mai probléma az identitás elvesztése. A lecserélhetőség és a pótolhatóság tapasztalata, a metafizikai és kollektivistá büntudattól való megszabadulás egyúttal a jelentéktelenségünk rémét vetíti elénk.
- ³ Ansel Évával erről a kérdéstről beszélgettem, aki egy tanulmányában nagyon költőien a következőképp foglalta össze a jelenséget: „A világ az emberhez mérve a végtelen jelenti. Ezért az ember a végtelenre nyitott véges lény – aki nemcsak ott él a végtelenben, hanem az is ott lakozik benne. Meg van érintve, meg van sebezve a végtelennel, amely nem találhat benne helyet – miként ő sem a határtaiban. Ugyanakkor az ember egy szűk, viszonylag zárt kis világhoz van kötve. Ez a kötöttség és a világra nyitottság se egyensúlyba, se szimmetrikus viszonyba nem hozható. Még akkor sem, ha kapcsolatuk változik.” (Ansel É. 1988).
- ⁴ Ez a jelenség a szociálpszichológiában jól ismert kognitív diszsonancia redukciója. Ellentmondás van a között a kép között, hogy én jó vagyok, valakinek pedig ártottam. Egyensúly vagy úgy teremthető, ha magamról felállítom a kedvezőtlen képet, vagy ha a másiról teszem ugyanezt. (Az agresszió kapcsán írtunk is erről.)
- ⁵ Lehet ugyanakkor ez egy szükséges, elkerülhetetlen énvédelmi reakció is, ahogy a bűnbakképzés is magában rejti azt a pozitívumot, hogy a hirtelen bűnnel való szembenézésről az egyén vagy a társadalom összeroppanna, a bűnbakképzés azonban időt ad neki. Hosszú távon azonban már funkcionálisan sincs semmi haszna, etikailag meg rövid távon is elítéljük mind a bűnbakképzést, mind a perceptuális elhárítást.
- ⁵ A feszültségszabályozó elhárító mechanizmusokat részletesebben lásd például: Mérei F. 1989.15–24

Irodalom

- ANSEL É. (1988): *Az ember szimmetriái: tudásban, vágyban, moralításban*, Világosság, 1988, 696–724
- ARONSON, E. (1992): *A társas lény*, Budapest, KJK
- BIERHOFF, H.–KLEIN, R. (1995): *A proszociális viselkedés*, In: Hewstone–Strobe–Codol–Stephenson (szerk.): *Szociálpszichológia*, Budapest, KJK, 272–287.
- BUNGARD, W. (1997): *A proszociális magatartás empirikus kutatásának módszertani problémái*, In: Csepeli Gy. (szerk.): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 23–37.
- HANKISS E. (1983): *Társadalmi csapdák*, Budapest, Magvető Kiadó, 348–396.
- HANKISS E. (1997): *Az emberi kaland*, Budapest, Helikon Kiadó
- LAING, R. D. (2008): *Tényleg szeretsz...? Gubancok*, Budapest, Könyvfakasztó Kiadó
- MACKIE, D. M. – SMITH E. R. (2002): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó

- MÉREI F. (1989) *A pszichológiai labirintus*, Budapest, Pszichoteam Kiadó
RANSCHBURG J. (1993): *Szeretet, erkölcs, autonómia*, Budapest, Integra-Projekt
ZIMBARDO, Ph. (2012): *A Lucifer-hatás, Hogyan és miért válnak jó emberek gonosszá?* Budapest, Ab Ovo
ZSOLT P. (2003): *Médiaetika*, Budapest-Vác, Eu-Synergon Kft.
ZSOLT P. (2004): *Tömegkommunikációs elméletek – Politika pszichológia gyakorlatok*, Budapest-Vác, Eu-Synergon Kft.

3. FEJEZET

PROSZOCIÁLIS VISELKEDÉSEK

A proszocialitás témakörében a szociálpszichológusok kutatási eredményeiből megtudhatjuk, hogy milyen körülmények között segítőkészebbek az emberek, és milyen önértékek vezetnek egymás megkedveléséhez. A vizsgálatok kedvelt témái az alábbiakban bemutatásra kerülő emberi alapviselkedések, amelyek a személyiség és a közösség közti összhang megteremtését szolgálják. Noha nem romboló célzatúak, ezeknek az emberi viselkedéseknek is meg lehet a maguk pusztító megnyilatkozása. A divat és a humor például épp úgy lehet proszociális, mint antiszociális. Az előbbit mégis inkább proszociálisnak tekintjük, míg a humort sokszor kegyetlen, bántó hatása miatt az antiszociális körbe soroljuk.

3.1 Humor

A mosolyt a fejlődéslelektan, a nevetést a szociálpszichológia, a mosolynak az eredetét az etológia, a humort pedig általában a filozófia sorolja saját szakterületének kompetenciájába. Külön-külön mégis, mintha keveset mondanának.

A nevetés azért tarthatna – legalábbis elméletileg – a szociálpszichológia kitüntetett tárgyai közé, mert kifejezetten közösségi tevékenység. Magában nem nevetgél az ember, a nevetéshez közösségre van szükség.

A mosoly eredete az etológusok megfigyelése szerint a félelem. A meghunyászkodó állatok például a ragadozók vagy a majmok igyekeznek alsó álkapcsukat hátra húzni, mert ez a vicsorítás támadó hatásának ellentéte. Egy nagy tekintélyű ember közelében mi sem szoktunk, és nem is tartanánk illendőnek a nevetést.

Bár a nevetésnek vannak proszociális és antiszociális megnyilvánulásai, a hétköznapi tudat egyértelműen, de a tudományos gondolkodás is proszociálisnak tartja. Az emberek nem szívesen fogadják el, ha azt mondják rájuk, nincs humorérzékük. (Körülbelül a megkérdezetteknek 4%-a hajlandó azt mondani magáról, hogy humorérzéke rosszabb az átlagosnál.) A humorérzék nélküliség annyit is tesz, hogy valaki nemcsak magába zárkózó és közösséget kerülő, még híján van a mentális képességeknek is, nem érti meg a poént.

A tudományos elemzésekben két szempont állhat egymással szemben. Az egyik megfigyelés arra utal, hogy a humor az esetek több mint kétharmadában ellenséges, lekicsinylő és előítéletes. Vajon ez a humor nem inkább antiszociális? Ám másfelől, ha elméletileg kitörölhetnénk világunkból a humort, a hatalom egy jelentős szociológiai kontrollja is megszűnnék, pszichológiailag pedig az önvédelem egy forrása.

A fasizmus elejének egy viccét idézve talán világosabbá tehetjük a humor proszociális erejét: „Tudod miért lett hosszabb a nyári időszámítás az idén? Mert Hitler megígérte, hogy még a nyáron vége lesz a háborúnak.” A cseh vicc büntet, kifiguráz, szembeszáll a hatalommal, rámutat Hitler önteltségére – és általában az emberi elbizakodottság hibájára –, s a náci megszállással szemben erősítette a közösség öntudatát.

A humor proszociális vonásaira többször ki fogunk térni, előzetes felsorolásként pozitív funkcióiként a következőket említhetjük: összetartás, önvédelem, hatalom kontrollja, a kilógó büntetése (lásd jellemkomikum), elemzés, feltárás, a moralitás megerősítése, a kimondhatatlan megnevezése (ami pszichés megkönnyebbülést okoz), a merevség elítélése.

Maslowra hivatkozva Allport a proszociális humort, az érett személyiség jelének tekinti. A fejlett személyiségű ember humora mentes az ellenségességtől, nem jellemző rá a szituációhoz oda nem illő viccek mesélése, amely a társalgás egy pótcselekvése. Nem jellemző rá a szóviccgyártás.¹ Az érett személyiség humora inkább mosolyra mint nevetésre kész, aktuális helyzethez kötött, spontán és nem megtervezett, sokszor pedig meg sem ismételtető (Allport, G. 1985, 305).

3.1.1 Születéstől a szociális mosolyig

A születés pillanatai után megjelenő arckifejezés-utánzás sok fejtörést okoz a pszichológusoknak. Egyrészt nem is jellemző minden csecsemőre, másrészt valószínűsíthető, hogy hamar visszafejlődő képességről van szó. Feltételezik, hogy reflexes viselkedés, és nem takar valódi érzelmeket².

Az első hetekben, ha a csecsemő mosolyog, azt főleg álmában teszi, amely a REM szakaszhoz köthető. Az alvásnak ezt a szakaszát gyors szemmozgások kísérik. A REM-mosolyoknak az anyák sem szoktak különösebb jelentőséget tulajdonítani, amelyek a második héten még félig ébrenléti állapotban is előfordulnak. Hat hét alatt ez a spontán mosoly teljesen eltűnik.

1-2 hónaposan a csecsemő exogén módon is mosolyogni kezd, és minden tapintott hallott és látott dologra így reagálhat. Bár ez külső ingerlésre jön létre, mégsem szociális mosoly. 2 és 3 hónap között, mikor a tárgyakra képes fókuszálni látását a csecsemő, jelenik meg a szociális mosoly. Vak csecsemők szintén elérik a szociális mosoly állapotát, de ők ehhez jóval több simogatási, bökdösési és hangingert igényelnek (Cole, M.-Cole, S. 1998. 189). A társas mosoly kiváltója a szülő, de más ember is lehet. A csecsemő aztán minden idegentől félni kezd, és az ismeretlen arcokra sírással reagál.

A mosoly megelőzi a nevetést, sőt a társas mosolynak stabilizálnia kell, hogy a nevetés megjelenhessen. (4. hónap) Szociális nevetést, mosolyt az 5. hónaptól tárgyak is kiválthatnak. Vagyis legutoljára jelenik meg szociálisan a tárgyakra irányuló reakció.³

A kognitív elmélet szerint a csecsemő azért mosolyodik el, mert felismer valamit. Az etológiai elmélet szerint a mosolyt a genetikailag programozott inger automatikusan váltja ki, míg a kondicionáló elmélet szerint a spontán mosolyt a környezet jutalmazza, s ez aztán rögzül. A három elméletnek az empirikus megfigyelésekre egyaránt van magyarázó értékük, és még ma is versenyeznek egymással. A mosoly ugyanakkor epigenetikus, azaz minden emberi társadalomban közös, genetikai alapokon nyugszik, kondicionálással megerősödik, és az is valószínű, hogy a nevetés már kognitív feltételekhez kötődik. A három elméletnek tehát vannak olyan területei, ahol biztosan állnak a lábukon.

A nevetés már részben figyelmet követelő aktus, részben pedig kockázatni tudó képesség. A biztonságérzet felborulása és gyors visszaállása, az ijedtségtől való megkönnyebbülés a csecsemőknél alapvető nevetést kiváltó. Ilyen például a bújócskázás.

A gyerekek anyjuk csiklandozására inkább reagálnak nevetéssel, mint ha idegenek teszik ezt, ami arra utal, hogy a nevetés nemcsak kockázatni tudás, de a bizalom újjáteremtődése is.

3.1.2 A nevetés

A nevetés a humor jól látható jele, mérni, vizsgálni laboratóriumi körülmények között mégsem könnyű, az erre tett kísérletek kudarcot is vallottak. Ha az emberek tudják, hogy kísérleti helyzetben vannak, már nem úgy nevetnek, mint anélkül. Az sem mindegy, hogy a közönség kiből tevődik össze, milyen viszonyban vannak egymással

és az előadóval. Egy inzultáló humorista egy jól összeszokott baráti társaságban, míg egy jószágos szerepben lévő humorista idegenek között lehet sikereesebb.

Kísérlet tárgyává lehet tenni a humoristát is, ha a közönség a beszervezett, s például minden poénra faarcot vág. Utána lehet járni, hogy az emberek mit gondolnak a humoristákról, szeretik-e őket, negatív jelzőkkel illetik őket – mint például kövérek vagy szarkasztikusak –, etnikai jellemzőikre utalnak, vagy pozitív tulajdonságokat emelnek ki. Osztályozni lehet a nevetés fajtáit, például ártatlan, csúfondáros, ideges, diadalittas vagy udvarias (például a főnök rossz viccén). Az udvarias típusú nevetésből az látszik, hogy a nevetés nem is feltétel nélkül a humor jelzője, lehet színlelhető, de elfojtható is, kifejezhet kétségbeesést és utalhat hisztériára.

Pszichológiai következtetéseket vonhatunk le túl sok, vagy túl kevés nevetésből. Egyik az idegbetegség, másik a depresszió jele. A pszichés betegségeken belül is eltérő dolgokat tarthatnak humorosnak a betegek, vagyis a humor elemzésével diagnózist lehet felállítani.

A pszichológiai megfigyelések arra utalnak, hogy azok az emberek, akik kevésbé magabiztosak, különösen nem mernek nevetni. Nem csupán a kopaszok nem nevetnek a kopaszokról szóló vicceken, hanem az alacsony magabiztossággal rendelkezők általában kevésbé nevetnek a vicceken. Már a fejlődépszichológiai bevezetőben láthattuk, hogy a nevetni tudás párhuzamosan fejlődik a kockázatni tudással, s azok akik súlyos sérüléseket szenvednek kockázatni sem képesek. Fejlődni annyi, mint kockázatni, kockázatni annyi, mint merni nevetni. A betegek azonban állandóan úgy érzik, ők a nevetés tárgyai, szorongáskeltő karikatúrákat pedig már csak azért sem tudják felhőtlenül szemlélni, mert létállapotuk is szorongással teli.

Szkizofrén betegeknél is furcsa tapasztalatot szereztek a kutatók. Az ilyen beteg ugyan nevet egy karikatúrán, de korántsem biztos, hogy azon nevet, ami valóban mulatságos. Egy mérlegre nagy hasa miatt csak fordítva felálló férfit ábrázoló rajzon az egyik beteg nem azért nevetett, mert a nagy hasú így nem tudta megnézni, hogy mit mutat a mérleg, hanem azért, mert a karikatúra számára terhes (?) férfit ábrázolt (Séra L. 1980). A szkizofrének önmagukba zárt világa már nem képes a valóság egészére reflektálni, abból csak a számukra fontos elemeket emelik ki.

Vizsgálták mozielőadásokon a nevetés felcsattanásának, kiterjedésének és lecsengetésének görbéjét. A görbe meglehetősen általános megfigyelés a nevetés szociálpszichológiai jelentkezésekor. Más kutatók, mint például Rose Coser 1960-ban a humor státusfüggését elemezte (Pollio, H. 1986). Az a mindennapi tézis igazolódott, hogy a humor lefelé irányul, s a hatalmi helyzet előjoga. Egy kórházban a humoros megjegyzések döntő részét a vezetők tették, majd a fiatal orvosok, s elenyésző mértékben a nem orvosok. A humor tárgya pedig többször volt a nem orvos alkalmazott, a beteg, az idősebb, az alacsonyabb beosztásban lévő és a kívülálló.

Erving Goffman is azt mondja, hogy a kellem a státus előjoga, és nem fordítva. Nem azért válik valaki magas státusúvá, mert jobb humorérzéke van (Goffman, E. 1981). A főnök viccén illik nevetni, azaz a főnök hol valóban elragadónak tűnik, amiért humorral oldja a feszültséget, hol pedig maga a viccelődés és a rá adott reakció sem más, mint a státuskülönbségek kommunikációja. Amikor viszont az alárendelt

engedi meg magának, hogy bizonyos helyzeteket, tegyük fel, ugyanolyan poénokkal egészítsen ki, akkor míg a főnök nagyszerű embernek tűnt emiatt, a beosztottat tiszteletlennek és pofátlanak tarthatják.

A humoros szerepek a csoportfejlődés során is megjelennek. Newcomb szerint a csoportfejlődésnek egy pozitív esete, ha benne a szerepek kifejlődhetnek. (vezető, tréfacsináló, programfelelős stb.) E nélkül ugyanis a csoport nem válik stabillá, és nem alakulnak ki közös normák és viszonyok (Forgács J. 1997.321.). A csoport – beleértve a főnököt – el is fogadhatja, hogy bizonyos személyeket nem kell komolyan venni, mert mindenből tréfát csinálnak. Ez esetben az alávetett poénkodó pofátlanból egy legitim bohóccá válik. Ilyen szerep nagycsoport szintjén is kivívható, gondoljunk csak a szocializmus elvtársi hierarchiájában Hofi Gézára. Számos gyermekpszichológus rámutatott már arra, hogy a bohóc szerepét felvállaló diák személyisége pótkielégülésre tör, míg a szociológus számára a bohóc, legyen az udvari vagy az osztály bohóca, fontos proszociális szerepet játszik: neki nézik el egyedül az igazság kimondását.

A humor és a feladatmegoldási összefüggések jól kapcsolhatók a csoportlélektan feladatmegoldási kísérleteihez. Amikor 10 betűből 4 betűs szavakat kellett alkotni, a sokat viccelő csoport 75 szót tudott kirakni, a közepesen viccelő 65-öt, míg a komolyak 45-öt. Nehezebb feladatoknál viszont zavarják a viccelődések a figyelmet, s a komolyabb csoportok teljesítettek jobban (Pollio, H. 1986). Feltételezhető, hogy a könnyebb feladatoknál az érdeklődést és az aktivitást jobban fenn tudta tartani a viccelődő csoport, mint a komoly. Hasonlóképp a hatékony vezetés kutatásaihoz is hozzátkapcsolható a humor, és hasonló eredmények figyelhetők meg, vagyis a humoros kapcsolatorientált vezető elsősorban a jól strukturált és átlátható feladatokban hozhat nagyobb eredményeket, míg az alacsonyán strukturált és túl bonyolult feladatoknál a komoly vezető lehet a hatékonyabb (Fiedler, E. 1980).

Lényegbevágó szociálpszichológiai megfigyelés Milan Kundera (1993) egyik kötetében a nevetés kétféle megkülönböztetése. Ír a közösséget összetartó „angyali” és a közösséget szétziláló csúfondáros „ördögi” nevetésről. Előbbit femininnek, utóbbit maskulinnak és intellektuálisnak tartja. Ám az '50-es évek kollektivisták kényszerzubbonyában a csúfondáros nevetés válik proszociálissá, és az angyali nevetés válik antiszociálissá. (Más szerzőket is meg lehet próbálni aszerint besorolni, hogy a humornak inkább érzelmi vagy intellektuális jellegét, romboló vagy segítő szándékát, illetve egyéni vagy társas jellegét emelik-e ki. Bővebben lásd: Polio, H. 1986).

3.1.3 A humor eredetének elméletei

Séra László *A nevetés és a humor pszichológiája* című könyvében (1980) öt elméletet mutat be, melyek magyarázatul kívánnak szólni mind a humor eredetére, mind a humor mechanizmusára.

(**Fölényelméletek**) A humor eredetének egyik magyarázata arra világít rá, amelyet a szociálpszichológiai megfigyelések is alátámasztottak. A nevetés célpontja gyakran

földről lefelé irányul, vagyis akin nevetünk, annál vagy feljebb helyezkedünk el a társadalmi ranglétrán, vagy ha nem, valamilyen szempontból magunkat különbnek találjuk nála. Ez a másokat kinevetés állapota, amely megerősíti felsőbbégi érzéseinket és alátámasztja önértékelésünket.

A vonatkoztatási csoportelmélet is összhangban van a fölényelmélettel. A vicceket akkor tartjuk humorosnak, ha felértékeli a számunkra pozitív csoportot – s különösen, ha mi magunkat is oda soroljuk, megerősíti énünket –, és az is tetszik, ha alulértékeli a számunkra negatív csoportot. A humor proszociálisabbnak tűnik, ha a számunkra pozitív csoportot éri támadás, ekkor ugyanis el kell gondolkodnunk igazságtartalmán. (Egy politikus, aki a vicclapokban és a kabarétréfákban mindig úgy szerepel, mint önimádó személyiség, olyan támadás keresztüztüzebe kerül, amelynek igazságtartalmán hívei is jobban kénytelenek elgondolkodni, mintha ugyanezt a politikust más pártok képviselői racionális eszközökkel kritizálták volna.)

Az elmélet szerint például azért nevetjük ki a magukat becsapó embereket, mert azt gondoljuk, mi ilyet nem teszünk. A magukat gazdagabbnak, kiválóbbnak, szebbnek vagy okosabbnak – mint amilyen gazdagok, szépek vagy okosak – tartó embereket büntető nevetéssel sújtunk. Mindenki, aki a nevetés tárgyává vált, igyekszik megszabadulni rossz tulajdonságától, így a nevetésnek nem csupán erkölcsi tartalma, de proszociális következménye is lehet. (A kapzsi például rövid időre adakozóvá válik.)

Thomas Hobbes is úgy gondolta, hogy a komikum alapja a lekicsinylés, de e mögött nem tételezett föl erkölcsi pozitívumot. Szerinte a humor romboló hatású, és az egyéni érzelmet elégíti ki, azt nevezetesen, hogy velünk nem fordul elő, hogy például elcsúszunk az utcán. A gyengébbek oktalan kigúnyolásában sincs erkölcs. Mindez egybe is vág Hobbes negatív emberképével.

Bergson említi, hogy nevetést vált ki belőlünk, ha köztiszteletben álló tárgyak és értékek lefokozását látjuk. Például, ha egy ünnepi szónoklat valamilyen malőr folytán triviálissá válik. („Az ég feketéből vörösre kezdett átváltani, akár a forró vízbe dobott tengeri rák” [1986.111.]). Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy Bergson elképzelése ennél összetettebb, mert az előbbi ellenkezőjét is humorforrásnak tartja, vagyis azt, amikor egy hétköznapi jelenség, az oda nem illő, ünnepélyes magasságokba emelkedik. Előbbi a *lefokozás*, utóbbi az *eltúlzás*. Előbbi a paródia, utóbbi gyakran az irónia jellemzője. Bergson tehát a humor egyik forrását az *átvitelben* látja, az oda nem illés dinamikájában.

Az irónia persze ennél is bonyolultabb, ilyenkor az átvitel során úgy teszünk, mintha hinnénk állításunk létezésében, miközben az ellenkezőjét közöljük. Az ironikus azt hangoztatja, aminek lennie kellene, formulázza Bergson, s erre saját példáimat hoznám: „annyira okos vagyok” mondhatjuk, amikor valóban elégedettek lehetünk magunkkal, de azért utalunk arra, hogy nem bíztuk el magunkat. Más esetben azt mondjuk a kicsinyes emberre, hogy „te mindig odafigyeltél a szegényekre”. Ha ezt egy koldus mellett elhaladva, a másik kicsinyességére utalásként alkalmazzuk, az irónia rendkívül bántóvá válik.

Érdemes itt még megemlítenünk Bergson másik megjegyzését is, hiszen az iróniával a humort állítja szembe. (1986. 113). A humorban aprólékosan leírjuk ami van, mintha olyannak kéne a világnak lennie. Azt tettetjük, mintha az elemzett és leírt valóság

rendjénvaló lenne, de épp a naiv hozzáállásunk mögött sejlik fel a tudatos abszurdításra utalás. „A humorista tudósnaak álcazott moralista.” – vallja Bergson (114), azaz szó sincs arról, hogy a fölényelmélet egyszerű modelljével magyarázná a humor forrását.

Arisztotelész szintén a fölényelméletekhez sorolható, de az ő esetében is a fölény nem elsöprő és antiszociális tartalmú. Szerinte a komédiában „megértő és megbocsátó módon nevetünk a szereplőkön. Kinevetjük, de nem ítéljük el őket. A fölényelméletbe sorolható humorfelfogásokba tehát a hobbesi negatív emberképtől az arisztotelészi pozitív emberképig sok minden beletartozhat.

(Konfliktuselméletek) Itt most nem a szociológiai konfliktus-elméletekre kell gondolnunk, hanem egyszerűen azokra a situációkra, amikor a meglepődés, a kontraszt, az inkongruitás jelenségeit humorosként érzékeljük. Kant szerint a humor semmivé foszló feszült várakozás. A várakozásból trivialisitássá váltás valóban számos vicc szerkezetét adja.

Schopenhauer a humorban két elem összeférhetetlenségét, inkongruitását látja. Például humorosnak tartjuk – mondja – az orvos sírfeliratát, ha rajta ez áll: „Itt nyugszik ő, a hős, és körülötte a legyőzöttek” (Séra L. 1980).

Az orvosnak nyilvánvalóan nem a betegeit kell legyőznie, s pláne nem a halálba küldenie, míg ugyanakkor a mondat felületen hallgatása igencsak emlékeztet valamire, és ez a katonai ókori hőstettekről szóló beszámoló. A tudat ismerősként tekint erre a szövegre, de valami mégis zavaró, a példa tehát kicsit többet is elárul a humor természetéről, mint a konfliktus meglétét, a meglepetésről is szól, a világ unalmas menetéből, rutinizáltságából való kizökkenéséről is.

Herbert Spencer az *Értekezés az erkölcsről* című művében azt állítja, hogy a nevetés egy várakozásból származik, amely hirtelen semmivé foszlik. Itt is tetten érhetjük a konfliktus gondolatát a várakozás és feloldódás között, akárcsak Kantnál. Más szerzőknél is megjelenik a kontraszt, mint humorforrás. Lichtenberg példája: „eladó egy egérfogó a hozzá tartozó egerekkel.” S ha belenézünk egy vicclapba, ott is számtalan ide sorolható példát találhatunk: „– Rendőr szeretnék lenni. – Milyen végzettsége van? – kérdezi a százados. – Magfizikából doktoráltam. – Nem baj, mi majd embert faragunk magából!”

A konfliktus ott van, hogy a magfizikából doktorált kicsit túlképzett az állásra. Vicc azonban nem a konfliktusból magából származik, hanem abból a váratlan fordulatból, hogy a százados nem ismeri fel a konfliktust, és csak a saját nézőpontjából nyilatkozik. Ez egyúttal minden rendőrvicc sajátosságát is mutatja, amennyiben professzióellenes, de magasabb színvonalát épp az adja, hogy a poén több ennél.

Willmann (1940) szerint a humor mentális síkon a megdöbbenésre okot adó inkongruens elemek integrálódása. (Séra L.1980) A gyerekek is minden megdöbbenő, de a játékot még nem veszélyeztető dolgot humorosnak fognak föl, ez azonban már átvezet minket egy másik elméletbe, ahol épp a megkönnyebbülésen van a hangsúly.

(„Szelep”-elméletek) A megkönnyebbülés, a felszabadulás, a tehermentesülés, a relaxáció, a felesleges emocionális izgalom kiáramlása áll a szelepelméletek magyarázatának háttérében.

Descartes szerint először felháborodunk, aztán rájövünk, hogy nem is ártottak nekünk, és ezen nevetünk. Kline szerint (Séra L.1980) a humor összetőri a tudat felszíni feszültségét, melynek az a funkciója, hogy növeli egyúttal a rugalmasságot. (Ugyanez Bergsonnál nem csupán funkció, de mint később látni fogjuk, a humor alapja is.)

Séra néhány példát is hoz az ilyen szelep mechanizmusokra:

- * egy találkozásnál kiderül, hogy a másik nem idegen, hanem ismerős
- * a nyelvi szabályokat kijátszó szövickek felszabadítanak minket a konvenciók nyomása alól
- * az ellenség tehetetlenségének felismerése megkönnyebbülést és nevetést okoz

Látható ugyanakkor, hogy a példák a humor egyéb vonásaira is utalnak. Az ellenség tehetetlenségén nemcsak megkönnyebbülve, de csúfondárosan is nevetünk. A megkönnyebbülés mértéke pedig a könnyed mosolytól – lásd a szöviccet – a hisztériásig terjedhet. Spielberg egy filmjében például egy kamionos és egy hazafelé tartó kereskedelmi ügynök között az előzés során vezetési párharc alakul ki. Az egyszeri agresszióból életre-halálra menő küzdelem lesz. Amikor a film végén a kamion a szakadékba zuhan, az ügynök a szakadék szélére ül, és hisztérikusan nevet.

Némi magyarázatot igényel, hogy a nyelvi szabályok kijátszásában miben is nyilvánul meg a szelep-funkció. Eszerint a nyelv valójában egy merev skatulya, amely ránk kényszeríti a lehetséges megnyilvánulásokat. Egy-egy szövicc ez alól a merevség alól szabadít ki minket ideiglenesen, és ez okozza a megkönnyebbülést. (Egyszerűbb magyarázat volna, ha csak azt állítanánk, hogy meglepetést okoz, de ez nem magyarázná a szelep funkciót.)

(Pszichoanalízis) Séra részletesen bemutatja a pszichoanalízis és az alaklélektani iskola humor megközelítését is. Freud az *Álomsfejtés* című művében tesz utalást arra, hogy azok az álmok, amelyeket elemzett, valójában szellemesek. Az álmaink is játszanak a szavakkal, és a bennük megnyilvánuló átfedések hasonlatosak a humor technikáihoz. Mégis, itt csak hasonlóságról van szó, egyszerű analógiáról. Az álom ugyanis még az álmodó előtt is rejtőzködik, a humor sem célja, míg a vicc egy szociális aktus.

Freud viccfelosztásában vannak jelentésmódosulásra, a lényegtelen és lényeges felszerelésére, és a kétértelműsége épülő poénok. Ugyanez és a sűrítés, az álomban is megvan.

Freud humorról való vélekedésében, ha nem is antiszociális megnyilvánulásra, de visszafejlődésre való utalás van. Szerinte a vicc egy boldog lemerülés a tudattalanba, vagyis nem más, mint regresszió a gyermeki tudatba. Olykor – mondja – a vicc önmagában nyújt élvezetet, mikor általa lehetőség van a logikus gondolkodástól való megszabadulásra, a kognitív kisiklásra, máskor pedig obszcén, támadó, szkeptikus és cinikus viccekkel találkozhatunk. Mindkét esetben energiamegtakarításra mutathatunk rá – véli Freud –, hiszen a tudattalanba való lekerülés ezzel az előnnyel jár.

A tendencia is az – véli a híres pszichológus –, hogy az életkor előrehaladtával egyre nagyobb szerepet kapnak a nemiségre utaló viccek. Az obszcén viccek kárpótolják az embert a civilizációs gátlásokért. A trágár viccek mögött is öncélú agresszivitás van

(például mert egy nő passzív exhibicionizmusát nem sikerül felkelteni), vagy ha nő nincs is jelen egy férfi társaságban, akkor is elképzelik pironkodó jelenlétét.

Freud kapcsán érdemes még utalnunk a kognitív kisiklás gondolatára. Valóban sok vicc elaltatja a tudatot, és nem feszültséget gerjeszt, mint a konfliktuselméleteknél. Mikor pedig ez az elaltatás sikerül, mégiscsak észrevesszük, hogy valamilyen csapdába, abszurd helyzetbe kerültünk, és ezt nevetségesnek tartjuk. (Példa egy korabeli poénra: Ez a lány nagyon emlékeztet engem Dreyfus ártatlanságára, de a hadsereg egyáltalán nem hisz Dreyfus ártatlanságában.)

(Alakléktan) Az alakléktan a figura és a háttér közötti feszültség humorfelismerésére hívta fel a figyelmet. A humorban is hirtelen átstrukturálódások vannak. Ez az átstrukturálódás pedig akkor megy végbe, amikor a poén elhangzik, méghozzá oly módon, hogy ami addig háttérben volt, az előreugrik.

Séra könyvében többek között egy talicskát lopni akaró ember furfangjának példáját találhatjuk az alakléktani megfigyelésre. A szélhámós a gyárból a faforgács kivitelére kért engedélyt. A faforgács amúgy értéktelen melléktermék, és az engedélyt minden további nélkül megkapta. Ezek után a gyárból rendszeresen el is hordta a forgácsot egy-egy talicska segítségével. Kezdetben előtérben a forgács van, és háttérben a talicska. Amikor azonban a kép megfordul és átstrukturálódik, létrejön a hatás.

Találomra belenézve egy vicclapba, az alakléktani elképzelés több poén esetén könnyen értelmezhető. Az első példán az is látszik, hogy a szokványos, közepes eredetiségű viccek csak megközelítik, de nem teljesítik igazán jól az elméletben megfogalmazottakat. „Két hölgy beszélget: – fogyókúrázom, naponta öt almát eszem. – És elég az öt alma? – Elég. Ugyanis mindig étkezés után eszem őket.” A háttérből, de a semmiből ugrott elő, hogy a fogyókúrázó hölgy előtte mindig eszik. A vicc akkor lenne jobb, ha már a felvezetésben ott lenne az előzetes evés lehetősége, csak éppen még se gondolnánk rá.

A következő példa már sikeresebb: „Megkérdik az öreg lordot, mivel töltötte a fiatalságát. – Két szenvedélyem volt: a vadászat és a nők. – És mire vadászott? – Nőkre...” A háttérben a poén lehetősége nagyon is jelen van, csak épp a hétköznapi tudat azon a csapáson haladna, hogy valamilyen vad neve kell, hogy következzen. A vicc a mindennapi logikát is megtréfálja, s ezzel egy kicsit a konvenciók alól is fölszabadít, ahogy arról a szelep-elméletek szólnak, valamint bennük van a poén utáni várakozás csattanója is, azaz a meglepéskeltés és feloldás mechanizmusa, amelyet a konfliktuselméletek tartanak oly fontosnak.

3.1.4 A bergsoni humor-funkció

„Egy hajlékony bűn kevésbé lehet nevetség tárgya, mint egy hajlíthatatlan erény” – mondja Bergson (1986). Ennek magyarázata pedig az, hogy minden, ami gépiességre emlékeztet bennünket az kinevethető, sőt nevenséges. A humor funkciója és eredete is – vallja – a mechanikus gépiesség kicsúfolása és az életszerű hajlékonyság megerősítése. Ezt az alapvető gondolatot formálgatja hol meggyőzőbben, hol kevésbé meggyőzően a filozófus. Úgy tűnik ez az elmélet sem húzható rá minden humorra, de sokszor nem mond ellent a szelep- vagy a konfliktuselméletnek sem.

„Komikus a cselekvések és események minden olyan elrendezése, amely az élet látzatát, és ugyanakkor ezzel szorosban egybekapcsolódva, egy gépies elrendezés világos képzetét kelti bennünk.” (Bergson, H. 1986, 78.) Példái között ott szerepel a *rugóra járó ördög*. A magyar cirkuszi zenebohóc jól ismert „van másik” tréfája tartozik ide. Saját példánkon látszik is, hogy az elmélet kicsit sántít. Bergson szerint ugyanis azért nevetünk a „rugóra járó ördögön”, mert az a mechanikus ismétlődés képzetét kelti fel bennünk. Valójában azonban a „van másik” tréfában épp a bohóccal együtt nevetünk – noha mechanikusan ismétli talpraesettségét –, és nem rajta. Vannak természetesen olyan komédia jelenetek, amelyekben a rögeszme sejlik fel, a körbe forgó gépezet automatizmusa, amikor a személlyel nem kell azonosulnunk.

Bergson nagyon helyesen mutat arra rá, hogy a befogadói azonosulás drámát teremt, a felületes szemlélődés komédiát, s hogy a legfontosabb technika épp a két befogadói attitűd előzetes beállítása. Mai nyelvhasználattal ezt úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az identitással kapcsolatos történetekből dráma születik, a szociálpszichológiai szerepekkel kapcsolatos történetekből pedig vígjáték. Egy szórakozott professzor csak addig humoros, ameddig ő testesíti meg a típust, a szerepet, a magát Napóleonnak képzelő bolond szintén. Abban az esetben viszont, ha az identitás után kutatunk, a bolond szomorúságot vált ki, és a professzor személyiségével azonosulva is együtt érzünk, ha nem találja feljegyzéseit.

Az egyediségre utaló színdarab címek is általában drámák, mint például az *Othello*, vagy az *Antigoné*, a *Phaedra* stb. Ezzel ellentétben viszont a szerepekre utaló nevek vígjáték címek: *Tudós nők*, *Kényeskedők*, a *Fösvény* stb. Azt is megfigyelhetjük – mutat rá Bergson –, hogy a nevek gyakran többes számban vannak, hiszen így még inkább a típusra utalnak. Amit büntet tehát a vígjáték, az a mechanikus szerepe által fölszívott személy, az a típus nevetséges, amely mindig ugyan arra a rugóra jár, akár a kis doboz fedele alól kipattanó ördög.

Esetenként vígjátékot takarhat tulajdonnév is, mint például a *Tartuffe*, ez viszont rögtön egy típust is jelölne fog. Mondhatjuk azt, hogy ez az ember egy Tartuffe, de azt sosem, hogy „egy Phaedra”. (Bergson 1986. 136.) Az egyikhez már identitás kapcsolódik és megismételhetetlen, a másik csak egy típus, egy szociálpszichológiai értelemben vett szerep.

Identitás nélkül az ember szétesik, nincsenek értékei, nem érezhet büntudatot sem, teljesen kaméleonná válik. Identitás nélkül nem építhető és tartható fenn az Én. Mégis, a humor esetében nem veszünk tudomást a másik identitásáról, úgy teszünk, mintha nem létezne, dehumanizálunk. Ezzel egyúttal viszont az, aki a nevetség tárgya lesz, pontosan érzi, hogy a dehumanizáltságból csak úgy tud visszakeveredni az emberek közé, ha változtat azon, ami nevetségessé teszi. A humornak ebben rejlik az óriási konformitásra kényszerítő ereje. A konformitásnak pedig megvan a maga proszociális és antiszociális oldala. A bergsoni funkciót alapul véve mégis úgy tűnik, mintha a proszociális volna jelentősebb, ez hatol jobban az élet mélyére, az antiszociális humor – mint például az auschwitzi szadista viccek – bármennyire is elborzasztóak nem hatolnak olyan mélyre.

Bergson megfigyelése a mechanikusság. Ez az élet ellensége, melynek humorbüntetése egyáltalán nem alaptalan. Identitás nélküli szerepszerű viselkedésnek akkor tekintünk valamit, ha a szerep felszívja az egyént. Lásd az orvos, vagy a rendőr vicceket, de ugyanígy felszívhatja a személyiséget az, ha valaki képzelt beteg, vagy tipikus skót, zsidó vagy cigány⁴.

A humornak végül is megvan az a paradoxona, hogy bünteti azt, aki nem életszerű, aki nem empatikus, akit felszívott egy szerep és nem lát ki belőle, miközben a nevetőtől azt várja el, hogy ne legyen empatikus, és hajlamot mutasson az ítélkezésre.

Az ítélkezés olykor könnyű és kifejezetten proszociális, például a meglöpött tolvaj esetében, vagy, ha épp az indulatok ellen prédikáló égtelen haragra gyúl, vagy ha az alkoholizmusellenes propagandát folytató tevékenysége közben berúg stb. Máskor az ítélkezéshez akár előítéletre való hajlandóságra is szükség lehet, sőt esetenként elfojtott szadizmusra vagy kisebbségi érzésre (Lásd a nőkkel szembeni agresszív viccek freudi értelmezését.)

Bergson többféle humortechnikát ismertet, amelyre mind megpróbálja ráhúzni a mechanikusság büntetésének teóriáját. A nyelvi merevségre a következő poént hozza: „Fiam, a tőzsdén egyszer nyer az ember egyszer meg veszít.” Erre humoros válasz csak az lehet, ha túlságosan is ragaszkodunk a szavak nyújtotta logikához. „Akkor minden második nap játszom.” A nyelvi merevség komolyan vétele paradoxonhoz vezet. A tanulság tehát az, hogy a merev nyelvi logikához ragaszkodás is antiszociális.

A hólabda effektusban szintén a tárgyi világ mechanikusságát látja. Ez ugyanaz a jelenség, mint a Chaplin filmekben, amikor valaki meglök valakit és a végén ebből óriási gabalyodás támad. Bergson példája Racine *A pereskedők* című darabja, melyben egy marék szénáért indított nézeteltérés a teljes vagyont elvesztésével végződik. Utóbbiban valóban büntetve van a merev személyiség, a börlészkben azonban ilyenről már nincs szó.

Abban téved Bergson, hogy minden humor a mechanikussággal van kapcsolatban. Szerinte az a gyászbeszéd, amelyben arról esik szó, hogy „erényes volt és duzzadt az egészségétől” azért komikus, mert a test mechanikusságára terelődik a figyelem, amely épp hogy mozdulatlan már. A komikusság itt nem a forma erejében, hanem az abszurd képben rejlik. Talán annyi kritikával illethetjük is a szerző művét, hogy sok példája és értelmezése túlmutat szándékán. Átvitelre hozott példái gyakran egyáltalán nem értelmezhetők már mint mechanikusság büntetések, ugyanakkor nagyon jól elemzi milyen is egyes poékok szerkezete.

Az átvitel poén technikát mutatja a következő saját példa is: „Ne is nézz rám azzal a szédítő kék szemekkel” – mondta a százkilós hentes karonülő lányunknak. Ebben sincs semmi mechanikusság vagy testi formai kényszerre utalás. Egyszerűen két külön világ közti oszcillálásról van szó, az egyik a felnőtt világ, a másik a realitás, az egyik a nemiségé, a másik az ártatlanságé. A helyzetet pedig egyáltalán nem borítja fel egy ilyen utalás, ezért mulatságosnak tűnik, mert biztonságos, ráadásul már egyfajta tanítás is a felnőtt nemi szerepre. Ezeknek a vicceknek a proszociális vonása más, mint a Bergson által felmutatottaknak.

Bergson ugyanis arra mutatott rá, hogy az élet túl komolyan vétele mindig merevséghez, az pedig mindig életellenes viselkedéshez vezet, s hogy a humor adja a biztosítékot ennek megakadályozására. Mi azonban ezenkívül a szituációk feszültségcsökkentésében⁵ vagy a szocializációra készítésben is látunk proszociális vonásokat. A humor nem nélkülöz agresszivitást, de mivel csak játék, nem szükséges az ily módon kifejtett agressziót komolyan venni. A kommunikációban tehát a humor segítségével lehet az ellentéteket az ellenségességet megelőző fázisban tartani.

A három együttes súlya is kevés azonban ahhoz, hogy a módszeres tanulmányozás alá vett nevetés ne áruljon el egyre több negatív vonást. Igyekeztem ezekről a negatívumokról keveset írni, de minél komolyabban akarjuk megfejteni a humor és

a nevetés titkát, az annál többet árul el a technikájáról, a felhasználóiról, a pótcselekvéséről és a sztereotípiákhoz kötődéséről, és annál kevésbé vesszük észre alapvető proszociális természetét. Ez a humor nélküli elemző magatartás paradoxona.

Jegyzet

- ¹ Az általánosítás joggal kritizálható. Például Karinthy szeretett szóvicceket gyártani, és ez beletartozott egy művészeti kultúrába, sőt a támadó humor is lehet proszociális, ezt épp a diktátorokkal szembeni humor igazolhatja. Mindazonáltal Maslow módszere, hogy sikeres emberek jellemzőit gyűjtötte össze rámutat a statisztikai különbségekre, valamint arra, hogy érdemes volna tovább gondolkodni a primitívebb és a fejlettebb humor közti különbségeken.
- ² Az utánzó újszülött ellentmond a koordinálatlan mozgásnak és korlátozott látási képességeknek, valamint alaposan megnöveli az utánzás fejlődépszichológiai fontosságát (Cole, M.- Cole, S. 1998.174.). Azt gondolom, hogy az utánzás mögött egyáltalán nem lehetetlen, hogy az újszülött szociális jelzéseket produkál, hiszen kommunikál, ha nem is közvetít az utánzással más érzést. Viszont véleményem szerint a csecsemő ezt a képességét csak közvetlen születése után gyakorolja, s ha egy-két órán belül elveszíti, annak oka nem véletlen, hiszen az információözön elől zárkózik be.
- ³ Lányom például először azt tartotta mulatságosnak, ha valamelyik játékaival támadást imitált és bögdöste az anyja, később azonban már azon is jót kacagott, ha az egyik játékmackó a másik állatnak ugrott a segítségünkhöz. A vele való viszonyt gyorsan átvitte a tárgyak közti viszonyra. Nevetését először az ő megijesztése váltotta ki, másodszorra viszont rögzült a cselekvéshez a nevetés ijedtség nélkül is.
- ⁴ Etnikumok esetében sokszor az etnikumokkal szembeni többségi agresszió is megnyilvánul a viccekben, ugyanez van az anyósvicceknél, a nemiséget érintő vicceknél a rendőrvicceknél stb. Ezzel a többség saját identitását és fölényt erősíti, de másrészt az is áll, hogy a típusú formálással már nem csupán és nem is elsősorban a skótot, a zsidót vagy a cigányt büntetik, hanem az állandó kapzsiságot vagy a ravaszságot. A rendőröknél a hatalmat bután és mechanikusan képviselőket, a Jean-vicceknél a kékvérű idiotizmust, a férj-feleség vicceknél a megszokást és az unalmat.
- ⁵ A humorra, mint feszültségcsökkentő funkcióra, írásunkban nem térünk részletesen ki, de ezzel kapcsolatban szeretnék csak utalni Goffman szereptávolító elméletére, melyben kifejti, hogy a szereptávolítás sokszor humor segítségével valósul meg, és legfontosabb funkciója az én védelme, valamint nagy összpontosítást igénylő helyzetekben a feszültség csökkentése (Goffman, E. 1981).

Irodalom

- ALLPORT, G. W. (1985): *A személyiség alakulása*, Budapest, Gondolat Kiadó
- BERGSON, H. (1986): *A nevetés*, Budapest, Gondolat Kiadó
- COLE, M.-COLE, R. S. (1998): *Fejlődéslélektan*, Budapest, Osiris Kiadó
- FIEDLER, F. E. (1980): *A hatékony vezetés személyiségtényezői és helyzeti meghatározói*, In: Pataki F. (szerk.): *Csoportlélektan*, Budapest, Gondolat Kiadó, 603-645.
- FORGÁCS J. (1997): *A társas érintkezés pszichológiája*, Budapest, Gondolat Kiadó
- GOFFMAN, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest, Gondolat Kiadó
- KUNDERA, M. (1993): *A nevetés és a felejtés könyve*, Budapest, Európa
- POLLIO, R. H. (1986): *Mi olyan vicces?* In: Cherkas, I.-Lewin, R. (szerk.): *Nemcsak munkával él az ember*, Budapest, Gondolat Kiadó
- SÉRA L. (1980): *A nevetés és a humor pszichológiája*, Budapest Akadémiai Kiadó

3.2 Divat

Történeti szociálpszichológiai vázlat

A tudományos köztudatban kevésbé ismert tény, hogy a klasszikus szociológusok fantáziáját igencsak izgatta a divat, mint társadalmi jelenség. Ezt igyekszem ismertetni az alábbi vázlatban. Engem is régóta foglalkoztat egy bizonyos szociológiai kérdés, nevezetesen, hogy miképp állt a társadalmi integráció, a társadalmi kohézió szolgálatába a divat? Milyen módon vett részt Nyugat-Európa polgárosodásában, miként igyekezett a rendszerváltás utáni Magyarországon is a maga sajátos dinamikájával a nyugati világot utánozni? Ezeket a kérdéseket annyira izgalmasnak találtam, hogy végül a honfoglalástól egészen a rendszerváltás utáni évtizedekig, a feudalizmustól egészen a fogyasztó társadalom leírásáig igyekeztem kibontani. Ehhez nyilván már egy könyvnyi terjedelemben volt szükség (Zsolt P. 2006).

Sőt, volt ami már a Divatszociológia könyvbe sem fért bele. Ilyen volt az a gondolat-kísérlet, mely szerint az ősember nem is előbb vált csupasszá, és utána öltözködött, hogy ne fázzon, hanem sokkal valószínűbb ennek fordítottja (Zsolt P. 2011). Nem fért bele már az a felismerés sem, hogy a rendszerváltás utáni időszak elképzeléseimmel ellentétesen nem a divat erejével végződött, a divat nem tudta pótolni hazánkban a hiányzó normákat, polgári értékeket, szakmai alapú komplex társadalmi struktúrákat. A szocializációs küzdelemben a divat pozitív erői alulmaradtak, helyette – legalábbis nálunk – győzött a zavarosban halászás (Zsolt P. 2010).

Az emberi természet alapjai után kutatva nem csak az együttműködés-konformitás az egyik kiemelhető, de a szimbólumokkal történő kommunikáció is. A szimbólumok iránti vonzalom és készség nem csak a nyelvi szinten jelentkezik, de minden más téren is, így a test megjelenítésének terén is. A szociobiológiában számos kísérlet található, ami a test csupasszá válását kívánja megmagyarázni. A rejtély itt az, hogy tulajdonképpen a vízben élő állatokon kívül minden emlős szőrös. (Többek között a vadászómajom vizimajom volt elképzelést ez is alá támasztja, amit ma még kevés tudós fogad el, noha a vizimajom elmélet hívei gyarapodnak.)

Azt a kézenfekvőnek látszó hipotézist viszont még senki se vizsgálta, hogy előbb kezdtünk el öltözködni, és ez okozta a csupasszá válást. Az ember díszként, kommunikációs eszközként használja minden testrészét, beleértve még a fejét is. Mindent diszít, alakít, mindennel közölni kívánt valamit. Ugyanakkor, ha a testet befedjük, a szőr fölöslegessé válik. (Ezt az összefüggést minden állatorvos ismeri, hiszen amikor ránéznek egy kutyára rögtön megmondják benti állat-e vagy kinti. A kinti tartottak szőrzete ugyanis sokkal dúsabb.)

Hagyományosabb divat felfogásunk a szabadidő kellemes eltöltéséhez kapcsolódik, és azt gondoljuk róla, hogy könnyedség, játékoság, szabadság, felhőtlenesség társul hozzá, tehát nem feltétlenül gondolunk proszociális jelenségekre. Sőt, ha szabadidő, akkor inkább az alternatív megjelenések, az ellenkultúrák, a devianciák jutnak eszünkbe.

Pedig nincs teljesen így, a divatnak mindig köze volt az osztályhovatartozáshoz, utalt a társadalmi struktúrára, és ma receptül szolgál az érvényesüléshez, és ez a vonulat a fogyasztói társadalomban csak erősödött. A munka világában egyfajta „fitness-kényszer” van. A fiatalok számára a terep jóval szabadabb, bár a biológiai rátermettség jelei náluk is gyakran diavatalapanyagul szolgál.

A divat korunkban a felnőtt társadalomban úgy proszociális, hogy a megfelelő viselkedéseket internalizálja. Az emberek együttműködését gördülékennyé teszi, s nem olyan merev, hogy ne tudna alkalmazkodni az újabb mintákhoz. Aki lépést tart az újdonságokkal – s itt ne csak az öltözködésre gondoljunk – egyúttal azt is kommunikálja, hogy van energiája minderre odafigyelni, azaz erős, rátermett, egészséges fizikailag és pszichikailag egyaránt.

A társadalom elitjének adakozó báljai, híres rockzenészek jótékonyági koncertjei, színészek adakozásra való felszólításai stb. is a divat által motiváltak. Nem szabad ezeket sznobizmusuk miatt, vagy – ahogy Tolsztoj tette – az abszolút etika nézőpontjából megvetni, mert a segítségnyújtáshoz úgy tűnik nem elegendő az önzés nélküli jószándék. Snyder és Omoto (1992) vizsgálatában azok, akik „önző” vágyaik által is motiválva voltak az AIDS elleni munkában, nagyobb valószínűséggel maradtak egy év után is szervezetüknél. A túl sok energia, költségek, a szomorú dolgok kifulladásztják azokat a segítőköt, akik ettől a magatartástól nem várják személyes fejlődésüket, önértékelésük javulását, vagy egy vonzó csoporthoz való tartozást.

A társas felelősség normáját, mely szerint „segítenünk kell mindazokon, akik képtelenek magukon segíteni” (Mackie – Smith 2002. 688), nyugodtan tekinthetjük a divat proszociális megnyilvánulásának, ezért a divat etikus tartást segítő példáit divatetikának, a férfiak esetében a vállalkozói menedzserstílus rendszerváltás utáni folyamatát *playboy-polgárosodás*nak neveztem el (Zsolt P. 2006).

Az alábbiakban a társadalmi körülmények és a divat iránt való vonzódás lelki hatásai között fogjuk az összefüggéseket keresni. Azt próbáljuk meg végignézni, hogy a nyugati társadalmak történetében hogyan változott ez a viszony.

3.2.1 Az utánzás

(**Gabriel Tarde**) Gabriel Tarde és Herbert Spencer egyaránt a divat lényegének, az utánzást tartották (Vámbéry R. 1904). Tarde írásaiban a tömegek utánzása és egy szűk invenciózus elit modelljével igyekezett megmagyarázni nemcsak a divatot, de a társadalmiasodást és a tömeghangulat kialakulását. Honnan a megújulás – tette fölönmagának a kérdést – ha minden csak utánzás? Tarde szerint az újítás egyik forrása maga az egyén, azon belül is főképp saját osztálya, az arisztokrácia. Másik forrását már a fizika segítségével világítja meg: bizonyos viselkedések a hullámhoz hasonlóan terjednek, s ezek az újabb közegben megtörnek – hiszen az utánzás sohasem lehet tökéletes –, torzulnak, más hullámokkal találkozáva újabb minőségeket hoznak létre.

Az utánzás, véli Tarde, összecsiszolja az embereket, harmóniát, és egyetértést is teremt, szerinte ebben rejlik a társadalmi integráció lényege, hiszen megelőzi a kölcsönös segítséget, a munkamegosztást és a társadalmi szerződést. „Akármilyen jelenséget

– mondja – csak azért ismerhetünk, mert ismétlődik.” A fizikai jelenségek, vagy a biológiában például az öröklés a tudomány számára csak azért kutathatók, mert újra és újra megvizsgálhatók. A társadalomtudomány számára az utánzás során – véli Tarde – az egyénről-egyéne, csoportról-csoportra, nemzedékről-nemzedékre, sőt kultúráról- kultúrára átadott jelenségek érdemesek a vizsgálatra (Giddings, H. F. 1908.17).

A divat utánzó jelenségeként említ Tarde olyan szokásokat, mint a skótok whiskyfogyasztása, a németek sör szeretete, a kínaiak ópium-kultúrája stb. Ezek a jelenségek, és az utánzás is általános érvényében egységesít és különbözősít. Tarde az utánzás két törvényét említi, az egyik szerint ez a társadalmiasulás alapja, a másik szerint terjedése geometriai haladványt követ, azaz 1, 2, 4, 8, 16 stb., ahogy egymástól veszik át a mintát az emberek.

Giddings Tarde „az utánzás a társadalmiasodás alapja” tételét azzal kritizálta, hogy az utánzásból nem következik szükségszerűen a társas eredmény (1908.18.). A papagáj utánozhatja az embert, de ebből számára semmilyen társas eredmény nem születik. A szociálpszichológia is felfedezte, hogy az utánzás voltaképp kétélű. Igaz, a tanulás legfontosabb forrása, de épp abban az esetben, ha a leutánzott viselkedés nem válik belsővé (nem interiorizálódik), erkölcsi értelemben akár az eredeti céllal ellentétes hatás is kialakulhat. (Lásd a már szélhámoságról írtakat).

A modern kor divatszerű integráltságának kockázata is abban rejlik, hogy a divatban jelentkező utánzás az interiorizáló állapotból átbillenhet a nyers érvényesülés érdekét szolgáló szélhámos típusú utánzásba.

(**Az üldözésszerű utánzás két fajtája**) Spencer kétféle utánzást különböztetett meg, az egyik a *kötelező és illendő*, a másik az *egyenlőségre törekvő*. A kötelező és illendő utánzásról azt mondhatjuk, hogy annak elsősorban a kényszer az, ami miatt eleget kell tennünk. Alkalmazkodnunk kell a felettünk álló viselkedéséhez. Nem mutathatjuk ki egyéniségünket ott, ahol ennek az a következménye, hogy kizárnak minket a társadalmi versenyből.

Elsősorban ott találkozhatunk kötelező és illendő utánzással, ahol a társadalmi struktúra meglehetősen merev. Érdemes itt még két szerzőre utalnunk, hogy Spencert továbbgondolva a „kötelező” és az „illendő” között is különbséget tehesünk.

Montesquieu – mint az jól ismert – az önkényuralom típusú államformának természeteként egy ember szeszélyét emelte ki, vezérelveként pedig a félelmet. Ott, ahol ilyen jellegű államformára bukkanunk, a divatot is egyetlen erő befolyásolhatja, s ez a kötelező jellegű utánzás. Amennyiben a hatalmon lévők testi hibái vannak, s azt kénytelen eltakarni, az általa hordott csőrös cipőt kötelező másnak is felvennie, noha nincs bütyök a lábán. A bő szoknyával terhességét rejtteni kívánó úrnőt is kötelező utánozni, a fogatlan uralkodó étkezést segítő kenyértörését is muszáj lesz lemásolni. A félelem az, ami erre kényszerít!

Vigyázni kell azonban arra is, nehogy túlzásba vigye az alattvaló ura szokásainak, viselkedésének lemásolását, mert az nem hogy elleplezi, hanem felhívja a figyelmet az eredeti problémára. A kötelező utánzásnak mindig mérsékeltnak kell lennie. A kényeret nem szabad látványosan törni, a cipő orra nem lehet hosszabb, mint az úré. A fejvesztés terhe ugyanis ott lóg a levegőben.

Az illendő utánzás lényege már nemcsak a félelem lehet. Ezért is érdemes megkülönböztetnünk a kötelező jellegűtől. Igaz, ami kötelező az illendő is, de ami illendő, az nem feltétlenül kötelező. Minden olyan környezetben, ahol a konformitásnak kitüntetett szerepe van, az illendőség a meghatározó. Itt Max Weber cselekvés tipológiájából a „tradicionálisra” érdemes utalnunk, mely abban az esetben jellemző rá, ha viselkedésünket a „mindig is így volt” elv határozza meg. Illendő utánzással tehát ott találkozhatunk, ahol a cselekvést a tradíció, a konformitás határozza meg. A 17–18. századi arisztokráciáról elmondható, hogy van annyira autonóm és rendelkezik annyi tradícióval, hogy az illendőség területe a kifinomultságukat jelezni tudja. Nem is lehet máról holnapra beletanulni etikettjük bonyolult szimbolikus üzenetrendszerébe. A reprezentatív üzenetek hálójában a divatot itt az illendőség szabályozza.

Spencer *üldözéses utánzás* kategóriáját hívhatjuk segítségül akkor, amikor az autokratikus uralkodó meggyöngül, s nincs ok a félelemre. Ugyanilyen jó hipotézis ez arra az időszakra is, amikor az arisztokrácia és a polgárság már párhuzamosan egymástól független eliteket képvisel, de látnunk kell, hogy ekkor a polgárság már nem utánozza az arisztokráciát, hanem saját példaképeket talál, tehát valami olyan jelenség is felbukkan, amit a következő részben kell tárgyalnunk. Saját osztályukon belül persze üldözik a mintaátvételen az előttük lévőket.

Az uralkodó gyöngülése Montesquieu szerint az udvarban a becsvágy elhatalmasodását eredményezi. A becsületet csak megjátsszák, de az valójában nem válik belsővé, az értékek nem interiorizálódnak. Már nem kell félni a magasabb státusúaktól, sőt, ha viselkedésformáikat elsajátíthatjuk, könnyen közéjük tartozhatunk. Ezért az elit kénytelen újabb viselkedésmintákat, öltözködést, beszédtemát stb. keresni, hogy megmenekülhessen az üldözőktől. Ami a kényszer hatására történő utánzást illeti, ez a divattörténelem fő sodrából hosszú időre visszatorzult, és csak a fogyasztói társadalom egyes prosperáló vállalatainak kultúrájában, kötelező jellegű öltözködési kódexeiben bukkan fel majd újra.

3.2.2 Hasonulás/elkülönülés

(A hasonulás és az elkülönülési vágy szociálpszichológiai oka) Az üldözéses utánzás hipotéziséből indul ki divat-elméletével Veblen és Simmel is. Spencertől tanulva egyaránt azt állították, hogy a felső osztályok kialakított életstílusát, öltözködését az alattuk lévők lemásolják, ezért a fent lévők kénytelenek újabb megjelenési módokat kitalálni. A divat terjedésének ezt a módját leszivárgás elméletnek nevezzük, mert eszerint a divat fent jön létre, és leszivárog az alsóbb rétegekbe.

A *leszivárgás elméletet*, noha mint láttuk komoly előzményei voltak, mégis elsősorban Veblen nevéhez kötik, és ezért is szokták másképp „Veblen-hatásnak” nevezni (McKendrick 1982). Az oka ennek az, hogy ezt az elvet Veblen rendszere képviselte a legkövetkezetesebben, aki meg tudta magyarázni azt is, hogy miért nem esik az arany iránti kereslet az ár növekedésével. Az ár is meghatározhatja ugyanis valaminek az értékét, s azt, hogy mennyire vágnak rá.

Thorstein Veblen (1975) szerint az a legfontosabb, hogy az egyes fogyasztási cikkeknek milyen jelentést kölcsönzünk, s nem az, hogy mennyi munkába kerül előállításuk. (A közgazdászok máig kínlódnak az áru értékének meghatározásával. Marx a mögötte lévő munka mennyiségével magyarázta, más a használati értékével. Egyik sem bizonyult sikeresnek, hisz ez is szociálpszichológiai jelenség.) Az élet a szimbólumok körül forog, minden társadalmi réteg igyekszik a számára fontos szimbólumok birtokába jutni, és az ipari forradalom óta ezek a javak az egész társadalomra nézve azonosak, bár a divattól függően időről időre változhatnak. Amire leginkább törekszük minden ember – véli a szerző –, hogy dologtalanságát külső jegyekkel reprezentálja. Az uralkodó osztály ugyanis dologtalan, s hozzá kíván hasonlítani az összes többi.

A dologtalanság központi tétellé nyilvánításának köszönhető, hogy Veblen rendszeréből a leszivárgás elmélet egyenesen következik. A dologtalanság olyan jelekben mutatkozik meg, mint például a hosszú köröm, a fűzött karcsúsított derék vagy a magassarkú cipő. Világos, hogy ilyen külsőségekkel dolgozni nem lehet. A fűzőben nem lehetett lehajolni, a magassarkú cipőt ma is csak az veheti fel, akinek keveset kell állnia és mennie.

A vebleni képben az ember igen egyszerű teremtmény, az irigység és a képmutatás a meghatározó mozgatója. Spencernél az üldözéses utánzásnál még a versenyszellemmel, a birtoklásvágygal és esetleg az irigységgel találkozhattunk, Veblennél már a képmutatással is, vagy pontosabban a lustaság reprezentálásának vágyával. Szerinte rengeteg nélkülözésre képes az ember, hogy úgy tehessen, mintha lehetősége volna a lustaságra.

A vebleni megközelítés nagyon is szociálpszichológikus. A többi ember számára érték a dologtalanság, s ebből következik, hogy mindenki szeretne ennek a tömegnyomásnak megfelelni, legyen akár a legalacsonyabb osztály tagja is, vagyoni státusának utolsó darabjait még az éhezés árán is őrizgetni fogja. A kérdés csak az, hogy a többi ember számára valóban érték-e a dologtalanság, ez az előfeltevés ugyanis szükséges ahhoz, hogy az elmélet megállja a helyét, és ne váljon metafizikus pszichologizálássá.

Valójában könnyű belátni, hogy Veblen modellje a valóság túlzott leegyszerűsítése, a társadalom ugyanis nem rendelkezik homogén értékrenddel, soha egyetlen korban sem vélekedett mindenki úgy, hogy a dologtalanság érték, s aki számára nem az, miért is kéne ezt reprezentálnia? A papok például a törzsi társadalmakban, de a civilizáció korában is úgy vélik, hogy munkájuk a rossz szellemek távol tartása, az üdvjavak kiszolgáltatása. Az arisztokrácia kezdetben a katonai védelmet látta el, később a gazdaság irányítását, még később a politikai irányítást tartotta feladatának. A lustálkodó férjek pedig úgy vélik, hogy feladatuk az, hogyha ég a ház, kimentsék a családot.

Colin Campbell (1996) említ egy másik ellenérvet is. Veblen összemosza az „utánzás” és a „versengés” fogalmát. Utánoszthatjuk a példaképünket, és versenyezhetünk a riválisunkkal. Mindkettőre számos példát találhatunk, ezért a vebleni tézis hiányos. Campbell Merton vonatkozási csoport elméletét idézi, mely szerint tökéletesen boldognak érezzük magunkat, ha egy kívánt csoporthoz hasonlíthatunk, vagy a nagyon nem szeretettől különbözhetünk. Itt sincs igényünk további versengésre. Az utánzást a versengéssel nem szabad összekevernünk, ezért aztán joggal felmerülhet, hogy a divat lényege a társadalmak rendies tulajdonságainak elolvadása után már nem is a

különböző csoportok közötti versengő utánzás, hanem a csoporthoz tartozás öröme, avagy a különbözőség vágya. A polgárok már nem utánozták le az arisztokraták térdnadrágját.

Veblen könyve 1912-ben, Simmel divatról szóló írása 1904-ben jelent meg. Simmel tanulmánya végén azt hangsúlyozza, hogy a divat motorja voltaképp a középosztály, mert amióta a harmadik rend megerősödött, azóta ez a réteg a változékonyság hordozója (Simmel, G. 1973). Vagyis felfedezi, hogy a hagyományos arisztokrácia idővel kiszorult a divat központi sodrásából.

Simmel a hasonulás és az elkülönülés pszichés vágyát tartja fontosnak. Véleménye szerint olyan társadalmi környezetben, amikor mindenkinek hasonlítania kell egymásra, mint például Velencében, nem jöhet létre a divat, mert nem marad az individualizmusnak tere. Hasonló a helyzet a busmanoknál is, ahol mindenkinek hasonlítania kell egymásra, másképp a csoport kinéznél. A másik véglet esetén, amikor mindenki különbözik, ugyanez a helyzet. Firenzében a 14. század végén azért nem jöhetett létre divat, mert mindenki egyénien öltözött. Vagyis két szélső pólus figyelhető meg, de ha nem jutunk el a végletekig, akkor az individualitás és a közösséghez tartozás valamiféle egyensúlya jön létre. Ekkor lesz minden szereplőnek lehetősége arra, hogy bizonyos csoportokhoz hasonulni akarjon, másoktól pedig elkülönülni.

A csoportlélektani kutatások több megfigyeléssel és néhány magyarázattal is szolgálnak arra vonatkozóan, hogy az emberek saját csoportjukat könnyen előnyben részesítik. Még akkor is, ha a másik csoportról csak hallomásból szerzünk tudomást, már hajlamosak vagyunk a velük való rivalizálásra. Amikor tudjuk, hogy melyik csoport tagjai vagyunk, akkor meg hajlamosak vagyunk arra is, hogy rosszabb pozícióba kerüljünk (pl. pénznyerésben), ha a másik ezáltal még rosszabb pozícióba kerül mint mi.¹ Veblen feltehetően ezekre a pszichés tulajdonságainkra érzett rá, amikor a verseny és az utánzás között elmosta a különbséget.

Versenyezni azonban sosem a tőlünk messze levővel szoktunk. A cselédlány ugyan utánozta az úrnő egyes tulajdonságait, de nem gondoljuk, hogy Spencer utánzásos üldözéssel modelljét itt használhatnánk, hiszen a cselédlánynak eszébe sem jutott utolérni a úrnőt. Aki felé metakommunikatív üzeneteket küldött, az elsősorban saját társadalmi rétege volt.

A társadalom nyomása a hasonulásra onnan eredt, hogy az egyes társadalmi rétegekben belül a konvenciók és a tradíciók miatt úgy illett (illendő utánzás!), hogy bizonyos módon viselkedjenek, bizonyos módon öltözködjének, bizonyos eseményeken, ünnepeken meghatározott módon szerepeljenek. Ezek az elvárások pedig az egyes társadalmi csoportokban eltérőek voltak.

Másrészt a feljebb lévő osztályok nem csupán úgy őrizhették meg privilégiumaikat, hogy újabbakat találtak ki, ha a másik leutánozta őket. A szankcionálás az úr és a cseléd között elég egyértelmű, de szimbolikus szankcionálásra volt módja a városinak is, akit a vidékről jött paraszt vagy kisközgazda mindig urazott, míg a városi, még ha jóval szegényebb volt is a parasztnál visszategezte. Ha ebből a viszonyból a vidéki ki akart volna lépni, esetleg csak a kért tájékoztatás megtagadása lett volna a válasz, de az is lehet, hogy gúny vagy rendreutasítás.

A fogyasztás jellege olyan különbségeket idéznek elő a testen, amelyek szembetűnőek, soványság, vagy jóltápláltság, barnultság, vagy fehérség, ápoltság vagy ápolatlanság. Ezek a jelenségek egyúttal utalnak is a társadalmi hovatartozásra, melyet aztán tudatosan tovább is szoktak erősíteni, mert a test végül is jól alakítható, s nemcsak a ruha segítségével, de ma már a konditermekben, a fogorvosnál, sőt a plasztikai sebésznél is. Arra, hogy a test milyen jelentős mértékben társadalmi termék, Bourdieu hívta fel a figyelmet (Bourdieu, P. 1987).

Bourdieu-ból kiindulva érdemes arra utalnunk, s ez Bourdieu alap gondolata is, hogy az egyes társadalmi osztályoknak, mint például a munkásosztály tagjainak nincs is lehetőségük arra, hogy a testüket az elithez hasonlóvá tegyék, hiszen kezükön, arcukon, elhasznált csontrendszerükből következő mozgásukon meg is látszik, hogy mely társadalmi réteghez tartoznak. A hasonulás/elkülönülés dichotómiájában tehát számukra elvész a szabadság, a társadalom elhasznált termékét reprezentálják, s ha ez alól megpróbálnának kibújni, a különböző testi jeleik, melyek nem születésiek, hanem szerettek, azonnal elárulnák őket.

(A divat szerepe a fogyasztói társadalom kialakulásában) Veblen másik kedvelt fogalma a *hivalkodó fogyasztás*. Ezt a típusú fogyasztást egyrészt azok a társadalmi elvárások idézik elő, melyek megkívánják, hogy bizonyos státuszban megfelelő külsőségekkel kívánatos rendelkezni, másrészt abból az állítólagosan belső pszichikai késztetésből fakad, hogy az emberek szeretnének többnek látszani annál, mint amik.

A hivalkodó fogyasztás társadalmában mindig a közös tevékenységekre helyeződik a hangsúly, egy bál, egy mulatozás vagy egy vadászat, melyen több arisztokrata is részt vesz – vallja Veblen –, csak emeli ezek fényét.

Valójában nem könnyű arra a kérdésre válaszolni, mikor és miért kezdenek el az emberek hivalkodó módon fogyasztani. S most itt nem az arisztokráciára gondolunk, akik fénykorukban hivalkodó fogyasztással éltek, hanem a középosztályra. Először is azzal a jelenséggel kerülünk szembe, véli Campbell, hogy a tradicionális társadalmak erkölce általában pazarlásellenes, s hogy pszichés igény sincs minden társadalomban arra, hogy mindig újabb és újabb vágyakat akarjanak kielégíteni.

Az ipari forradalom idején azonban valakinek meg kellett vennie a textilt, a sört, a csatokat, túket stb. Ebből a nézőpontból megfordul a kutatók érdeklődése, mely szerint nem a termelésnek, hanem a fogyasztás tömegessé válásának kell lennie az ipari forradalom okának. Kereslet nélkül hiába van kínálat. Hogyan jött létre akkor az ipari forradalom, ha nincs eredendő igényünk a kielégíthetetlen és a hivalkodó fogyasztásra?

Ezeket a kérdéseket eredetileg McKendrick tette fel, válaszolni pedig többek között a divat elterjedésének jelenségével igyekezett. A termelés, a kereskedelem és a fogyasztás között azért médium a divat, mert egyrészt a fogyasztó oldaláról jelzi, hogy mire van igény, másrészt a termelő és a kereskedő manipulációs rábeszélésével vágyakat generálhat. „Könnyen lehetséges – mondja Campbell egyetértve McKendrickkel –, hogy ha az ipari forradalom nyitja a kereslet volt, akkor a kereslet a divat...” (Cambell, C. 1996).

Magyarázó erővel bír Simmel hasonulás/elkülönülés dichotómiája is. Az ipari forradalom idejében a városiasodás már kellő mértékű, a városokban lévő céhek,

kereskedők, hivatalnokok, művész és tudós közösségek száma is épp elég nagy ahhoz, hogy kellő számú csoport éljen együtt. Richard Münch szerint a civilizációs fejlődés motorja nem a differenciációban keresendő, mert az például Kínában is megtalálható volt, hanem az egyes szférák egymás áthatásában (interpenetráció), amely a reneszánsz idején kezdődött el (Münch, R. 1984). Ez az a megfelelő talaj, amelyben a fogyasztás azonnal forradalmi mértékeket ölthet, amint lehetőség nyílik rá.

A sok csoport, és a szervezett munkamegosztással rendelkező társadalom kasztosodás nélküli vallási sokszínűsége, az építészet, és a képzőművészet régóta meglévő magas presztízse, a tudomány és az ipari tevékenység egymásra hatása az elkülönülési és a hasonulási igényeket izzásban tartotta. A divatigények, (azaz a hasonulási és elkülönülési igények) reprezentálási vágya, amelyek a termelés racionalizálásával hirtelen tömeges mértékben kielégíthetőkké váltak, úgy lobbantak lángra, mint a szalma. A 18. századra érte el a tömegkommunikáció is azt a szintet, ami viszonylag gyors információáramlást eredményezett, s tömeges mértékűvé tette az életmódról szóló kommunikációt is.² Az ipari forradalom kibontakozásához a szikrát tehát a technikai vívmányok (melyek az *interpenetrációs struktúra* miatt születhettek meg), a tüzet a meglévő divatigények biztosították.

Hosszú távon a protestáns etikát vallók számára sajátos paradoxon merült fel. Az a tétel ugyanis, mely szerint a becsületesség a szerény fogyasztás reprezentálása kifejeződő, két szempontból is problémát okozott. Az egyik, hogy morálisan nem indokolható, hogy ott is, ahol elméletileg mindenki követi a protestáns etikát, a gazdasági törvények miatt csak néhányan gyarapodhatnak, a másik, hogy a szerény fogyasztás reprezentálása a sikertelenség bizonyítéka is lehet ott, ahol kellő számú gazdag is foglalkozik már egy ideje ugyanazzal az üzlettel.

Az ipari forradalom időszakát Appadurai „a fényűzés jogának uralmától a divat uralmáig” tartó váltásnak nevezi (Appadurai, A. 1996). Ez alatt azt érti, hogy a feudalizmus szűk arisztokrata rétegének reprezentálását felváltotta a polgári társadalmak divatot követő fogyasztása. A divat a megnövekedett szabadidő eltöltésének módjára, pózaira, érzelmeire adott javaslatokat az arisztokrata és a polgári otthonokban, vagy pontosabban: a divat nem volt más, mint a szabadidő társadalmi megnyilvánulásainak pózai, érzelmei. Összekapcsolódott tehát a hűtlen szenvedélyhez való jog romantikus felfogásával, a szükségletek fölötti fogyasztással, a fölösleges csecsebecsékhez való joggal.

A kora polgári luxus épp csak annyit jelentett, hogy olyan javak is a háztartásba kerültek, amelyek túl voltak a szükségesen. Bár elég nehéz megmondani, hogy ilyen értelemben mi tartozik a luxus fogalmába, köztudott ugyanis, hogy a ma luxusából sokszor a holnap szüksége lesz. Campbell luxus tipológiájában megkülönbözteti a szükségletek fölötti fogyasztás luxus értelmezést a klasszikus hedonizmustól. A klasszikus tradicionális hedonizmussal az ókorban találkozhatunk, például egy római lakomán. A római lakoma célja a kéjkeresés, a test csömörig hajsolt önpusztítása, a lúdtoll, mellyel csak azért hánytatták meg magukat, hogy újra ehessenek. A hedonizmus modern formájában inkább a szellemi pezsgést szereti, nem az intellektuális, hanem a pszichés izgalom értelmében. Horror, kábítószer, tánc, nevetés stb. (Cambell, C. 1987).

Az első győztesek második generációjának feltehetően már az is érdekében állt, hogy külsőségeiben reprezentálja a sikerességét, míg ma már elvárta is vált, hogy a polgári világ egyre nagyobb számú tagja képes legyen üzenetet küldeni saját sikerességéről üzleti partnereinek.

A reprezentáló társadalmilag is elvárt fogyasztás folyamatosan kifinomuló szimbólumrendszere indult fejlődésnek, bútorok, evőeszközök, étkezés stb. formájában. Míg az arisztokrácia fogyasztás reprezentálásának apró jelei – mint például a patina ápolása³ – oly módon kifinomult, hogy a divatnak ellenállt, addig a középosztály reprezentáló fogyasztása a divat hatása alatt indult fejlődésnek, s azzal összecsiszolódva alakult, változott.

A *reprezentáló fogyasztás* volt tehát a polgárság divat megnyilvánulásának első jele, és nem a vebleni *hivalkodó*. A protestáns etikából túl nagy ugrás is lett volna ez, sőt az üzleti világban mind a mai napig nem lehet hivalkodni. (Erről Dale Carnagiet és másokat idézve még fogunk írni.) Az is újragondolandó volna, hogy az arisztokrácia mikor, milyen értelemben és milyen szándékkal volt hivalkodó. Simmel szerint az arisztokrácia „tudatosan konzervatív” ebben az esetben hivalkodását is kifinomultnak kell tartanunk. Véleményem szerint is leegyszerűsítés a hivalkodás-elmélet. Például Oscar Wilde-ot, aki polgári protestáns ír családból származott, az arisztokrácia azért nem fogadta be, mert túlságosan is hivalkodónak tartotta.

3.2.3 A hatalom/megfelelés avagy a modernizmus divat dichotómiája

(A divat hatalom) Ha a hasonulás/elkülönülés dichotómiát nem is kell elvetnünk, csupán kicsit pontosítanunk, mely szerint manapság már inkább a csoporthoz tartozás felcserélhető voltát, mint az osztálytudatot érdemes értenünk rajta, addig a leszivárgás elméletet mára végképp megcáfolta az élet.

A leszivárgás elmélet már az előző szakaszban is vitatható, de ha a 20. század '60-as éveire gondolunk, már egészen világos, hogy a divat középpontjába a fiatalság került, s az egyes áramlatok nem ritkán éppen az alsó rétegekből indultak, s nem hogy le, de inkább felszivárogtak (pl. a break tánc, a bőrruhák viselése a rap zene stb.). Ha a korosztályokat vizsgáljuk, akkor meg azt kell megjegyezni, hogy századokon keresztül a divat a fiatalasszonyok előjoga és lehetősége volt, nem pedig a tinédzsereké. A paraszti rétegek között a fiatal lányok ruházkodási vágyait a szülők korlátozták, pedig itt a szexuális szigor nem is volt olyan erős, mint a középrétegeknél. A paraszti kultúrában is néhány év leforgása után a fiatalasszonynak vissza kellett fognia színes öltözékéből, egészen az idős kor kötelezően előírt sötét ruházkodásáig. Valószínű azonban, hogy itt is a fiatalasszony rendelkezett a legnagyobb lehetőségekkel.

A '60-as évek óta végképp nem a felső osztály fiatalasszonyai a divatirányítók, a haute couture is hátrébb szorult, ellenben a tinédzserek tömegfogyasztása megnőtt, a haute couture-rel szemben pedig akár a munkásság is teremthet divatot (King, W. C. 1982). A fiatalság testesíti meg a szabad és kötetlen világot, ez azonban nem jelenti azt, hogy a munka világából a divat kiszorult volna. Épp ellenkezőleg.

Az Egyesült államokra a '30-as évektől, Nyugat-Európára a második világháború utántól használhatjuk azt a kijelentést, hogy a divat hatalom. Nemcsak abban az

értelemben, hogy a divatipar együtt nőtt a tömegkultúra új jelenségével, s az ipar legtöbb területére behatolt az építészettől kezdve a szolgáltató szektorig, hanem abban az értelemben is, mely szerint hatalomnak azt nevezhetjük, amikor valakire rá tudjuk kényszeríteni akaratainkat. Ebben az értelemben a divatot, mint manipulációs eszközt minden társadalmi réteg tetszése és képességei szerint csak manapság használhatja. A divat segítségével a hatalom megragadása akkor válik lehetővé, ha a társadalom annyira nyitott, hogy mindenkinek esélye van az irányító pozíció megszerzésére, legyen az egy vállalat vagy az ország vezetése. A divat demokratikus érték, bárki élhet vele, s a demokráciában lehet érvényesülni általa.

A társadalom működésében a tárgyakkal való manipulálást felváltották az emberi kapcsolatok. A szolgáltató szektor, a szabadidő eltöltésének szervezői, a szórakoztatók, az ügynökök már emberekkel dolgoznak. Az egyetemeket és a vállalatokat irányító menedzserek idejük jelentős részét nem a tudománynak vagy a mérnöki munkának szentelik, hanem a szervezésnek.

A hatalom bárki által megszerezhető mítosza amerikai termék, s a divat eszközeinek felhasználásával a hatalomba kerülés útja a '30-as években itt új értékrend megjelenését eredményezte. Már a némafilm korszaknak is megvoltak a maga sztárjai (a '20-as években például a taxisofőrből lett férfi sztár, Rudolf Valentino), de igazán a '30-as évek szülték meg a szexszimbólumokat. (Marlene Dietrich, Greta Garbo, Helen Mark, Clark Gable stb.) A szexuális hatalomszerzés lehetőségei szorosan összekapcsolódtak a tömegkommunikáció fejlődésével.

Ezzel egy időben, az üzleti világban is megkezdte diadalútját a felszín jelentősége a tartalommal szemben. Ennek első lépcsőit Dale Carnegie által írott könyvben fedezhetjük fel. A legtöbb amerikai által olvasott könyv a Sikerkalauz, 1936-ban jelent meg. A könyv érvelési technikája szervesen illeszkedett Franklin Benjamin utilitarista etikájához. Ebben a könyvben is megtalálható a „légy szorgalmas és szerény, mert ez jó másnak és ez a jó neked”, csupán itt a szorgalmasság még fokozottabban vonatkozik az imidzs kialakítására.

A '30-as években már nem figyeltek fel úgy a visszahúzódó szerény és szorgalmas emberre, mint a 18. század kezdetleges Amerikájában, viszont változatlanul fontos tényező maradt a nyitott társadalomról alkotott mítosz. Ha jók a lehetőségek, és sikertelenek maradunk, csak magunkat hibáztathatjuk. Az embernek el kell tudnia adnia magát, és ez nem szégyellni való képesség, hanem épp ellenkezőleg, erény – vallja Carnegie. Kollektív értéként az amerikai modellben szétterjedt az önmagunk eladhatóságának fontossága. „A divat pedig mindig magában rejt egy pozitív konnotációjú kollektív értéket, ahol is az újdonság nem elítélt.” (Losonczy Á. 1981.12).

Carnegie szerint ritkán sikerül az embernek bármi is, amit nem jókedvűen csinál. Ebben a boldogság igényben a kor egy olyan értékét is felfedezhetjük, amely jobban összhangba kerül a divattal, mint a régebbi értékek. A boldogság ezúttal nem túlvilági cél, nem is általános evilági, hanem őszinte mosolygyakorlat a napi érvényesüléshez. Eddig általában olyan érvekkel találkozhattunk, amelyekben a divat hat a fogyasztói kultúrára, (például felgyorsítja a javak elhasználódását, és így új javak megvásárlására ösztönöz), ezúttal azonban olyan divattal összhangban lévő értékkel is

megismerkedhettünk – a „légy vidám”-mal, de említhetnénk még a „tudj örülni mások sikerének”-et és még jó néhányat –, amelyre az embereknek érdemes odafigyelni, máskülönben pórul járhatnak. Ha nem követed a divat felszíni és mély struktúráját, elveszhetsz. Elég komoly fenyegetés ez, ha jobban belegondolunk. Carnegie nem is riad vissza az ostortól, az egyik fejezetének címéül épp azt adta, hogy „Ha nem teszed bajba jutsz!”

Találhatunk arra is példát, hogy későbbi szerzők már a külső jelek megváltoztatásával ajánlják a személyiség fejlesztését, természetesen megint csak a siker elérésének ígéretként: „Kezddhetjük a változást kívülről is, megfogható, külső szemlélő által jól látható dolgokkal. Megváltoztathatjuk külsőnket, ruháink színét és szabását, járásunkat, kézfogásunkat, frizuránkat, testtartásunkat, szemüvegünket – és még folytathatnám a külsőségek végtelennek látszó sorát. Ha változtatunk a külsőn (amit mások is látnak), az hatással lesz a belső értékelésre is (ahogy én látom magamat).” (Linkemer, B. 1991) Az idézet már egy '80-as években írott könyvből származik, amikor is mindenkinek ajánlatos tudomásul vennie, hogy a test is a lélekbe hatol, s nemcsak fordítva.

Az új terület, a munka világának bekebelezése miatt állíthatjuk, hogy a „divat hatalom”. A 21. század osztály nélküli társadalmának jellemzője ez, ahol nem egyszerűen csak arról van szó, hogy ha hasonulunk egy csoport viselkedéséhez, akkor azzal identitásunkat erősíthetjük, hanem arról is, hogy a megfelelő hasonulással vagy elkülönüléssel befolyásra, és társadalmi sikerre tehetünk szert.

(A megfelelés kényszere) Míg a megfelelés kényszerét, azaz az adott szerep konform ellátásának kényszerét a 20. század előtt elsősorban a rendies osztályelőjogok tartották fenn, addig a modern fogyasztói társadalomban az alkalmazkodás a siker feltételévé vált. Carnegie érveléséből a hatalomra törekvés vágya ugyanúgy kimutatható volt, mint az alkalmazkodás igenlése, ez immár ugyanazon éremnek a két oldala.

A klasszikus kapitalizmus hipotézise még az volt, hogy a társadalmi hatékonyság azáltal maximalizálható, ha mindenki saját érdekeit követi. E mellett az érv mellett kardoskodott egész életében más utilitarista liberálishoz hasonlóan Spencer is. A modern szociálpszichológia ezt az érvet a fogoly dilemma játék segítségével szokta megcáfolni. A fogoly dilemma arra is bizonyíték, hogy a nyereségek individuális maximalizálása és a vereségek minimalizálása olyan helyzetet teremt, amelynek végeredménye, hogy mind az egyén, mind a közösség rosszabbul jár, mintha együttműködött volna. „Ha van kooperációs érdek, amely a különböző egyéneket összefűzi – állítja Deutsch –, akkor a szűk önérdek követése nem racionális.” (idézi Erős F. 1994. 51.)

Morton Deutsch 1949-ben publikálta egy kísérlete eredményeit, melyben a versengő és az együttműködő csoportok közti jellemzőket összegzi. Deutsch kimutatta, hogy olyan környezetben, amelyben az egyéneknek együttműködniük kell, mások javaslataira a többiek jobban odafigyelnek, s azokat pozitívabban is fogadják. A versengő csoportoknál viszont kommunikációs problémák, félreértések sora volt tetten érhető, igaz, itt a befolyásolhatóság is lényegesen kisebb mértékű (Deutsch, M. 1987). A '30-as évektől a kapitalizmusban felerősödtek azok a tendenciák, amelyek az együttműködés struktúráját teremtették meg. A kölcsönös egymásra figyelés és a

tekintélytisztelet csökkenése a divatot társadalomintegráló tényezővé avatta, receptet adott a proszociális viselkedésre. Először szemügyre vesszük a társadalmi struktúra együttműködésre sarkalló változásait, majd a „kívülről vezéreltség” gondolatát ismeretve a struktúra személyiségre gyakorolt hatását.

Az egyes társadalmi alrendszer szerveződését vizsgálva is megfigyelhető, hogy a struktúra az együttműködő csoportok gyarapodását, és az együttműködésre képtelen versengő egyének kiszorulását eredményezte. Az elektronikus tömegkommunikációban például nyomon követhető, ahogy a hírkezelésben évtizedről évtizedre csökkent a túlságosan önálló sztárok iránti igény. Az egyes tévétársaságok monopóliummá növekedve egyre inkább az intézményhez való lojalitást tekintették fontosnak, s kizárták soraik közül a rögtönző egyéniségeket. Kiszámítható személyiségekre lett szükség, s nem az öntörvényű tehetségekre. Annyi pénz került ebbe a szférába, hogy nem lehetett vállalni a rögtönzés kockázatát.

A megfelelés egzisztenciális kényszerítő hatásának okaként Whyte a bürokrácia terjedését nevezi meg. Whyte szerint az adminisztratív munka terjedése személyiségre gyakorolt hatása Amerikában sem tűrte az egyénieskedést. A szerző szerint az adminisztratív jellegű munkákba ugyanúgy belekényszerültek, mint annak idején az iparosodás idején sokan a proletariátus és a kisiparos státuszba. A magasabb beosztásokban lévők ezúttal a menedzserek, illetve a közigazgatás vezetői közt keresendőek. A társadalmi struktúra átalakulása a „sima modorú” embert (well rounded man) részesítette előnyben. A csapatjátékos képességei felértékelődtek a nonkonform egyénieskedővel szemben. Mindeközben a hollywoodi filmek az öntörvényű egyéniséget propagálták. Ez azonban ekkor még inkább hiánypótló mint mintaadó. Aronson szerint a filmekben a hősök a nonkonformisták, a mindennapokban azonban jobban szeretjük a jó értelemben vett konform embereket.

A közösségi etika szerint még az sem helyes – állapítja meg Whyte – ha okosabbak akarunk lenni másoknál, ezért érdemes öltözködésünket is úgy megválasztani, hogy mindenki haverjának tűnjünk. Az amerikai kutatók által egységesen hangoztatott változásokat a hivalkodással szemben a közvetlenség reprezentálásának megjelenéséről azzal is alátámaszthatjuk, ha az amerikaiak '80-as '90-es évekbeli kedvenc tornacipős fehér zoknis utcai, nem is igazán a sportoláshoz alkalmas szabadidős öltözködésére gondolunk.

A gazdagság élvezete szégyenlősen szorul a négy fal közé, s ez elég érdekes változás. Whyte magyarázata a hivatali és a menedzsersvilág térnyeréséről a sima modorú ember kialakulásában meggyőzőnek tűnik. Whyte mintha csak Carnagiet elemezve vonná le következtetéseit, mely szerint kellemes modorú emberekre van szükség, akik meghallgatnak másokat, akik meg tudják magukat szeretetni, s akik alkalmazkodással tudják elérni céljukat (Whyte, W. H. 1958).

Az amerikai szerzők egymás után állapították meg, hogy az emberek – David Riesman találó kifejezésével – kívülről vezérelteké váltak. Van aki azt hangsúlyozta, hogy az anyagi sikerességgel szemben fontosabbá kezdett válni a lelki nyugalom békéje is, a családi boldogság (Kluckholm, C. 1958). Egyre kevesebben veszik komolyan – mondták –, hogy a nagy vagyon megoldaná az életüket. A versennyel szemben

tehát megjelentek az együttműködés (adjustment) értékei. A kívülről vezérelteknek az ideáltípusát ugyanakkor nem lehetett azért minden társadalmi rétegre egyformán kiterjeszteni. Úgy tűnt, ezen belül is van egy olyan réteg, amelyre még inkább jellemző a divatos-alkalmazkodó lelkesség, s ezek voltak az úgynevezett „fehér gallérosok” (Wright, M. 1951).

David Riesman A magányos tömeg című művében azt állítja, hogy az iparosodás korszakában, amikor a társadalom nagy sebességgel változott, és a vallásnak még jelentős ereje volt, a szülők arra nevelték a gyerekeiket, hogy legyen önfegyelmiük, szorgalmuk és kitartásuk. Az ismeretlen sorssal szemben ennél többre amúgy sem lehetett volna felkészíteni őket. (Saját példával: nem lehetett azt mondani, hogy „fiam legyél cipész”, mert nem lehetett tudni lesznek-e még cipészek). Ez a fajta nevelés belülről vezérelt embertípust teremtett. Amikor a társadalom nem annyira termelői, mint inkább fogyasztói vonásokat mutatott, az emberek az együttműködés erényeit kezdték magukévá tenni, és a divatosan változó magatartásokhoz könnyen idomultak, mintegy kívülről vezérelteké váltak.

Riesman elmélete ezen a ponton nehezen összeegyeztethető azzal, hogy a nyugati társadalom sokak szerint már a 18. században is fogyasztói volt. Valószínűleg nem a fogyasztás megjelenése, hanem a manipulációhoz szükséges képességek megszerzése utáni igény, és ezen képességeiket gyakorlókká tettek egyre több embert kívülről vezéreltté.

A hedonizmus kialakulásában sok okot lehet említeni. A vallás háttérbe szorulása, s helyette az Egyesült Államokban a freudizmus fantasztikus elterjedése.⁴ A pénzügyi tranzakciók hiteljellegének technikai, a divat és a piac spiráljának beindulása, a közép-retegek gyarapodása, a fehérgalléros munkakör terjedése, a szabadidő és a szórakozás egyre tömegesebb és kulturáltabb eltöltése⁵ stb. Ennek ellenére a puritán értékek még igen sokáig általánosságban is tartották magukat, sőt a modernizmus hedonizmusa ma sem nevezhető önpusztítóknak.

A hedonizmus átalakulása „igazibbá” válása csak lépcsőről lépésre ment, s ma, amikor a test kultusz, vagy a boldogság megszerzésének individuális módjai terítékre kerültek, szintén vannak az önpusztító hedonizmust visszafogó divatirányzatok. A „ki-sportolt és mégis karcsú” test, a ruganyosság, az ápoltság, a tökéletes fogak mind megannyi termékgyártó cég érdekeltségi köre is. Az egészséges táplálkozás körüli örült verseny, amelybe minden termékgyártó bevonja a „legkorszerűbb tudományos ismereteket” és a különböző társaságok, kamarák, sportolók és a háziasszonyok is ezt ajánlják, valójában az önpusztító hedonizmussal szemben helyezkednek el. Ezért aztán nem lehet korlátlan mennyiségben ma sem csokoládézni, de nem azért, mert a torkoskodás bűn, hanem mert oda lesz az alakunk, nem fogunk egészségesen táplálkozni, és mert rosszat tesz a fogainknak.

Még a legtoleránsabb társadalomban is, ahol mindenki úgy nézhet ki, ahogy akar, mert joga van hozzá, és ahol senki sem botránkozik meg jóformán semmin, ott is igen erős kényszerek vannak arra, hogy a teljes élet ideáját mindenki ugyanúgy értelmezze. A szabadidő hasznos, és ismereteket gyarapító eltöltése például azt jelenti, hogy utazásainkat olyan mértékben halmozzuk tele programokkal, hogy valójában csak a fogyasztás és munka egy másfajta dimenzióját képviseli. Aki teljes életet akar élni,

az nem habzsolhat, és nem ihatja részegre magát, de azért ismernie kell a mámort – persze csak a négy fal között, vagy a régi iskolatársak körében –, végig kell próbálnia az összes nemes italt, és minden ízt amit a gasztronómia nyújthat, minden nagy koncerten és kiállításon ott kell lennie, néhány egzotikus kultúrában illik megfordulni, s nem utolsó sorban szexuális élményeink körének is a lehető legteljesebbé kellene válnia. (Ha az a fránya AIDS nem zavarna be...)

David Riesman úgy látja, hogy a kívülről irányítotttság onnan is adódott, hogy a szülői nevelés folyamatát felváltotta a kortárs csoportok hatása és a média. Ez kezdetben egy konform viselkedés elterjedését eredményezte, melyben a veszély az volt, hogy akadályozva és fenyegetve van a szabad szókimondás. Úgy látszik azonban, hogy a konform viselkedés elterjedésével szemben valami páratlan individualizmus elterjedésére figyelhetünk fel. Riesman is megállapítja, hogy *A magányos tömeg* megírása óta a békés konformizmus helyett dühödtté individuális, tekintélyt nem tisztelő egyénekkel és csoportokkal találkozhatunk (Riesman, D. 1995). Ugyanakkor – valljuk – ez a divat felaprózódásához is vezet, a proszociális divatnak e tendenciák ellentmondanak.

(Kérdőív) Aki a divatban él, a jelenben él, és ha mást nem is, azt már rénzésre közli magáról, hogy alkalmas befogadni az új ismereteket. Ez mindig így volt, az azonban újdonság, hogy ma már olyan nyitott és osztálymentes a nyugati társadalom, hogy a divat jó receptül szolgál a sikeressé váláshoz is. Más képességekre is szükség van, de ez sem nélkülözhető.

A divatban ma motiváló erejű hatalom/megfelelni akarás vizsgálatára elkészítettem egy szociológiai kérdőívet.⁶ Ebből – bár az elemszám nem reprezentatív – úgy tűnt, hogy akik számára a divat elsősorban a beolvadás lehetőségét szolgáltatják („eltűnsz a többi ember között”), majdnem annyian vannak, mint akik a divattal hatalomra szeretnének szert tenni.

Ezen túl két újabb eredményre is jutottam. Az egyik, hogy a divatban a hatalmat keresők is két részre bomlanak, az egyik csoportba azok tartoznak, akik ezt tudatosan teszik, a másikba pedig azok, akik nem is tudják, hogy ezt keresik. Túlságosan is jellemző volt azoknak a száma, akik határozottan kijelentették, hogy amikor jól öltöztek, akkor nincs hatalmuk mások felett, de másfelől úgy is vélték, hogy ilyenkor tiszteletet parancsolnak, sőt szexuálisan igen vonzóak s többnyire elérhetetlenek.

A másik kiegészítés, hogy úgy tűnt, létezik egy harmadik csoport is a megfelelő-kön és a hatalomkeresők két fajtáján kívül, akiket valamilyen oknál fogva nem lehetett megbízható módon egyik oldalhoz sem besorolni. Legjellemzőbb tulajdonságuk, hogy általában elutasították azt, hogy ők szolidak lennének, s nagyon is kommunikációképesnek tartották magukat, akikkel szívesen beszélgetnek, s akik se nem vonzóak, se nem rettentik el szexualitásukkal az embereket. Többségükben tagadták, hogy szexuális vonzerejük jelentős volna akkor, amikor jó formában és divatosnak érzik magukat. Ebben a harmadik csoportban elképzelhetőnek tartjuk, hogy nagyobb valószínűséggel találhatnánk olyan embereket, akik demokratikus személyiségűek, többben volnának itt azok is, akik autonómabbak, és/vagy olyanok, akik kevésbé tudnak azonosulni a modern világ érvényesülési technikáival.

3.2.4 Divatszakszok a szocializmusban

1. Az '50-es évek kelet-európai változását, a szovjet fennhatóság kiterjedésének határait talán legszembeötlőbben épp az öltözködés elszürkülése mutatta. Eltűnni a tömegben, belesimulni a környezetbe – akárcsak a biológiában – akkor válik a legfontosabbá, amikor az egyed és leszármazottai sikeressége nem a csoporton belüli kitűnéstől, hanem a veszélyek előli elmenekülés képességétől függ.

A divat eltűnése az ötvenes évek szocialista társadalmában általános jelenség volt. Ebben az első szakaszban a központi ideológia határozottan tiltotta is a divatozást, és mind a termelés állami monopóliumba kerülése, mind a túlélésre törekvés csak felerősítette ezt a szürkiséget. Az első szakaszban a kelet-európai régióban, de a világ összes magát szocialistának valló országában is, a divatnak nem volt legitimitása.

Az a román típusú lázadás, amely ez ellen fellépett, a népi kultúrát emelte állami rangra. Sikeres és hatásos lázadás volt ez, s a nyugat szimpátiáját is jogosan kiváltotta. A nemzeti ellenállásként gyakorolt szimbólumrendszerek csak úgy tudták betölteni funkciójukat, hogy a változás lehetőségét megtagadták, s ezzel maguk is a divat ellen léptek fel. A romániai típusú állami ellenzékiesség még a '80-as évek végén is teljes intenzitással fejtette ki hatását. A televízióban vagy a diktátorral kapcsolatos propagandaműsorokat, vagy a különböző vidékek népi táncait lehetett látni. E táncok attól a pillanattól fogva, hogy a nemzeti öntudat kifejezését szolgálták, meg voltak fosztva a változás lehetőségeitől.

Három oka volt tehát a divat eltűnésének, az egyik, hogy a központi hatalom illegitimnek nyilvánította, a másik, hogy az egyén túlélési érdeke a szürkiség stratégiáját tette szükségessé, a harmadik pedig, hogy a nemzeti identitás megnyilvánulásai is a divat ellen hatottak.

2. Annak, hogy a második szakaszban elismertté vált a fogyasztás szerepe, egyszerű praktikus okai voltak. A formák különbözősége az eltérő foglalatosságokra, a különböző munkatevékenységekre, iskolásra, pékre, ipari munkásra, funkcionáriusra stb. utalt. A szabadidő is önálló státussal bírt, csak úgy mint az életkor okozta öltözködésbeli és viselkedésbeli különbségek. Ebben a szakaszban, mely az '50-es évek második felére tehető, a divat megjelenését a funkcionális szükségesség eredményezte. '56 magyar forradalma nem volt több, mint ezeknek a funkciók különbözőségeinek politikai elismertetési kísérlete, s mint tudjuk, vezetői csupán reformokat, és nem rendszerváltást tűzték ki célul.

3. A harmadik szakaszban a román stratégiával szemben Magyarországon, de számos más helyütt is, az egyéni fogyasztás növelésére tett törekvéseket elfogadták. Hallgatólagos elismerése volt ez annak, hogy az individuum tere bővíthető. A háború előtti idők kultúrája '56 élményének hatására nem térhetett vissza, s a divat ilyen jellegű nosztalgiában nem születhetett újjá, de épp ezért Magyarországon a nacionalizmus zsákutcájába sem kerülhetett. Ugyanakkor divatirányítókká ugyanúgy ahogy másutt, a fiatalok váltak. Amikor a fiatalok Magyarországon a '70-es évek első felében népviseletbe bújtak,

azt nyugati társaikhoz hasonlóan inkább divatból tették, s nem a népi kultúra iránti vonzalmukból, sem pedig azért, hogy magyarságtudatukat fitogtassák.

Egy hosszabb távra visszanyúló elemzésben érdemes volna megvizsgálni, hogy vajon meddig számított divatirányítónak az elit, és mikortól a középosztály. A váltás feltehetően az arisztokrácia erejétől függ. Vagy hogy meddig számítottak divatirányítóknak a fiatalasszonyok, és mikortól a tizenévesek. Úgy véljük, hogy erre a váltásra a második világháború után került sor. Előtte ugyanis – mindaddig, míg a nők első gyereke meg nem született, de a gazdagabbaknál később is –, a fiatalasszonyoknak volt lehetőségük arra, hogy a legtöbb pénzt fektessék a legdrágább ruhákba, hogy a leginkább megválasszák azokat a köröket, ahová járni kívánnak, hogy a leginkább kifejezhessék ízlésüket bútoraikban, s hogy a leginkább hangot adhassanak irodalmi és művészeti véleményüknek.

A fiatalság divatirányítói szerepével tehát a szovjet befolyás alá került térség is a '60-as években találkozhatott először, s erre kezdetben heves ellenkezéssel is reagált. A Coca-Cola például így emelkedhetett a kábítószer kétes rangjára. Hamarosan azonban a fiatalok szórakoztatása, mint nevelői tevékenység, új dimenzióba került. A '60-as évek második felétől egészen a '70-es évek közepéig, az a szemléletmód határozta meg a politikát, hogy a társadalomnak felelősséget kell vállalnia azért, hogy a fiatalok divatigényüket helyes irányba éljék ki. Ez a fokozott felelősségérzet, mely a későbbiekre is kiterjedt, de intenzitásában mégiscsak ekkor volt a legerősebb, a divat szükséges létezését már elismerte, és a hozzá való viszonyt közszolgálatként fogta fel. Ahogy a szocializmusban közszolgálatná vált a művészet, a mozi, a reklám, az áruházak vagy a tisztító és javító műhelyek, úgy a divat is. A közszolgálat címkével ugyanakkor már szemérmesen legitimálni is lehetett a fogyasztói társadalom különböző kedvteléseit.

4. A '70-es évek közepétől a közszolgálati hozzáállás ideológiája lassú kiüresedésnek indult. A deviáns fiatalokról inkább hallgatni kellett, mint azt kezelni, sőt ha a divat bélyegét rá lehetett tenni egy viselkedésre, a hatalom ettől meg is nyugodott. Ilyen volt a csöves jelenség a '80-as évek elején. Amikor kiderült, hogy a csavargó szegényes külsejű fiatalságból a munkába állással a legtöbben kinőnek, a „divat” jelző mindent megmagyarázott, és a jelenséget ettől fogva veszélytelenként kezelték.

A negyedik szakaszban a fogyasztáshoz, a reklámhoz, a divathoz való viszony megint új jelentőségre tett szert. Immár ennek kezelésétől, engedélyezésétől, támogatásától lehetett várni a rendszer legitimációs problémáinak pótlását.

A politika épp a legitimációs réseket igyekezett betömni a divatbutikok megnyitásával engedélyezésével, melyre egyébként a második gazdaság nem jelentéktelen része épült (üzletek, varrodák, anyagbeszerzők, kereskedők), s amelyek működéséhez már a politikai elit egyes tagjainak érdekei is fűződtek (Hankiss E. 1989).

A legitimáció pótlása már magát a rendszert puhította fel teljesen. A divat engedélyezése önmagához csinált étvágyat, ahelyett, hogy kielégítette volna azt. Minél több tér adódott a fogyasztásra, annál inkább megnőtt az igény az újabb javak beszerzésére, s annál plurálisabbak lettek a világ megélhetőségéről megjelenő gondolatok.

Ez a pluralitás elképesztő szellemi gazdagságot eredményezett, a társadalom valóban alternatívák sokszínűségében gondolkodott, s nem egy elv kizárólagos igazát hangsúlyozta. Hamarosan azonban megkezdődött a „kapitalizmus építése”, s ez véget vetett a sokszínűségnek.

5. Végezetül ötödik szakaszként a magyar társadalom divathoz való viszonyában a rendszerváltozás utáni időszakról kell említést tennünk. Úgy véljük, ebben a szociológiai főszerep nem a nőket, hanem a férfiakat illeti. Amíg '89 előtt a nők természetes kitörési vágya sok butikost tett gazdaggá (sokszor épp a női tulajdonosokat), addig a fordulat után az autó, a lakásban felhalmozható értékes tárgyak gyűjteménye, maga a lakás, és maga a férfi önmagát megjelenítő formája, fellépése adta a divat és a társadalmi változások motorját.

Az angolszász divat a teljesítőképesség köré fonódik, s amire Magyarországnak a leginkább szüksége lett, az a kiemelkedési stratégiák elsajátítása, az olajozottság, és az üzleti siker.

A század első felének kispolgára – ahogy azt Bourdieu írja –, még feszélyezett volt, mert nem tehetette meg, hogy nagyvonalú legyen, igyekezett úgy viselkedni, mint a nagypolgár, de ez épp, hogy nevetségessé tette (Bourdieu, P. 1978. 266). Ezzel szemben az angolszász divat a fegyelmezett, de azért könnyed viselkedésért cserébe mindenki felemelkedését ígerte. Mára a változások üteme annyira felgyorsult, hogy a kispolárnak nem utódjában kell látnia a felemelkedést, ő maga is sikeres lehet. A könnyedséget, a nagyvonalúságot, a rugalmasságot ma sokkal könnyebb elsajátítani, mert kevésbé komplexek, sokkal egyetemesebbek a megnyilvánulási formái, mint a két háború között vagy korábban.

Az a divathullám, ami Magyarországot néhány év alatt ellepte, voltaképp nem is annyira francia eredetű, mint inkább amerikai. Az amerikai filmek, játékok, gyorséttermek, a magyartalan cégtáblák, és a tudományos életben az angol szófordulatok mind arra utalnak, hogy a kellem, a báj, az intellektus helyett a divat itt inkább a rámenős szellemességet, a célratörést, az erőt, az önmegvalósítást és a tudatosságot helyezte előtérbe. Mindennek külső formái elsajátíthatók – állítja a divat –, s ha azt megtanulod, eléred a célot. A test így hatol a lélekbe, a magyar polgárosodásnak ezek az igazi 90-es évekbeli mozgatórugói.

Úgy tűnik, a divatnak mára globális, nyugati civilizációs és rendszerfenntartó szerepe lett. S amint láttuk, nem csupán a gazdaságban, de a munkaétosz és a közösségi integráció proszociális vonatkozásában is.

3.2.5 Összefoglalás

Három lélektani momentumát ragadtuk meg a divatnak, az illendő utánzást, a hasonulás/elkülönülés jelenségét, és a hatalom/megfelelés vágyát. Mindhárom pszichés mozzanat állandóan jelen van, vagy jelen lehet a cselekvését divat segítségével megválasztó emberben. Több klasszikussá vált szociológus elméletét idéztük a divatról, és mindazt, amelyet abszolútuként próbáltak tekintélyes szerzők megfogalmazni. Mi a

szerint súlyoztuk, hogy a történeti dimenzióban melyik elmélet, mikor állja meg jobban a helyét. Azt állítottuk, hogy ezek az érzelmek különböző erősséggel léphetnek fel attól függően is, hogy milyenek a társadalmi viszonyok. Bizonyítani próbáltuk, hogy az illendő uránzás elsősorban az autokratikus berendezkedéseknél számottevő, s ott is inkább a feudalizmusban, mint a modern diktatúrákban. Ezt követte az abszolutisztikus kor, és a kapitalizmus kezdete, ahol a versenyzés, a hasonulás és az elkülönülés vágya jellemző az egész társadalomra.

A divatnak a kapitalizmus kialakulásában különleges szerepet tulajdonítottunk, s úgy véltük az ipari társadalom pszichikus energiáit, a vágyakat és a fejlesztéseket tulajdonképpen nagymértékben a divat motiválta. A hasonulás/elkülönülés dichotómiát elsősorban a polgárosodás korszakában vizsgáltuk, végezetül pedig bevezettük saját dichotómiánkat is, a „hatalom/megfelelés”-t. Kifejtettük, hogy egészen a '30-as évek Amerikájáig nem is változott annyit a világ, hogy a divat hatalom/megfelelés funkciója jelentős szerephez juthatott volna. Az elmélet megtámogatására egy kérdőívet is elkészítettünk.

Nem azt állítottuk, hogy a hatalom/megfelelés kódja az új, hanem hogy az a társadalmi környezet, amelyben ez a kód maximálisan kibontakozhat a menedzser társadalom kora. Ez a korszak Amerikában a '30-as években, Nyugat-Európában a második világháború befejeződése után, nálunk pedig a rendszerváltás után jelent meg.

Jegyzet

- 1 Tajfel és Brown végzett erre vonatkozó kísérleteket. ld.: Hewstone–Stroebe–Codol–Stephenson (szerk.): Szociálpszichológia, KJK 1995.424–430.l.
- 2 A divat a sajtóban igazi áttörését a 19. század elején hozta, az ú.n. penny lapokkal, melyek a nőközönséget célozták meg. Ez rajzokat is tartalmazott és sokat foglalkozott a divattal. A szöveggel együtt az illusztráció nyomtatását egy technikai találmány tette lehetővé.
- 3 A patina ápolása – mint azt Appaduraitól megtudhatjuk –, központi jelentőségű lehet. A patina egyenlő a régivel, de nem egyenlő a lepusztulttal. Azt sugallja, hogy birtokosa megbízható, tiszteltre méltó stb. lásd: id.mű.
- 4 La Pierre szerint például a freudizmus profán vallássá vált, és a vallási szükségleteket elégíti ki.
- 5 Hadd utaljunk itt Naisbitt statisztikai adataiban bővelkedő könyvére (1991), amely nyomom követi a kultúrára fordított növekvő kiadásokat, s megállapítja, hogy ma ez az egyik legjobb üzlet. A szabadidőnk egyre inkább kulturális események megtekintésével töltjük el.
- 6 A kérdésekre 80%-ban szociálpszichológiát hallgató másod- és harmadéves lányok feleltek, volt rajtuk kívül egy tucat manőken iskolába járó, és néhány fiú is. Mivel a kérdések elsősorban lányoknak készültek, ezért használtuk az állítások között a „kacér elérhetetlen”. Feltételezzük, hogy a fiúk ezzel kevésbé hajlamosak azonosulni, mint ugyanennek a „sármos” megfelelőjével. Az állítások mellé egy számot kellett írni, melyből kiderült, hogy a válaszoló mennyire tartja az állítást önmagára jellemzőnek. A következő skálát alkalmaztuk: 1.igen jellemző, 2. egy kicsit jellemző, 3. nem jellemző, 4. egyáltalán nem jellemző, 5. nem tudom. Az állítások a következők voltak: «Amikor a számmodra megfelelő öltözetet viseled, úgy érzed, hogy... 1. eltűnsz a többi ember között, 2. dinamikus vagy, 3. hatalmad van mások felett 4. szolid vagy, 5. szívesen kapcsolatot teremtenek veled az emberek, 6. kellő tiszteletet vívsz ki magadnak, 7. szép vagy, 8. feltűnő jelenség vagy, 9. kicsit megbotránkoztatasz másokat, 10. lebegő szellemi lény vagy, 11. érzéki vagy, 12. kacér, elérhetetlen vagy (bővebben lásd Zsolt P. 2006).

3.2.6 Irodalom

- APPADURAI, A. (1996): *Fogyasztás, időtartam, történelem*, Replika, 1996, május
- BOURDIEU, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest, Gondolat Kiadó
- BOURDIEU, P. (1987): *Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről*, In: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése, Budapest, Gondolat Kiadó 151–165.
- CAMPBELL, C. (1996): *A modern fogyasztói évsz rejtelme*, Replika 1996 május
- CAMPBELL, C. (1987): *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism*, Basil Blackwell, Cambridge, Massachusetts
- DEUTSCH, M. (1981): *Az együttműködés és a verseny hatása a csoportfolyamatokra*, In: Csepeli György (szerk.) A kísérleti társadalomlélektan főárama, Budapest, Gondolat Kiadó, 239–276
- ERŐS F. (1994): *A válság szociálpszichológiája*. Budapest, T-twins Kiadó
- GIDDINGS, F. H. (1908): *A szociológia elvei*, Budapest, Társadalomtudományi Könyvtár
- HANKISS E. (1989): *Kelet-európai alternatívák*, Budapest, KJK
- KING, W. C. (1982): *A lezivárgás elméletek cáfolata*, In: Klaniczay–S. Nagy (szerk.): Divatszociológia, Budapest, Tankönyvkiadó, II. 219–239.
- KLUCKHOLM, C. (1958): *The Evolution of Contemporary American Values*, Daedalus, 1958, 87. köt. 2. sz.
- LINKEMER, B. (1991): *A jó fellépés titka*, Budapest, Park Kiadó
- LOSONCZI Á. (1981): *A divat*, In: Horgas B.–Levendel J. (szerk.): Ez most a divat, Budapest, Gondolat Kiadó
- MACKIE, D. M. – SMITH E. R. (2002): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- MÜNCH, R. (1984): *Struktur der Moderne*, Shurkamp, Frankfurt-Main
- MCKENDRICK, N.–BREWER, N. J.–PLUMB, J. H. (1982): *The Birth of A Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth Century England*, Bloomington, Indiana University Press
- MONTESQUIEU (1962): *A törvények szelleméről*, Budapest, Gondolat Kiadó
- NAISBITT, J.–ABURDENE, P. (1991): *Megatrendek 2000*, Budapest, OMIKK
- RIESMAN, D. (1995): *A magányos tömegtől a dühös csöcselékig*, Világosság 1995/3. 39–52.
- SIMMEL, G. (1973): *A divat*, In: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok, Budapest, Gondolat Kiadó
- SNYDER, M. – OMOTO, A. M. (1992): *Voluntarizmus és a társadalom válasza az HIV epidémia*, Current Directions in Psychological Science, 1, 113–116.
- VÁMBÉRY R. (1904): *Tarde rendszere*, Budapest, Huszadik század Könyvtára 4.
- VEBLEN, T. (1975): *A dologtalan osztály elmélete*, Budapest, KJK.
- WHYTE, W. H. (1958): *The Organization Man*, J. Cape London
- WRIGHT, M. (1951): *White Collars*, Oxford University Press
- ZSOLT P. (2006): *Divatszociológia*, Budapest Pro Die
- ZSOLT P. (2010): *Több mint divat, kevesebb mint polgárosodás*, Szellem és Tudomány, 2010.1. 59–70
- ZSOLT P. (2011): *Csupasz majom öltözködik – A divat a szexuális evolúció nézőpontjából*, Szellem és Tudomány, 2011.1. 193–217.

3.3 Barátság

3.3.1 Társas viszonyok

A barátság és a szerelem az a két intim kapcsolat, amelyben jellemző az altruizmus. Barátkozás során szerezzük meg azokat a pszichológiai képességeket, amelyek során individuális és közösségi szocializáción megyünk keresztül. Szerelem nélkül pedig szintén kevésbé válna belőlünk társas lény. A barátság és a szerelem a proszociális viselkedések alapegységeinek tekinthetők, nélkülük nem keresnénk egymás társaságát, s tekintve, hogy nincs okunk félni a ragadózóktól, és természetes ellenségünk csak a másik ember, ez jó stratégia is lehetne, csak hát mi mégis barátkozó lények vagyunk.

Sherif nyári táboros kísérlete azt mutatta, hogy milyen könnyű ellenséggé tenni a barátokat, miközben sejtjük, hogy az ember lényegéhez inkább az elvekhez, ígérekhez való ragaszkodás a jellemző. Folyamatosan őrizzük, építjük identitásunkat, ápoljuk kapcsolathálókat, mert nem csak csoportlények, de hálózati tagok is vagyunk, melyben erényeink állandó megmérettetés alatt állnak.

Szerencsére a legújabb valóságshow-k felfoghatók sokszor az önfeláldozás és a barátság szociálpszichológiai kísérleteinek is. Eseti dolgokról van szó, de elgondolkodtathatnak minket az emberi természet bonyolultságáról. A 2001-es Ausztrál Survivor egyik adása került be a szakmai köztudatba (Christakis, A. N. – Fowler, H. J. 2010. 235), ahol egy szigeten kellett két csoportnak egymással versenyeznie, miközben időről-időre egy-egy embert kiszavazhattak. Többfajta stratégia követhető itt, kiszavazhatók a leggyengébbek, akik visszahúzzák a csoport teljesítményét, kiszavazhatók az összeférhetetlenek, akik bomlasztják a csoport identitását, és kiszavazhatók a legerősebbek is, hiszen az egyéni érdek, a kollektív féltékenység egyaránt ajánlhatja azt, hogy „ha a nálam jobbat kiejtem, esélyes lehetek a fődíjra”.

Az említett versenyt Tina Wesson ápolónő nyerte meg, de csak azért, mert számos önfeláldozó gesztus – köztük az övé is – előzte meg a bennmaradását. Olyan feladatok voltak, mint például a cölöpön állás, s ha a két csoport közül az egyik győzött az aktuális versenyben, akkor védettséget szerzett, és csak a másik csapatnak kellett maguk közül valakit kiejteni. Amikor már kellőképp megfogyatkoztak a két csoportot összevonták. Az összevont helyzet már elvileg a mindenki-mindenkinek farkasa, azaz egy olyan struktúra, ahol a legerősebbtől érdemes a többségnek megszabadulni. A győztes épp védettséget élvez, így hát csak a második legerősebb kiszavazását váránánk. Ám nem így történik, mert a barátság, ami a korábbi közös csapattagságból eredeztethető, ezt átírhatja.

A konkrét esetben az összevont csoportok első egyéni versenyfeladata volt, hogy a folyó fölött cölöpökön kellett állni. A legkitartóbb három versenyző már 9 órája állt, amikor a valamikori fitness-bajnoknő is feladta, maradtak hát ketten, Sz. a szakács, és T. a hetekkel későbbi végső győztes. Sz. és T. azonban korábban közös csapatban voltak, és Sz. a cölöpön állva azt kérte T-től, hadd győzzön ebben a játékban ő, mert neki

nagyobb szüksége van a védettségre. Mivel erősebb, jobban félnek tőle, és T-t inkább kedvelik a régi másik csoport tagjai is. T. önfeláldozó módon engedett a kérésnek, és a későbbi interjújában is azt említette, fizikailag még bírta volna.

Hetekkel később T. és Sz. még mindig versenyben voltak, és már csak C., a régen másik csapathoz tartozó férfi volt a harmadik, ráadásul a versenyben C. lett védett, és nevezhette meg, ki essen ki, T. vagy Sz. Az utolsó két versenyző között a nézők szavazata döntött, ezért nem volt mindegy, C. kit választ. Minden előzetes várakozással szemben C. T-t tartotta benn, mikor C-nek Sz-szel szemben lettek volna majdnem biztos győzelmi esélyei.

C-nek a között kellett választania, hogy saját érdekeit nézze, vagy pedig az alapján döntsen, hogy ki érdemli meg inkább a jutalmat.

Vegyük észre, hogy a Survivor nem az életet modellezi, mert ritkán vagyunk olyan szituációban, hogy vagy mi visszük el az egész pénzt, vagy nem kapunk belőle egy fillért sem. Általában osztozkodunk, közösen döntünk, együtt cselekszünk, a feladatok hatékony megoldása érdekében szükségünk is van egymásra. S a rövid leírásban kirajzolódik Tara személyisége is, aki tudott altruista módon viselkedni, de még inkább C. döntése mutat nagyvonalúságot, ezért nevét is érdemes talán kiírni: Colby Donaldsonnak hívták.

A szakács (Sz) a csoporthovatartozásra hivatkozva tudta manipulálni Tara viselkedését, de ő maga végig inkább egyéni érdekeit követte, Colby Donaldson viszont az igazságérzete alapján döntött, meg az alapján, hogy régi csapattársai inkább Tinával, mint a szakáccsal szimpatizáltak, s bár így elveszített egymillió dollárt, de mind személyes véleményének, mind pedig régi hálózata tagjainak inkább megfelelő döntést hozott. De azt is mondhatjuk, hogy Colby barátjának érzete Tinát, és nem tudta volna ugyanezt elmondani a szakácsról.

A barátkozás fontossága nem érthető meg pusztán a két tagból álló (ú.n. diádikus) viszonyok elemzésével. Emlékezzünk csak vissza a Trobriand szigetetek bennszülötteire, akik nem félelemből, de nem is csere alapon ajándékozták becses kagylóikat a szomszédos szigetlakóknak, ugyanakkor az altruista viselkedésük mégis kifizetődő volt, mert mások meg őket ajándékozták meg. Érdemes volt hát barátián és bizalommal fordulniuk a világ felé, mert az is hasonlóképp fordult hozzájuk.

A barátság altruizmus jellemzőjét csupán két elmélet támadja. A csereelmélet teljes mértékben, a szociobiológia pedig csupán részben, mert szerinte meg a barátságoknak biológiai alapjai vannak (Argyle, M. 1995).

(Szociobiológiai megközelítés) Arra, hogy a barátság az önzőgenelmélet szerint kifizetődő lehet, már említettük a delfinek esetét, ahol a csoportba verődött hímek jobban vonzzák, és jobban el is tudják rabolni a nőstényeket. Ilyen nőrablásokat jól ismer az emberi történelem is. Egyes vezér majmokat, miután meggyengülnek, rokonaik még mindig hatalmon tarthatnak. Itt a barátság és a rokonság közös biológiai gyökerére is rábukkanhatunk. Megint más esetben a közösen vadászó fajták együttműködési kényszere alakítja ki a barátságot. Az ősembernél ez is megfigyelhető, sőt egyes

elméletek szerint a nem rokoni kapcsolatban álló gyengébb és fiatalabb férfiaknak azért is érdemes volt barátkoznia a vezérrel, mert így alkalomszerűen nőket kaphattak. Az ösközösségi állapotban már a vezérnek is érdemes lehetett barátokra szert tenni, hogy megőrizhesse státusát. Hasonlóképpen ma is, a barátságait szorosan megőrzők általában a társadalom előnyösebb tagjai közé számítanak.¹

(Csereelméletek) A csereelméletek azt állítják, hogy a barátság mögött racionális kalkuláció van. Ezeket azonban joggal érezzük hamis barátságnak. Egy főnök egy alkalmazottja felé tett olyan baráti gesztusa, amelynek célja hatalma stabilitása, kétségkívül leírható a csereelmélettel, csakúgy, mint annak a nőnek a karrierje, aki a megfelelő férfiaknak hazudott szerelmet. Itt azonban a csereelmélet csupán a hamis barátságokról, és a hamis szerelmekről tud mondani valamit.

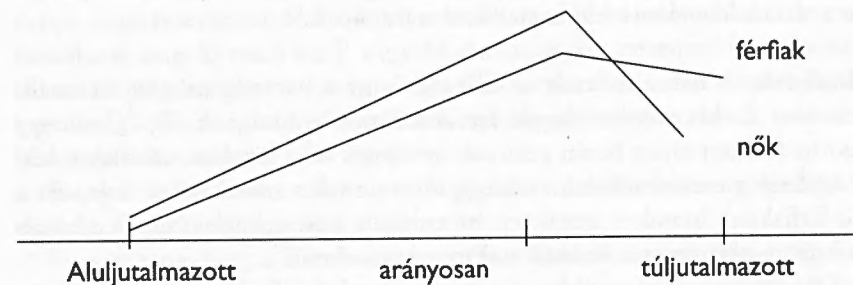
Colby Donaldson is az ausztrál Survivorban sem a racionális döntéelmélet alapján választott, mert ha győzni akar, Tinát kellett volna kiejtenie. A csereelméletek látván, hogy az élet gyakran nem igazolja vissza a költség-haszon számításokat, később beemelték magyarázatként az altruizmust is: eszerint az altruista viselkedés belülről jutalmaz, vagyis egy külső „kifizetés” áll szembe egy belső pszichológiai jutalommal. Az elmélet egyik kritikája, hogy így az elmélet maga igen felpuhul, elveszíti korábbi feszségét, a másik szerint pedig az emberek nem törekszenek arra, hogy mások rovására mindig maximalizálják a nyereségeiket.

A csereelméletek jól magyarázzák az intim kapcsolatok felbomlását. Eszerint mindig növekedni érezzük a költségeket, és csökkenni a jutalmakat, ami törvényszerű, hiszen a saját energia-befektetésünkről mindig van fogalmunk, míg a másik „jutalmazásához” hozzászokunk. Nem világos azonban, hogy ugyanebből az okból kifolyólag a barátságok miért nem szakadnak s bomlanak fel, s kétséges az is, hogy a házasságból mindig kivész az intimitás², vagyis épp azt, amit barátságunk hívunk nem tudja magyarázni sem a csereelmélet, sem a szociobiológia. (Utóbbiról ugye azt mondhatjuk, hogy az ember nem csak a rokonain segít.)

(Méltányosság és igazságosság elmélet) A jutalom-nyereség dimenzió csereelméletnél kevésbé radikális elmélete a méltányosság és igazságosság elmélet. Eszerint olyan jutalmakat akarunk kapni, amelyek arányban állnak a befektetéseinkkel, egyenlőtlenség esetén pedig elégedetlenek vagyunk, még akkor is, ha mi kapunk többet. Az elmélet különösen a nőkre igaz, a férfiak, mint azt alábbi ábrán is láthatjuk, jobban viselik a túljutalmazást.

A barátság és a szerelem témáját a '80-as évek angol szociálpszichológiai törekvései óta társas viszonyok címszó alatt közös keretben próbálják tárgyalni. Korábban szinte esetleges módon a szociológusok foglalkoztak a házasság, a család és a szexualitás témával, és szociálpszichológusok a barátsággal. A pszichológiai szexuálpszichológiai terápiás törekvések szintén a legintimebb kapcsolatok tranzakcióival foglalkoztak. Jelentősek a legújabb hálózat kutatások is, melyekből kiderül, hogy egy boldog barát sokkal inkább befolyásolja pozitív értelemben a mi közérzetünket, mint egy köteg pénz. A nagyobb fizetéshez gyorsan hozzászokunk, ellenben még a barátunk barátjának

hangulata is állandóan hat a mi közérzetünkre (Easterlin, R. A, 2003). Rendelkezésre állnak továbbá néprajzi, kultúrantropológiai³ adatok is, és egyre tekintélyesebb mennyiségben. A barátságról szóló első ilyen interdiszciplináris mű I. Kon munkája.

9. ábra. Forrás: (Argyle, M. 1995. 250.)

3.3.2 Kon barátság-elmélete

(A mű alap gondolata) Az általam ismert Kon művek közül A barátság a legjobb mind széles merítését, mind saját koncepcióját tekintve. Bár találhat benne idézetet az olvasó Marxtól, Engelstől, sőt még egyet Lenintől is, ezek mégsem zavaróak, s nem jellemző a műre, hogy meg akarna felelni a hivatalos kultúrpolitikának, bár a vitát is kerüli. Ami még hátrányára írható, az a merészség, amellyel viszonylag kis terjedelemben igen nagy területet próbál lefedni, tulajdonképpen két nagy területet.

Az egyik a barátság kultúrtörténeti alakulása, a másik pedig a személyiségfejlődés során minden emberre jellemző (vagy hiányzó) barátságélmény. A kettő között van némi hasonlóság is, mert mind az egyed, mind a kultúra fejlődése során a barátság először egoista. A kultúra fejlődésénél azért, mert a barátság a rokonokra vonatkozik (ma itt a szociobiológiai modellekre utalhatnánk), s Kon etimológiai elemzése is azt igazolja, hogy a barát szó a legtöbb nyelvben a „birtoklás”, a „rokonság”, az „öröm”, a „szeretet” szótöveiből származik. Ráadásul a szerelem és a barát szavak ősei között nincs is különbség.⁴ Az egyéni egoizmusunkra pedig az mutathat rá, hogy az óvodás gyerekek barátaikat először érdekek alapján nevezik meg.

Később mind a kultúrtörténetben, mind a személyiségfejlődés során megjelenik az önreflexió, amely az individualitással együtt baráti kapcsolatok kibomlását teszi lehetővé. Bár Kon tiltakozik az ellen, hogy valami egyenes vonalú fejlődést lehet felvázolni a barátság kultúrtörténetében, valójában mégis ezt teszi, legalábbis a legmodernebb korig bezárólag. Az egyedfejlődés során ezzel szemben explicit módon is megállapítja, hogy a felnőtt barátság a legkomplexebb, amely azonban csak a személyeszelés gazdagsága miatt kénytelen redukálni önmagát: a felnőtt sokkal nagyobb intenzitással képes érzékelni a komplex valóságot – mondja –, s ha ezt „a gyerek közvetlenségével tenné, akkor a túlingereltség és az emocionális stabilitás hiányában alighanem elpusztulna.” (200.)

A felnőtt barátságról Kon azt is állítja, hogy arra a társadalmi szerepek és érintkezések sokrétősége miatt a totalitással szemben a differenciálódás a jellemző. „A differenciálódás azzal jár, hogy az egyik barátság alapja a közös szellemi érdeklődés, a másiké a közösen eltöltött fiatalság emléke...” (203.) A sor pedig folytatható, mert mással a közös tevékenység, a közös hobbi vagy szakmai terület stb. tesz baráttá. Konfliktusok tengerével találná magát szembe az a felnőtt, amelyik totális baráti kapcsolatokat kívánna.

Kon az egyedfejlődés folytonosságának koncepciójával valószínűleg Erikson hatása alatt áll, akire hivatkozik is. Eriksonnál az egymást követő szocializációs fázisok mindig magasabb szintűek. Kétségtelen, hogy a felnőtt és az ifjú barátság jellemzői igen eltérőek, az is igaz, hogy a felnőtt barátságok a sok szerepet ellátó differenciált társadalmakban kikényszerítik a totalitás csökkentését. Ez azonban, véleményem szerint, mégiscsak visszacsésés, a mai barátság fogalmunk őrzi még az arisztotelészi totalitás eszményét.

Konnal szemben azt állítjuk, hogy az ifjúkorban potenciálisan nagyobb lehetősége van a barátságélmény megvalósulásra, mind a felnőttkorban, s hogy ez a barátság igényesebb, mélyebb, reflexívebb. A mai ifjú barátság léthelyzete a szabadon lebegés, ami azonban az életkort tekintve igencsak kitolódott. A nyugati társadalmakban átlag öt évvel tovább tanulnak, igen sokan tíz évet is eltöltenek a felsőoktatásban. S ez az a szociológiai közeg, ami még nem zár el a mélyebb barátságok tovább-építésétől, míg a munka és az érdekek világa már barátság differenciálót.

Az arisztotelészi elképzelésben a barátság feltétele az érett férfikor, ezzel szembeállítható a modern differenciáltság-kényszer, amit erősít Marcuse megfigyelése is. Marcuse a fiatalság kívülállásában látta az elkötelezetlenség, a józan gondolkodás és a kockázatvállalás képességét, míg a felnőtt társadalom a piaci érdekek kényszereiben és hamis tudati állapotában leledzik. Itt Marcusénak nem kapitalizmusellenessége az érdekes a számunkra, hanem annak a helynek a kijelölése, ahol a totalitás igény és a felnőtt érettség már egyaránt jelen van. Míg Arisztotelésznél a barátság nem nélkülözi a társadalmi érettséget, addig ma akár 25-30 évesen is lehet valaki a társadalmi struktúrán kívül álló diák.

Kon modernista kultúrtörténeti gondolatmenete viszont annak ellenére stabilabb lábakon áll, hogy a szerző nem szeretné, ha modelljét lineáris fejlődésnek tartanánk. A barátság kibomlásának története szinte párhuzamosan halad az individualitás megjelenésével és kiterjedésével. Igazán barátokozni nem is tud az, aki csupán közösségének arctalan képviselője. Konnak az individualitás kibomlása iránt tanúsított elismerése egyáltalán nem vág egybe a szovjet kollektivistákkal, de úgy tűnik a '70-es évek elején a kultúrpolitika már itt is megtúrta a tudomány berkein belül ezt a vélekedést.

A szerző akkor is tételét látja bizonyítva, amikor a japánokat említi, pedig itt alighanem bonyolultabb a helyzet. A japánoknál ugyanaz a gazdasági, demokratikus keret – mondja –, s mégis, a barátság kialakulását gátolja az „udvariasság kényszerzubbonya”. (214) Mára azonban úgy tűnik, a japánok semmivel sem kevésbé individualisták, s hogy a kollektív elköteleződés és az individualitás korábban kizáró elképzelést módosítani kell (Fukuyama, F. 1997). Ha viszont individualisták is a japánok, egyáltalán nem meglepő, hogy ők is hasonló elevenséggel élnek át ifjúkori társas kapcsolataikat.

Maga Kon módosít egy másik egyetemesnek vélt tételt. Nem igaz az az állítás – mondja –, hogy valakiben minél nagyobb a teljesítménymotiváció (azaz minél többet

szeretne teljesíteni, annál gyorsabban múlik számára az idő, és annál kevesebb ideje van kötetlen baráti beszélgetésekre), annál kevésbé vannak barátai. Legalábbis, a nyugaton igazolható modell a japánoknál nem működik. A japánok ugyanis inkább félnek a lemaradástól, és ezért keresnek társakat, míg az amerikaiaknál a teljesítménykényszer győzni akarást takar.

Kon ismerteti a modernizmus kritikákat, de maga nem foglal állást a barátság továbbfejlődését illetően. A barátságintézmények (mint például a vérszerződés, vagy más elköteleződési szokások) visszafejlődése teret enged az egyén barátságkeresésének. Ennek is megvannak azonban a határai, mert a barátság eszménye alá rendelni az egész életet sem más, mint menekülés. Az individualitás terjedése tehát nem parttalan.

Az értékes barátságot nem annyira a barátság intézményi jellege, mint inkább individuális jellege adja. Mindennek a modern kor kedvez. A rendszerben viszont fékként van jelen a szerepkényszer, melyet a differenciált társadalmak rónak az emberekre. Kon modellje alapján e kettő érvényesülésétől, hatásától függ a barátság jövőbeli szociálpszichológiai alakulása.

A két makroszintű szociálpszichológiai kényszer után nézzük a további barátságot befolyásoló tényezőket.

(Affiliációs szükségletet befolyásoló tényezők) Mindenki ismeri azt a jelenséget, amikor idegen környezetben a hozzánk hasonló neművel, nemzetiségűvel, életkorúval, foglalkozásával (vagy hozzánk hasonló iskolában tanulóval) stb. igyekszünk kapcsolatot teremteni és összebarátkozni. Ugyanezt a személyt talán észre sem vettük volna, s ha igen talán nem is lett volna szimpatikus, ha saját környezetünkben találkozunk. Az érzelmi szükségletet tehát nagymértékben befolyásolja a környezet, az ilyen jellegű élethelyzetek.

Egy régi kísérletben elektromos ütést mértek az önként jelentkezőkre, s lehetett választani, hogy egy sorstárssal együtt kelljen elszenvedni az áramütést, egyedül, vagy pedig úgy, hogy a másik csak jelen van, de őt nem éri áram (Schachter, S. 1959). Természetesen az együtt szenvedést választották inkább. Újabb ilyen áramütéses segítés-vizsgálatokból az is kiderül, hogy a vélt áramütést elszenvedőt aszerint szeretnénk önmagunkkal lecsereltetni, hogy mennyire tartjuk magunkhoz hasonlóknak. Egy kellemetlen szituációból vagy elmenekülünk, vagy segítünk. Személyes aggodalmunk kerül konfliktusba empátiás aggodalmunkkal (Mackie, – Smith 2002).

Növeli az affiliációs szükségletet, ha valamilyen önértékelési problémánk van, vagy ha olyan helyzetbe kerülünk, ahol valóban nem érezzük kompetensnek magunkat, de szeretnénk megfelelni. Tulajdonképpen bármilyen jellegű érzelmi felhangoltság fokozza a barátság igényét.

Csökkenteni fogja viszont, ha magas a teljesítménymotiváció, ilyenkor ugyanis nincs idő az affiliációs kapcsolatokra. McClland és Atkinson tesztekkel választotta ki a magasabb teljesítménymotivációjú embereket (Kon, I. 1977. 111) – ez nagymértékben függ a társadalmi státustól is –, de a kutatók is megteremtették a teljesítményelvű helyzetet. A teljesítménykényszer kulturális eredetű is, s mint a japán példán bemutattuk, ez igen árnyalt probléma, akár még az alaptételt is cáfolhatja: ha a teljesítménykényszer menekülésből fakad, inkább barátkozásra serkent.

A társadalmi státus affiliációi nem csupán a teljesítményszükséglet dimenziójában értelmezhető. Amerikai kulturális környezetben minél magasabb a státusz, annál nagyobb a teljesítményszükséglet, Európában a magas státus fokozott önreflexivitási igénnyel jár, ami pedig barátság után kiált.

Kon ismertett egy munkások közötti szociológiai felmérést, amelyben az „az a legjobb barátom...” mondatot kellett befejezni. Az ausztriai munkások választípusai a következők voltak:

Az a legjobb barátom,...

- * akivel jól kijövök a munkában 40%
- * aki ugyanúgy gondolkodik mint én 20%
- * akivel eltöltöm a szabadidőm 14%
- * belső közelség szükségessége 14%

A magasabb társadalmi státusokban a belső közelség igénye fokozatosan emelkedik, bár valószínű, hogy a magas teljesítménymotivációjú elitnél visszaesés van. Az is elképzelhető, hogy van összefüggés a magukat igazán sikeresnek tartó emberek javára az eltérő gondolkodású barátok iránti nagyobb toleranciaszintben is. (Vagyis, hogy az azonos gondolkodás egyre kevésbé feltétele a barátságnak.) Ami a fenti teszt válaszait a leginkább szórhatja, az a tanultság. Minél tanultabb valaki, annál inkább fordított sorrend lesz nála, mint a munkásoknál.

Egy magyar szociológiai vizsgálatból az derült ki (Albert F. – Dávid B. 1998), hogy a férfiak baráti hálózatával szemben a nők egy-egy baráti kapcsolata, de még inkább a tradicionálisabb rokon kapcsolatai állnak. (Csak a diplomás nők közelítették meg a férfiak baráti kapcsolatainak számát.) Minél tradicionálisabb egy társadalom, s egy társadalmon belül minél alacsonyabb státusban vannak, annál inkább eltérés van a férfi és női barátkozási gyakoriság közt a férfiak javára. Arról nem is beszélve, hogy a tradicionális tiltja a férfi és nő közötti barátkozást, azt ugyanis veszélyesnek tartja szexuális szempontból. (Lásd egyes vallásokat, miként különítik el az istentiszteletek során a férfiakat és a nőket, vagy milyen öltözködési előírásokat tartalmaznak stb.)

A magyar társadalomban minden társadalmi rétegben, de különösen a hátrányosabb helyzetűeknél a rendszerváltás után visszaesett a baráti kapcsolatok száma. A kutatás arra már nem tért ki, hogy mi lehetett ennek az oka, de szociálpszichológiai magyarázatként adódik, hogy Magyarországon versenyszerűbb, – ami nem volna baj, de ezzel együtt – bizalmatlanabb társadalom is alakult ki.

Az affiliációs szükségletet befolyásolják egyszerű fizikai dimenziók is. Ilyen a közelség, amely még felnőtteknél is fontos. A nagyvárosokban is a felnőttek 1/5-e barátainak megválasztását azzal magyarázza, hogy közel lakik. Kollégiumban a két szobával távolabb lakó már statisztikailag kevésbé vonzó, mint az egy szobával arrébb lakó. Aki közel van, azzal több interakciót létesítünk, akivel gyakoribbak az interakcióink, azokat inkább kedveljük, s különösképp azokat, akiket magunkhoz hasonlóknak tartunk. A vonzalom, a hasonlóság és az interakció egymást erősítő folyamatok (Mackie – Smith

2002. 613). Barátaink lelkiállapota jelentősen befolyásolja a miénket, de csak ha nem laknak másfél kilométernél messzebb (Christakis, A. N. – Fowler, H. J. 2010. 68).

Közös tevékenységgel lehet növelni a barátkozási hajlandóságot. (lásd a mozaikosztályt [Aronson, E. 1992] vagy a Sherif-kísérletet [1969]) A közös tevékenység képes háttérbe szorítani a hasonlósági tényezők fontosságát. A barátok akárcsak a szerelmesek inkább a hasonlóak közül kerülnek ki, és nem az egymást kiegészítő tulajdonságúak lelnek egymásra.⁵ Fontosak a hasonló értékorientációk, érdeklődési körök, szociológiai változók. Ezek inkább adják a barátság alapjait, de a nagyszámú információcsere vagy csak egyszerűen az együttlakás kényszere a hasonló attitűd igényét háttérbe szoríthatja.

Végezetül itt kell kiemelni a barátság és a segítségnyújtás közti korrelációt is. Az összekötő kapocs a hasonlóság. A hozzánk hasonló ember könnyebben vált ki barátkozási szándékot, de ha a szükség úgy hozza, segítő hajlandóságot is. Könnyebben tudjuk magunkat a helyébe képzelni, átérezni problémáit, örömeit. Az empátia-altruizmus érzelmekre később ráakódik a barátság kölcsönösségi elvárásai.

Mackie és Smith könyvében van egy nagyszerű fénykép, amely a hasonlóak egymás segítségét szemlélteti (Mackie – Smith 2002. 677). Egy földön fekvő rosszul levő nő mellé egy másik guggol, míg a tömeg köréjük áll. Igen ám, de ha jobban megnézzük a fotót, szemünkbe tűnik, hogy a segíteni akaró asszony hasonló korú, hasonló alkatú, sőt még hasonló öltözetű is, míg a báméskodók külsőleg se hasonlítanak a bajbajutottra.

3.3.3 Barátkozás a személyiségfejlődés során

Kon fejlődépszichológiai áttekintése a 2-3 éves gyerekeknél kezdődik. Már itt felfedezhető a vonzódás a hasonló korosztály iránt, de ez csak vonzódás és érdeklődés, valamint érdekbarátság. A „Gabit szeretem, mert adott nekem kekszet” jellegű válaszok jól mutatják, hogy a szeretet nem tart tovább, csak míg Gabitól közvetlen előnyök származnak.

4-6 évesen – megnő az igény a saját korosztály iránt, az előző típusú válaszok aránya visszaesik 30-40%-ra, helyette: az „azért szeretem Gabit, mert ő sosem veri a gyerekeket” típusú válaszokban igaz, a felnőtt értékekhez való igazodás a jellemző, de az előzőhöz képest a barátság már tulajdonságokra vonatkoznak. A nemek közötti barátkozás is magas, körülbelül 25-30%, aminek az a magyarázata, hogy még nincs jelentősége a nemi különbségeknek.

A Marshmallow-teszt nem csupán azt nézte, hogy a gyerekek mennyire tudnak engedelmessé válni egy olyan parancsnak, mely szerint 20 percig nem nyúlhatnak egy üres szobában a pillecukorhoz, de azt is, hogy akik meg bírták állni a kísértést, azok később több stabil baráttal rendelkeztek. A barátság ugyanis nem nélkülözi az önfegyelmet.

Kisiskoláskorban a személyes rokonszenv, közös érdeklődés, közös titok szükségessége jelenik meg. Közös titkokat pedig nagy előszeretettel gyártanak. A titok szerepét a sikeresség szempontjából mi is vizsgáltuk. Az ötletet Csíkszentmihályi Mihálytól és Daniel Golemantól vettük, akik szerint a sikerességet nem a felsőoktatásban szerzett jegyek jósolják meg, hanem a társas készségek, pontosabban az *érzelmi intelligencia*.

A titoktartás képessége és az érzelmi intelligencia között – ahogy az önfegyelmnél is láttuk – egyértelműnek tűnik a kapcsolat, így aztán arra voltunk kíváncsiak, hogy akik a titoktartás különböző dimenzióira (tárgyalás, ígéret, könnyebb út stb.) magasabb pontszámot adnak, azok másfelől önmagukat milyen mértékben tartják sikeresnek. A „mennyire tartja magát titoktartásra képesnek?” és a „sikeresnek érzi-e magát?” kérdésekre adott válaszok közt, egy 126 fős különböző korcsoportokat, fele-fele nemi, és különböző iskolai végzettségű mintán erős korrelációt találtunk.⁶

Feltételezhető, hogy a titoktartás kisiskoláskori gyakorlása-kedvelése is előrevetítene felnőttkori sikerességet, bár azt nem tudhatjuk kiből válna becsületes politikus, vállalkozó vagy kereskedő, és kiből szélhámos, de hogy a gyerekkori titoktartási képesség, és a felnőttkori sikeresség is összefügg, az valószínűsíthető.

A serdülő vonatkoztatási csoportja a saját korosztálya, és már szabadidejét is sokkal szívesebben tölti saját csoportjában, mint szüleivel vagy magányosan. A belső reflexivitás megjelenésével a magány is érdekessé válik, s az egyedüllét nem riasztó, vagy nem játékkal kitöltött, mint korábban. Az egyedüllét a belső beszélgetésekhez szükséges. Az önmagunkkal való beszélgetés egyik eszköze a napló. Lányok valamivel gyakrabban írnak naplót, mint a fiúk, de a fiúk között is számos művész még felnőtt korában is használja az önelemzésnek ezt a módját. A naplóiírókban közös az önmegfigyelési hajlam és az érzékenység.

Az óvodás korban azoknak az aránya, akivel senki sem akar barátkozni 6%. Ez a gimnáziumi korosztálynál már körülbelül 16%-ra nő. A társak méricskélése, és maguknak az egyéneknek a közösségi igényeknek való megfelelési vágya felerősödik. Épp a közösségnek való erős megfelelni akarásból következik, hogy ebben a 16%-ban vannak olyanok, akik úgy vélik, a feladat túl nehéz, és ezért saját maguk vágják el a barátkozó társak kísérleteit. (A csoportok közti interperszonális kapcsolatok feltérképezése, a hálózatok leírása a csoportlélektan egyik korai irányzata. Lásd szociometria.)

Az életkorral együtt növekszik a kapcsolatok tartóssága is, köztudott, hogy az ifjúkorban születnek a tartós barátságok, ekkor a kitárulkozásvágy és az intimitásszükséglet az identitáskeresés miatt igen erős, s már a korábbi időszakból számos tapasztalat birtokában is van az egyén. Ezek közül, véleményem szerint, a legfontosabb a barátság hőfokának lehűtése. Ez előbb következik be, mind a párkapcsolatokban, és ez is vezet az ifjúkorban kialakuló barátságok érzelmi stabilitásához. Moreno szociometriai vizsgálatai azt is kimutatták, hogy az 5 éves kor után csökkenő másik nemből való barátságválasztás 16 éves kor után újra fontossá válik (Kon, I. 1977. 216). Érdemes volna vizsgálni, hogy a fiatalok fiú-lány baráti kapcsolatai eltérnek-e a későbbiekétől, illetve miben specifikusak.⁶

A különböző korosztályoknál az „igaz barátságról” az elképzelések határozottan változnak. A 16 évesek még fele hisz az igazi barátságban, egyetemistáknak már csak harmada. Nemi különbségek is megfigyelhetők. A 7. és 8. osztályos lányok kevésbé hisznek az igazi barátságban, mint a fiúk, 16 éves kornál ez kiegyenlítődik, sőt

⁶ Szóke Mónika (2007): A magánéleti titkok szerepe hétköznapi életünk során, szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem, Kommunikációs Tanszék

megfordul. Továbbá a fiúk barátainak száma csökken, a lányoké nem (bár az egyéni különbségek nagyok). A fiúk 80%-a a velük egykorú barátokat tartja fontosabbnak, míg a lányok 40%-a szívesen választana magának idősebb barátnőt (fiatalabbat senki sem akar), mert az idősebb lány példakép lehet, és mert támaszkodni lehet rá.

A fiatalabb barát kereséséhez irodalmi példaként kiemelhető Salinger Zabhegyezője, melyben a főhős szintén csak a kisgyerekekkel szeretett együtt lenni, s a szocializációról szóló előadás kapcsán már említettem, hogy ennek oka a felnőtt szocializációtól, pontosabban a szexuális intimitás elsajátításától való megrettenés.

A nemi különbségek kapcsán még ismert az a sztereotípa, mely szerint a férfi barátság az igazi és a női érdektelen. Kon, s az új kutatások ezt megerősítve rámutatnak, hogy a lányok barátsága valójában érzelmileg sokkal telítettebb, hogy a nők barátságaikban sokkal kitarulkozóbbak (Dindia, K. – Allen, M 1992). E minden vagy semmi érzelmi telítettség vezet a lányoknál a barátságok gyakoribb felbomlásához is. A fiúk barátsága az érzelmi kutakodás helyett inkább a közös cselekvések köré szerveződik. Véleményem szerint mindkettőben elemezhető a szociálpszichológiai szerepátvétel fogalma, s jól kitűnik, hogy a fiúk szerepátvétele cselekvésekre, a lányoké pedig inkább gesztusokra, arckifejezésekre, tudattalan szavakra stb. vonatkozik, amelyek az érzelmi azonosulást segítik. Így a lányok barátságai az empátia felé mozdulnak el, amely együttérzést jelent, míg a fiúké a megértés felé, amely szintén a barátnak ama képessége, hogy megértse a másik vágyait és céljait.

3.3.4 Kultúrtörténeti áttekintés

(Ókor) Kon a kultúrtörténeti áttekintést a görögökkel kezdi, akik ugyanazon a szociálpszichológiai lépéseken mentek keresztül (eltekintve a modern kortól), mint Európa. Itt is kedvenc elemzési módja az etimológia és néhány irodalmi utalás. A „phila” azaz a barátság szót például kezdetben arra mondják, ami tulajdonszerűen áll közel valakihez. S itt is a vérségi összetartozás az ilyen jellegű tulajdonviszony. Később a vérségi rokon és a barát egymást kizáró szemponttá válik, de a görög társadalom kezdeteikor – csakúgy, mint az antropológusok által ma ismert törzsi társadalmakban – a vérronkságot és a barátságot egybemossák. A törzsi társadalmaknál, ha valakit barátukká fogadnak, az egyúttal azt is jelenti, hogy a családi rendszer kötelékébe illesztenek valakit, a befogadottnak új apja és testvérei lesznek.

A „phila” Hérodotosznál politikai barátság értelemben jelenik meg. Például az „Augustus barátai” azt jelenti, hogy Augustus politikai szövetségeseire kell gondolnunk. Hamar kiderül azonban, hogy épp a politikai szövetségekre nem jellemző az állhatatosság, s így a politikai változások leszakítják ezt a gondolatársítást.

A barátság gyakran szerepel a katonai vonatkozású szövegekben is. Barátság a harcokra felkészített fiatal katonáknál alakul ki, ami a társadalom más szegleteiben még sokáig nem dominál úgy, mint éppen itt. Xenophon írta, hogy „nincs erősebb falanx annál, mint amely egymást szerető harcosokból áll.” Ezt azonban itt alighanem szó szerint is kell értenünk. A barátság és a szerelem ugyanis még el sem vált fogalmak, s

ráadásul a görögöknél az alacsony műveltségű és társadalmi státusú nőket szerelemmel – a hetérákat leszámítva – nem lehetett szeretni.

A római légiók (*manipulus*) 120 főből álltak. S a szám nem véletlen, mert agyunk precízen 7+2 információ kezelésére képes – ezért állnak fel ilyen számú egységekből a légiók, ezért nem lehet a központi döntéseket meghozó bizottságok száma nagyobb –, valamint az egymást még ismerni képes emberek halmaza sem lehet 150 főnél nagyobb. (A modern hadseregekben a századok 180 fő körüliek.) A mai információs technológiával lehetne ugyan növelni, de úgy tűnik, inkább igazodunk az agyunk lehetőségeihez, és ez az a határ, ameddig még a kapcsolatok mögött létrejöhet a személyesség.

Platón sem a mai értelemben különbözteti meg a szerelem és a barátság fogalmakat, nála is mindkettő a teljességre törekvést jelenti. A nő szerepe nem több mint családanya, valamint szexuális örömforrás, de nem érzelmi partner. Később aztán Platón igyekszik a „Törvények”-ben kettéválasztani az erotikus és a lelki mozzanatot, és ebből a megkülönböztetésből származik a „platói kapcsolat” fogalmunk.

A probléma úgy vélem már a korai erotikus barátságokkal is az volt, mint a politikai barátságokkal, azaz túl szembetűnően jelentkezett a hűtlenség, s ezért a barátságnak, amitől tartósságot és megbízhatóságot vártak le kellett szakadnia a szexualitástól. A mi fogalmainkban valószínűleg ezért vált el élesen az erotikát tartalmazó szerelem a barátságtól, s csak a szexuális erkölcsök fellazulása után jelent meg újra az erotikus barátság. (Ennek mai megjelenésére *A nemek közti barátság* fejezetben visszatérek.)

A klasszikus görögöknél a komplex és önreflexív személyiség került előtérbe. Míg a homéroszi hősökkel még csak megtörténtek a dolgok, a klasszikus görögöknél már az ember akarata, szándékai és lelki konfliktusai is eléggé bonyolultak. Arisztotelész Nikomakhoszi etika írásában a barátság pszichológia s nem filozófiai, etikai szükségletként jelenik meg. Arisztotelész nem az érdek-, hanem az igazi barátság híve, s igazi barátunkkal vagyunk is közös, következképpen nem lehet az embernek sok barátja? Arisztotelésznel a barátság individuális, mai értelemben használt kapcsolat, s nem katonai intézmény vagy erotikus kaland.

(Középkor) A középkori barátság eszménye a hűség. Ez is fokozatosan fejlődött ki, és vált eszményített értékke a lovagi barátság kódexében. A lovagi barátság azonban kezdetben egy távolságtartó érdekszövetség. Később a várurak és azok vazallusainak fiai verődtek csoportokba és ütötték agyon az időt csavargással, melyek során harcoltak, raboltak, és gazdag menyasszonyt kerestek maguknak. A barátságok szimbolikus kifejeződései a durva tréfák voltak, valódi érzelmi kapcsolatról tehát aligha beszélhetünk. Ráadásul a középkorban az individuum tere roppant kicsi: Kon ezt néhány példával érzékelteti. Nem volt saját ágya az embereknek, ez a jog újkori termék lesz, vagy a házastárs megválasztása is gyakran a szülők feladata volt. Ez utóbbi megállapítása inkább igaznak tűnik, mint az a korábbi, hogy gazdag menyasszonyokra vadásztak. A lovagi költészetből is kitétszik, hogy a szerelmes szavak az elérhetetlen, és elérni nem is akart várúrnőknek szóltak, kiknek férjei éppen távol voltak (Hauser, A. 1969).

(Reneszánsz) Kon szerint az első humanisták barátjuknak nevezték minden levelező-társukat, s mindezt tették annak ellenére, hogy valójában nem alakult ki egymás közt személyes élmény. Ezzel szemben viszont felfedezték a klasszikus görög eszményeket (Arisztotelészt, Senecát, Cicerót stb.), így hát irodalmi élményeik voltak, amikor a barátságról beszéltek. Így alakult ki Európában az önreflexió kultúrája. Változott a lovagokról szóló kép, megjelent a lovag, mint egyéni érzésekkel és tulajdonságokkal bíró személy. A középkori lovagok még mind ugyanazokkal az egyszerű sémákkal voltak jellemezhetőek. A középkori lovagi eposzban még a hőstettet énekeltek meg, a reneszánsz kori lovagi költeményben már a hőstettet véghezvivő embert.

A barátság ideája mai fogalmakat használva az őszinteség, melyre az ad lehetőséget, hogy ez az egyetlen kommunikációs forma, ahol nincs az ember egy szerepbe zárva. Bacon szerint a férfi úgy beszélhet a fiával, mint apa, nejevel, mint férj, s csak a barátjával szemben lehet önmaga. Bacon már átmenet a reneszánsz és a felvilágosodás között. Esszéje szerint a higgadság, a körütekintőség, a több tapasztalat megszerzésének lehetősége rejlik a barátságban. A hasonmás keresésének igénye is megjelenik nála (Bacon, F. 1997).

(Felvilágosodás) A reneszánsz és a felvilágosodás nem válik el élesen egymástól. A barátság a szerelemmel szemben csendes és kiegyensúlyozott, és érzelmileg még nem lángoló. Egy kézfogás a reneszánszban még a hűség szimbolikája, a felvilágosodásban azonban kezd megjelenni a baráti búcsúzás mögött a fájdalom üzenete is. Az örömteli és vidám együttlétek, mely barátságoktól az apák óvták a fiaikat, s féltették, hogy barátaik kihasználják őket, kezd a 18. században egyre személyesebbé válni, és előszörre mondják ki, hogy az egyéni vonzalmak fontosabbak, mint a származás és a rang.

Megjegyezzük, hogy ez az átalakulás alighanem egyedülálló, és európai sajátosság a Krisztus utáni időszakban. A háttérben ott van az erős görög hatás, valamint a tudomány megbecsülése és annak összefonódása a gyakorlattal. Az oktatási rendszerben a fiatalok egyre nagyobb tömegű együtt élése és szabadsága, valamint a gazdasági fejlődés, amely egyre szélesebb rétegek számára biztosított szabadidőt. A kapitalizmus kialakulásának egész komplex kérdéskörében alighanem egy jelentős szempont a mentális háttér, a rendi szilárdságok fellazulása, az individuális értékek elfogadása.

A művészet és tudomány egységét hitték, – mutatott erre rá Max Weber (1970) – azt, hogy e kettővel a valóság kiismerhető és az élet értelmére választ kaphatunk. Ma már senki sem várja ezt a tudománytól, de most nem a korai illúzió leleplezése számunkra a lényeg, mint inkább arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a gondolatok megbecsülése, a műveltség – mely ekkor először nem csupán a papi kaszt kiváltsága –, mentális forradalmat eredményezett.

Már a reneszánsz kor elején, a magányosan görögöket olvasgató fiatalokban, akik szinte mindent elolvashattak, kifejlődött az önreflexív érzékenység. A pszichológia kapcsolatot lát az önreflexió és a barátság igénye között, hiszen minél többet foglalkozunk magunkkal, annál inkább kíváncsiak vagyunk rá, hogy kik is vagyunk, annál inkább igényeljük, hogy kételyeinket megosszuk másokkal, s annál nagyobb szükségünk van barátokra. A szociálpszichológiai helyzet pedig kedvezően alakult ahhoz, hogy az identitáskeresés a saját korosztályon belül megoldódhassék.

(Romantika) Véleményem szerint az európai fejlődés szempontjából a romantika már nem hozott gyökeresen újat, s a kor érzelmi telítettsége is átmeneti kilendülésnek tartható. A 18. század végén a barátság a kifinomult szubjektivitás kultuszává lett – mondja Kon –, s az alteregó vágya jelenik meg. Szükségét érzi a fiatal, hogy a hozzá hasonló ember közelében lehessen, de a barátság iránti epekedés már elfedi a valódi együttlét realitását.

A romantikus barátság jellemzője, hogy érzelmileg igen intim, s épp ezért a barátság eszméje a fiatal korhoz kötődik – szemben Arisztotelésznél, akinél, mint láttuk, még az érett kor gyümölcse –, mert a barátság itt az érzelem és nem az értelem függvénye, és erre a magas hőfokra csak a fiatalság képes.

Az egyetemi ifjúság létrejötté Európában kulturális hatásoktól függetlenül egyégesen terjeszti a romantikus barátságélményt. A 19. században egyre szembetűnőbbek már a generációs konfliktusok. A korabeli pedagógia – mutat rá Kon – az egykorúak társaságát egyre veszélyesebbnek tartja. A korábbi rendesebb társadalomszerkezetre mindez valóban bomlasztó erővel hat, de a fiatalság ennek ellenére még igen gyorsan beleintegrálódik a különböző intézményekbe, katonaságba, hivatalokba stb. Elég sok az Európát sújtó forradalom, háború, politikai átrendeződés és gazdasági probléma a következő két évszázadban. Maguk a fiatalok is korán házasodnak.

Kon már nem írja, de valójában a romantikus eszmék fő fogyasztójává, az irodalom és művészetek eltartójává valójában a nők váltak, és nem a férfiak. Ráadásul nem számítanak a nemek sem, a romantikus barátság intenzitása azonos a szerelemével, „két lény gyönyörteljes összeolvadása” a cél, csakhogy immár nem szexuális, hanem szellemi vonatkozásban.

(20. század) A fiatalok tömeges mássága és egységessége a második világháború utáni időszakban először jelent meg a történelemben. A 20. századot elemezve Kon ismertet néhány elméletet, melyben a barátság elsivárosódásának okaira lehet következtetni, de ahogy azt bevezetőnkben említettük, nem mond véleményt ezekről az elméletekről, és könyve egészének gondolatívába csak úgy illeszkedik bele, mint lehetséges fém, amely az individualitás kibomlásában rejlő barátság gátja lehet, de feltehetően azt szét nem veri.

Három fontosabb szempontot emel ki elsősorban Alvin Tofflerre támaszkodva, aki mára a modernitás-kritikusából az információs társadalom ideológusa lett:

1. *extenzitás*: ami azt jelenti, hogy egyre több kapcsolatba kényszerülnek az emberek, életritmusuk felgyorsul, ezzel együtt azonban kapcsolataik mélysége szükségképp csökken.
2. *technizálódás*: a kapcsolatok technizálva, közvetítőkön is működtethetők (pl. tömegkommunikáción keresztül), s ennek következtében rányomják hatásukat a technikai eszközök is a kapcsolatokra (pl. szórakoztatás-kényszer).
3. *funkcionális kapcsolatok*: szakmai kapcsolatok gyarapodása: olyan partikra rohangálunk – mondja Toffler –, ahol csupa „fontos ember” vesz részt, vagyis új kapcsolataink érdek- és nem baráti kapcsolatok.

A modern kor önelidegenedésének pszichológiai problémájáról így ír I. Kon: „Azok a betegek, akiket a 20. század elején Freud kezel, főképpen attól az ellentmondástól szenvedtek, mely megtanult normáik és interiorizált tiltásai, valamint ösztönös vonzódásaik között lüktetett. Erikson a tanú rá, hogy a modern kor idegbetege ezzel ellentétben éppen arra a kérdésre keresi a választ, hogy miben higgyen, mivé kell, vagy mivé lehet válnia. Az elégtelenül integrált és különdlegesnek tűnő szerepek halmazára szétforgácsolódott egyén hallatlanul sokat veszít az állhatatosság, az emberi melegség, és az intim kapcsolatok terén. Nyugatnémet elmeorvosok megfigyelései szerint míg régen a mániás-depressziós kórképekben elsősorban a bűn, a tévelygés, a bűnhődés lelkiállapotai jelentek meg, addig ma a szorongással, levertséggel, a személyes lét irrealitásával kapcsolatos panaszok állnak előtérben.” (Kon, I. 1977.105.)

A barátságról szóló korábbi elméletek közül Kon említi Simmelét, aki szerint nemcsak a társadalom differenciálódik, de a személyiség is, így a mai ember képtelen teljesen odaadni, nem tudja „lemezteleníteni” magát, mert túl sok énje van, ezért a barátság – mondja Simmel – mára elszegényedett. Ha alaposabban megnézzük, hogy a fentebbiek alapján ebből a simmeli logikából mi fogadható el, és mi nem, a következőket mondhatjuk. Simmel ugyanúgy a szerepek sokféleségét említi, mint Toffler, és ez kétségkívül lényegre tapintó megállapítás. Ám Simmel szerint a barátság feltétele önmagunk lemeztelenítése, amiről korábban azt említettük, hogy az érett személyiség, de még a fiatal fiú barátságok jellemzője sem ez, sokkal inkább tekinthető a „lemeztelenítés” a romantikus kor ideájának.

Simmel abban is téved, hogy a mai barátságok ne volnának intimek, épp ellenkezőleg, a Simmel által idealizált ókori „lemeztelenített” barátságoknál a maiak érettebbek és nem kevésbé individuálisak.

Tönnies szerint a barátságok a közösségi szerveződésű (Gemeinschaft) törzsi társadalmakban funkcionálhattak csak igazán jól. Ez egybecseng Simmel kritikájával annyiban, hogy ott még kevésbé differenciált a személyiség. Simmel a személyiségről, Tönnies a társadalomról beszél. Szerinte, ha a társadalomban egyre kevesebb a kiscsoportos közösségi együttlét, az érdekek fogják uralni. Minderre viszont azt mondhatjuk, hogy Tönnies barátság felfogása rokoni jellegű, márpedig a mai barátságképben épp nem ez a domináló. Törzsi jellegű gazdasági és rokoni érdekszövetségek idealizálásával szemben a mai szociológia inkább a civil társadalmi szervezetekhez csatlakozást tartja kívánatosnak, amelyek értékek köré szerveződnek.

Végezetül pedig egy jóval korábbi gondolkodó, Helvetius szerint a barátság olyan – ma így mondanánk – szociálpszichológiai feltételek között erős, amikor nagy az egymásra utaltság. Mára – mondja 1758-ban – a barátság lelki mozgatói kerülnek előtérbe, és ez csökkentti a barátságok erejét. Mai szemmel viszont úgy véljük, hogy bár a szociálpszichológiai kényszer valóban jelentős, mégsem az intézményesedett vagy kényszer hatására működő (például katonai barátságok) az értékesek, hanem épp a lelkiek, s hogy a barátság lényege pszichológiai és nem a külső kényszer. Kon műve is az ellenkezőjét állítja, szerinte is a történelmi fejlődés épp a pszichológiai lehetőségeket nyitotta meg, és ez adja meg annak is az esélyét, hogy mára valóban értékes barátaink lehessenek.

Ha a mai barátságésményünket ellentét párokkal kívánnák leírni, azt mondhatnánk, hogy barátság és rokonság, barátság és szerelem, barátság és szerződéses kapcsolatok (pl. üzleti) egymást kizáró kategóriák.⁸ Mint láttuk, nem volt mindig így. A szociálpszichológia mégsem látja olyan szabadnak, önzetlennek, és egyénileg választottnak a baráti kapcsolatokat, mint azt a civil ember szeretné látni, s még akkor sem, ha mára a cselelméletek háttérbe szorultak. Kon egy lehetséges definíciója szerint például: a barátság kölcsönös ragaszkodáson, lelki közösségen és közös érdekeken alapuló interperszonális kapcsolat. De vajon – tehetjük hozzá – ezek a közös érdekek mennyire szabadon választható értékek, s nem inkább egzisztenciánk deriváltjai?

3.3.5 Nemek közötti barátság

Amint azt megszokhattuk már, a szociálpszichológia a helyzet hatalmából, a szociobiológia pedig a belső genetikai programozottságból indul ki, így a nemek közti barátság is felfogható társadalmi intézményként, vagy csak olyan programként, melyet épp a divat diktál, míg a szociobiológia oldaláról feltételezhetjük, hogy az egyén személyes választása a döntő. Ha te is, én is csak barátságot keresünk, akkor szexuális kapcsolat esetén sem beszélhetünk szerelemről, csak szexuális barátságról.

Nos, tekintsünk el egyelőre az erotikus és szexuális barátságtól, s foglalkozzunk csak azzal, hogy a barátság szexualitás mentes kapcsolat, s tegyük fel azt a kérdést, ugyan miért érezhetik jól magukat ebben férfiak és nők? Evolúcióelméleti nézőpontból a férfi szexet akar, mert neki csak jó, ha minél több gyereke születik, míg a nő védelmet és anyagi előnyöket szeretne. A barátság egy lefojtott állapot, amiben azonban mindketten sok mindent megtudhatnak beszélgetéseik során a másik nemről (Bleske, A. – Buss, D. 2000).

Férfi és nő barátsága evolúcióelméleti alapon csak aszimmetrikus lehet, az egyik fél szeretne többet, ám a másik talonban tartja. „Ha nem lesz jobb, jó lesz ő is” alapon, vagy egyszerűen csak menekülésre, esetleg lelki szemetesládának. Az ilyen kapcsolatokban az egyik kitarthatóan arra vár mikor léphetne tovább. Lehet ilyen helyzetben akár a nő is, aki a férfitársában inkább a bátorságot, mint tulajdonságot fogja értékelni, míg a férfi számára a nő vonzereje a meghatározó.⁹ A „legyünk barátok” kérés azt jelenti, „*egyelőre* legyünk barátok, aztán később majd meglátjuk”.

Ez az aszimmetrikus, egyik oldalról várakozó kapcsolat is ölthet intézményes jellegűt. Az orosz regényekből oly jól ismert házibarát voltaképp egy olyan kapcsolat, amelyben a nőnek van egy férje, van, akivel szexuális kapcsolata van, és akitől törvényes gyerekei szülehetnek, ám a látogatók közt mindig akad egy vagy több házibarát, olyan hódolók, akik bármelyik pillanatban szívesen a férj helyébe lépnének. Ennek a kapcsolatnak a fenntartása elsősorban a nőnek jó, hisz azon túl, hogy folyamatos meg erősítést kap vonzóságáról, amennyiben férjét elveszítené, lenne aki átvenné a helyét.

Azokban a törzsi társadalmakban, amelyekben a testvérré vagy barátá váláshoz valamilyen rituális szertartás is kötődik, lehetséges nő és férfi közt is barátságkötés, ám az ilyen kapcsolatok szexuális átfordulását igencsak megveti a közösség. Vagyis eredendően éles határ vonható a barátság és a szerelem közé.

A házibarat szerep ma is megtalálható, és ezt a kapcsolatot ma is inkább a nők irányítják, a szerződés-jellegű barátságok helyébe – már amennyiben ezeket a törzsi megoldásokat egyáltalán általánosnak tekinthetnénk – viszont a nők férfiszerepbe kerüléséből származó kapcsolatok léptek. A nők a munkaerőpiacon való megjelenés során elvárják, hogy ne mint nőkré, hanem mint nemtelen lényekre tekintsenek, így kapcsolataikat is a másik nemmel maximum a barátság jellemezze. (No persze ez is bonyolultabb, mert itt a legsikeresebb stratégia már rég nem a fiús cipő és a mellőzött makeup, hanem a szexuális vonzerő rafináltabb, de nem kihívó megjelenítése [Zsolt P. 2006]).

A szabadidő tekintetében szintén megjelenhet a kamaszokra jellemző közös időtöltés, hobbi, szórakozás, együttlét kitolódása a felnőtt korra, ahol a lányok mint sportolók, mint horgászok, mint kocogók, mint közügyekben politizálók, mint civil egyesületek és tevékenységek aktivistái stb. jelennek meg. A divat is intézményesíthet olyan tevékenységeket, amelyek a nemek számára a baráti kapcsolatot ajánlják. Például közös testépítés, ami ugyanakkor megtartja a szexuális távolságot.

A nemek közötti barátság nem egyformán könnyű feladvány minden ember számára. Azok a nők, akik kevésbé vágynak társra, akik kevésbé bizonytalanok, akik kevésbé simulékonyak, behódolók, inkább rivalizálók, azaz másként, fiús természetűek, valamint azok a nők, akiknek nemi vágyaik kisebbek, könnyebben kötnek barátságot, s kevésbé lépnek át az ilyen kapcsolatból az intímbe. Hasonlóképp azok a férfiak, akikben kevesebb a nemi vágy, könnyebben viszonyulnak a nőkhöz barátként, s ide tartozik az a helyzet is, amikor nemi irányultságuk nem a nőket érinti. Nyilvánvaló, hogy abban az esetben, ha kisebb a belső készlet és csábítás, könnyebb fenntartani a két lépés távolságot.

Am ha megfigyeljük a férfiak nőkkel való barátságkötésének erősebb motivációját, az is ugyanúgy kettős természetű. Egyrészt a nőiesebb férfiak lágyabb és kevésbé macsó voltak miatt eleve simulékonyabbak, alkalmazkodóbbak, másrészt a nemi vágy a nőiesebb férfiaknál kevesebb. A nők ennek nem tükröképei, mert a két vektor egymással ellentétes. A fiúsabb nők lehetnek nemileg aktívabbak, csak épp nem vágynak annyira az érzelmi kapcsolatokra. (Ők lesznek azok, akik szingliként gyakrabban váltogatják szexuális partnereiket, és könnyebben jutnak el a „szexuális barátság” viszonyokig, amely viszont a házasság intézményétől rettegő férfiak számára teljesen ideális.)

Korábban láttuk már miben különböznek a férfi és női barátságok egymástól, mik a nemek közötti különbségek. A férfi barátságok akciókhoz kötöttek, míg a női érzelmi központú, önfeltáró, együttérző, támaszt nyújtó. Ezek alapján könnyű kitalálni mire gondolunk akkor, amikor azt mondjuk, a férfiak nőiesednek, a nők férfiasodnak.

Felmerül a kérdés, hogy a társadalom megváltozásán túl, amely a nők számára férfi szerepeket nyújtanak, van-e esetleg genetikai átalakulás is, több-e a férfias nő, és a nőies férfi mint régebben, ami miatt pedig átalakul, s talán gyakoribbá is válik a nők és férfiak közötti barátság? Tény, hogy a statisztikák szerint egyre többen mondják azt a felnőttek között is, hogy van a másik nemből barátjuk. A férfiaknak 1970-ben még 18%-a, 1980-ra már 25-40%-a mondta ezt (Kilmartin, C. 2000). Van szociobiológus, aki szerint fajunk ilyen irányba is alakul, s e szerint a feminista mozgalmak nem pusztán arról szólnak, hogy a nőkkel szembeni igazságtalanságot megelégtelték a nők.

hanem hogy egyre több nő vált férfiasná, tört dominanciára, vállalt fel erőszakosabb önérvényesítést, és az ő tevékenységük kezdte el felszabadítani a többi nőt is. A „férfiasabb nő, nőiesebb férfi” teória¹⁰ nyilván nem csak a társadalmi változások magyarázatát segíti – s ugye itt megfordul a képlet, mert nem a társadalmi változás juttat előnyhöz bizonyos viselkedésű nőket – hanem arra is magyarázatot nyújt, miért nem szeretnék annyi gyereket a nők mint régebben, miként individualizálódnak, s miként válik fontosabbá számukra a barátság, mint a szerelem.

S végül pár szót a korábban emlegetett szexuális barátság jelenségéről. Ez egy olyan viszony, amelyben a felek nem tervezik a jövőt, és nem jellemző rájuk a féltékenység, a másik birtoklási vágya, vagy elvesztésétől való félelem, egyszóval a partnerek nem kötődnek egymáshoz. S bár bizonyos körülmények közt bizonyos alkatú embereknel, mert a kötődés nem időszerű, vagy mert eleve hiányzik valakiből a kötődés képessége, a szexuális barátság optimális kapcsolatnak tűnhet, azért sokkal jellemzőbb, hogy a természet megtréfálja a feleket. A kezdetben jelentéktelen kaland érzelmi függést vált ki, a jól sikerült szexuális együttlét során oxitocin szabadul fel, ami ugyanakkor a kötődés hormonja is. Úgy tűnik, ezeknek a „tréfáknak” a lányok inkább kiszolgáltatottjai, mint a fiúk. Kollégiumban lakó fiatalok szexuális együttléte után a lányok kétszerese, majd 70%-a gondolta azt, hogy az szerelmi kapcsolat is (McGinty, K. 2007).

Jegyzet

- ¹ A baráti szövetségek lehetnek rokonai alapon szerveződők, ebbe a csoportba tartoznak azok a társadalmak, melyekben a családi vállalkozások a jellemzők (például Olaszország), másutt a barátságok jóval kiterjedtebbek. A bizalmi struktúrák szélesebb szerveződési modelljei egészen a multinacionális és nemzetközi cégeket működtetni tudó bizalmi struktúrákig terjed. (bővebben lásd: Fukuyama, F. 1997)
- ² A szerelem szociálpszichológiai modelljeiben ott van a hanyatlás és szakítás leírása is, pedig még a szerelemnél is további kérdés az, hogy amikor nem történik szakítás, annak milyen magyarázata van. A csereelmélet szerint a szakítás törvényszerű, és kiegészítő magyarázatokat kell kitalálni, ha mégsem következik be. (Például félelem, a gyerekek felnevelése, tehetetlenség, hamis tudat kreálása stb.)
- ³ A barátság legősibb formái egybeesnek a rituális rokonsággal (például vértestvérség), s lassan leválik a társadalmi közelségről, majd a szerelemtől (a navaho indiánoknál férfi és nő is baráttá fogadhatja egymást, de ezután a házasságuk vérfertőzésnek számítana, a komancsoknál a fogadott testvér a rokonaimnak is a testvére lesz – itt szorosan kötődik a barátság a rokonifogalmakhoz.)
- ⁴ A francia *amitié* a latin *amicus* (barát) származéka, ez a szó pedig akár az *amor* az *amare* szeret igéből származik. A *friend* szó az óangol *fríunt* (vérrokon) szóból származtatható, vagy pedig a *fri* germán óv, gondoskodik igéből.
- ⁵ Természetesen számos ellenpélda is van, de kétségtelen, hogy a spontán módon és stabilabban működő kapcsolatokban a hasonlóság a dominánsabb. Más esetekben maga a társadalom lehet olyan szerkezetű, amelyben a heterofil kapcsolatok a társadalmi felemelkedés eszközei. A magyar társadalom a két háború között például heterofil jellegű volt.
- ⁶ Arra tippelnek, hogy a tinédzser és az ifjúkor fiú-lány barátságai leginkább a fiúk olyan intím vágyairól szólnak, melyeket a fiúk egymást közt nem beszélnek meg. Lehetnek ezek titkos ambíciók vagy éppen a nemi kapcsolatok problémája. A viszony kevésbé szimmetrikus, mert a lányok nem a fiúkkal osztják meg *viceversa* hasonló gondolataikat. Ugyanakkor, ha nem is annyit, de az ilyen baráti kapcsolatokból a lányok is profitálnak. Egyrészt, mert még ha nem is adnak tanácsot, csak jelen vannak, fontosnak érezhetik magukat, másrészt, mert ilyen bensőséges beszélgetésekkor általában a fiúkról szereznek, a későbbiekben számukra is hasznos információkat. (Lásd például Kierkegard vagy Kafka, vagy sok más művész és nőbarátai közti plátói kapcsolatot.)

- ⁷ Eric Fromm ezt, valószínűleg a szerelemhez hasonlóan, másképp gondolná. Szerinte a barátság egy lelki képesség, s nem egy kitüntetett személy keresése.
- ⁸ Még az ajándékozás és a barátság elválása is megfigyelhető. Az ajándékozási szertartások kétségkívül archaikus elemekre vezethetők vissza. A fiatal lányok kölcsönös ajándékozása is gyakoribb ma, mint a fiúk hasonló tevékenysége. Kulturális különbségek is vannak a barátságos viselkedés megítélését illetően. Nálunk például ismerőseink meglátogatása során sokkal inkább elvárt viselkedés a megajándékozás, mint az Egyesült Államokban, de nálunk is a magasabb státusú barátságoknál szintén kisebb az ajándékozási kényszer, mint a közép vagy pláne az alsó osztályoknál. Egyéb kulturális különbségekre érdemes megemlíteni talán még, 1908-ból W. B. Forster Bovill útikönyvét. Bovill szerint Angliában tolakodónak számít, ha életkorról, betegségről, magántulajdonokról faggattak valakit, míg nálunk – akkor is, most is – ez épp a barátságos magatartás részét képezte.
- ⁹ A preferenciakülönbségeket részletesebben ismertetjük a Szerelem fejezetben, melyhez képest Lewis és munkatársai legújabb hasonló vizsgálatai sem mutatnak lényeges különbséget (Szendi G. 2012. 306.).
- ¹⁰ Olyan bizonyítékokat lehetne keresni a férfiasabb nő elméletre, mint a 2:4-es ujjarány, a csipőderék arány, vagy az arc bizonyos jellemzőinek megváltozása a nőknél. Ilyen vizsgálatok azonban egyelőre nem állnak rendelkezésre, ahogy nincsenek adataink az évszázadokkal korábban élő nők és férfiak hormonszintjének átalakulásáról sem. Az elméletet például Szendi Gábor hirdeti, de csak olyan közvetett bizonyítékok állnak a rendelkezésére, mint a születésszám csökkenés, a szingliséggel kapcsolatos adatok és a házasságtól való ódzkodás. Mindezt az átalakulást Szendi ráadásul visszavezeti a fogamzásgátlók megjelenéséhez, melynek során a női test korábbi felértékelt volta is akaratlanul ugyan, de sokat csökkent. Így a szexualitás végképp elszakadt evolúciós céljától, a szaporodástól, pusztán örömszerző forrásként pedig elterjedt jelenségévé tette a szexuális barátságot (Szendi G. 2012).

Irodalom

- ALBERT F.–DÁVID B. (1998): *A barátokról*, In: Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy.(szerk.): Társadalmi riport, Budapest, 257–275.
- ARGYLE, M. (1995): *Társas viszonyok*, In: Hewstone–Strobe–Codol–Stephenson (szerk.): Szociálpszichológia, Budapest KJK, 245–271.
- ARISZTOTELÉSZ (1997): *Nikomakhoszi etika*, In: Lengyel Zsuzsa (szerk.): Szociálpszichológia, Budapest, Osiris Kiadó, 11–18.
- ARONSON, E. (1992): *A társas lény*, Budapest, KJK
- BACON, F. (1997): *A barátságról*, In: Lengyel Zsuzsa (szerk.): Szociálpszichológia, Budapest Osiris Kiadó, 18–23.
- BLESKE, A. – BUSS, D. (2000): *Can men and women be just friends?* Personality and Social Psychology Bulletin, 27. 1310–1323.
- CHRISTAKIS, A. N. – FOWLER, H. J. (2010): *Kapcsolatok hálójában*, Budapest, Typotex Kiadó
- CILMARTIN, C. T. (2000): *The masculine self*, MacGrow Hill, Boston
- DINDIA, K. – ALLEN, M. (1992): *Sex differences in self-disclosure: A meta-analysis.* Psychological Bulletin, 112, 106–122.
- EASTERLIN, R. A. (2003): *Explaining happiness*, Proceedings of the National Academy of Sciences, 100, no 19. 11176–11183.
- FUKUYAMA, F. (1997): *Bizalom*, Budapest Európa
- FROMM, E. (1984): *A szeretet művészete*, Budapest, Helikon Kiadó
- HAUSER A. (1969): *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*, Budapest, Gondolat Kiadó

- KON, I. (1977): *A barátság*, Budapest Kossuth
- LEWIS, D. M. G. (2011): *Friends with benefits the evolved psychology of same- and opposite-sex friendship*, Evol Psychol, 2011, 9(4), 543–563.
- MACKIE, D. M. – SMITH, E. R. (2002): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- MCGINTY, K. – KNOX, D. – ZUSMAN, M. E. (2007): *Friends with benefits: women Want „friends”, men want „benefits”*, Coll Stud J, 2007, 41(4), 1128–31.
- SCHACHTER, S. (1959): *The Psychology of Affiliation*, New York
- SHERIF, M. – SHERIF, C. W. (1969): *A csoportközi kapcsolatok kutatása*, In: Pataki F. (szerk.): Csoportlélektan, Budapest, Gondolat Kiadó, 387–403.
- SZENDI G. (2012): *A nő élete – Mit hoz a jövő?* Budapest, Jaffa Kiadó
- WEBER, M. (1970): *Állam, politika, tudomány*, Budapest, KJK
- ZSOLT P. (2006): *Divatszociológia*, Budapest, Pro Die Kiadó

3.4 Szerelem

Miért proszociális alapérzelmünk a szerelem, amikor pusztító és önpusztító erejét is jól ismerjük? – Mert a természetben azok a fajták, amelyeknél a hímek és a nőstények csak a párzási időszakban találkoznak, sokkal kevésbé közösségi lények. Biológiai szempontból a szerelem eleve proszociális, s csak kulturális összehasonlításban bonyolódik el kissé a helyzet. Ám az olyan kultúrákban, mint a miénk, amelyekben a házasság és a szexualitás között sikerül valamilyen összhangot kialakítani, a szerelmet is alapvetően proszociálisként fogják föl. (Lásd például a megszámlálhatatlan giccses szövegű slágert, mely mind a szerelmet dicsőíti.)

Más szempontból a proszociális viselkedések jól tesztelhetők aszerint, hogy mennyi altruizmus érhető tetten bennük. A szerelem itt is két arcát mutatja. Egyrészt ismerjük azt a fajta szerelmet, ahol a felek csak kínozzák egymást és önző követeléseik rabjává válnak, másrészt a szerelmesek az altruista viselkedések legszélsőségesebb formáit mutatják, például igen szívesen feláldozzák életüket is a másik megmentésére, s ez a csereelmélettel vagy a szociobiológiával aligha magyarázható. Az önfeláldozási képesség oka, hogy míg a barátság önmagunk megkettőződése, melynek során magunkba fogadjuk a másikat (két lélek egy szívben), addig a szerelem önmagunk felszámolása, behódolás a másik vélt individuumába. (Luhmann, N. 1997. 178). Feltehetően az első szerelem azért is olyan emlékezetes a számunkra, mert más, mint a későbbiek, az első szerelem még rendszerint megfelel a nemiségről, inkább szenvedélyes barátságnak tekinthető (Kon, I. 1977. 210).

Bármennyire is kitüntetett azonban a barátság, s bármennyire legfontosabb érzelmeink közé tartozik a szerelem, mindkettőt felülmúlja a házasság. A szociálpszichológiai összehasonlító megfigyelések szerint a barátságokban nincs annyi közös munka és felelősségvállalás, és kisebb mértékben származik belőle komoly segítség, mint a házassági kapcsolatokban. A házasságokra pedig ugyan a konfliktusok magas szintje és feszültsége a jellemző, de közös a felelősségvállalás is. A megelégedettség mértéke minden kapcsolat közül a legnagyobb, s például csak ez után következik a szülői, vagy a baráti kapcsolat (Argyle, M. 1995).

Az értékeszték bármennyire is mérik a házasság fontosságát, eközben folyamatosan csökken a számuk a nyugati kultúrákban. A szexualitáshoz való viszonyunk is mozgásban van. 2001 előtt még sehol nem köthettek a homoszexuálisok házasságot. A hatvanas évek szexuális forradalma még a nyitott házasság divatját hirdette, később a swinger-partnerség, azaz a házaspárok szexuális igényeit kielégítendő közös partnerkeresés, a 2000 utáni években pedig megjelent a poliamoria, amely változatos és nyíltan vállalt érzelmen alapuló tartós szexuális formációkat hirdetett. Mindeközben a pornóipar professzionalizálódása, és kizárólag üzletként kezelése, és ezen alapuló legalizálódása is végbement.

Miközben azonban a társadalmi körülmények változnak, és eltérő modelleket ajánlanak (poligámia, poliandria, monogámia), az emberekben a szeretetvágy, a harmóniakeresés, a partnereik elvesztéséért érzett aggodalom, a féltékenység továbbra is

alapviselkedéseik meghatározói. A szükségleteinkhez és értékeinkhez keresgéljük a megfelelő formát.

A szerelem fontosságáról megoszlanak a kutatási eredmények. Ezek közül módszertanilag azok talán a legsikeresebbek, amelyekben különböző értékeket kell sorba rakni. Ezekből az tűnik ki, hogy a szerelem ma még a fiatalok körében sem tartozik a legfontosabb értékeink közé, de legalábbis megelőzi más (például biztonság, hűség, őszinteség stb.).

3.4.1 Kulturális hatás

A szerelemérzést, mint lelki képességet a különböző korokban és társadalmakban különbözőképp próbálták megszelídíteni és proszociálissá tenni. Mint azt a barátság során láthattuk, az ókori görögöknél például megpróbálták becsatornázni a katonaságba. Ugyanakkor a szerelemérzést a görögök inkább kihasználni akarták, semmint pusztító erejének kulturális szabályozását megoldani. Ennek oka az lehetett, hogy a görögöknél a szerelem a természettel és a szexualitással harmonikus viszonyban állt.

A korai és középkori kereszténység mindenekelőtt a szexualitással állt erősen korlátozó viszonyban, de a szerelemmel is voltak problémái. Elvetették a szerelem birtokolni akaró motívumait (érosz), a szolgálás-feloldódás az, amit elfogadhatónak vélték (agapé), de azt sem az imádat szintjén. Imádni ugyanis más emberi lényt nem szabad. A misztikusoknál a szerelem érzést Isten szeretésében tartották csak megnyugtatónak. A profán világban a szerelem mai szemmel a szexuális vágygá redukálódott (lásd például Boccaccio Dekameronját), a szent szférában pedig teljes érzelmi intenzitással jelentkezhetett. (Az apácák például Jézussal kötöttek házasságot.)

A romantika korában a keresztény kultúrában valóban forradalmi változások következtek be a szerelem istenítésével. Ugyanakkor a házasságban látták a szerelem betetőzésének lehetőségét is. Nem arról van szó, hogy a szerelmet becsatornázták a házasság simább vizeire, hanem épp arról, hogy a szerelemmel felszippantották a házasságot. A korábbiakban egyáltalán nem a szerelem volt a házasságnak az alapja. (Sőt, a romantika korában is csak az ideák szintjén lehetett az, a gyakorlatban a szülők befolyása igen jelentős maradt).

A törzsi társadalmak példái azt mutatják, hogy ott gyakoribb a szerelem és a házasság elválasztása. A szerelem a mágia világába tartozik, amitől óvakodni kell, mert romláshoz vezet, míg a házasság inkább a felelősség érzésével rokon.¹

A középkori keresztény Európa a szerelemben inkább az Isten-ellenességet látta, mert, még a házasság szentségén belül is, imádni egy másik embert bálványimádásnak számított volna. Ugyanakkor a mi kultúrkörünk nem volt érzellem-ellenes, mint a buddhista, amely a józanságot becsülte, és amely óvott minden heves érzelmtől, vagy a törzsi, amely pedig a mágiától félt.

Ma a romantika hatására szintén a szerelemre próbáljuk építeni házasságainkat, ami magában rejti azt a problémát, hogy ha a szerelem elmúlik, nincs mi legitimálja a házasság értékét. A házasságok felbomlásának tehát megvan ez a, véleményem szerint, túlon- túl is romantikus kulturális megalapozási hajlandósága. Az ószövetségi zsidó kultúrában

nem a szerelem szippantja fel a házasságot, a két szféra viszonya ott is jóval mérsékeltbb. A házasságban volt lehetőség, hogy kibontakozzék a szerelem². A szerelemnek nem kellett megelőznie a házasságot, és az sem számított tragédiának, ha benne sem bontakozott ki.

A zsidó-keresztény kultúrkör mégis az, amely a szerelmet a legújabb korban a szexualitással és a házassággal a legproblémamentesebben látja összeegyeztethetőnek, de elkülönült módon is elfogadja gyakorolhatóságukat. Néhány piaci társadalmat kritizáló szerző azonban ezt is másképp látja. Eric Fromm szerint például a piaci társadalmakban a szerelem leginkább szorongó menekülés a magánytól, s nem több, mint kölcsönös szexuális kielégülés (Fromm, E. 1984). Egy tágabb, kulturális és nem kapitalista kritikai megközelítésből azonban úgy tűnik, modern korunk egyaránt elfogadja, hogy valaki kielégítse szexuális igényeit szerelem nélkül, vagy a házasságban teljesüljön ki szerelmi választása.³

Az iszlám a mi nézőpontunkból úgy tűnik, mintha a férfiak a féltékenységet intézményesítették volna, s a pszichológia szerint a féltékenység oka az önértékelési zavar. Az iszlám kultúra férfi tagjai azonban semmivel sem rendelkezhetnek nagyobb önértékelési problémákkal, az ok nem annyira pszichológiai, mint inkább kulturális, történelmi és strukturális. (Például a többnejűség miatt nagyobb a férfiak küzdelme a nőkért, ebből következően több okuk is van a féltékenykedésre. Ám ez a magyarázat sem elégséges, mert vannak többnejű társadalmak, amelyekben szabadabbak az asszonyok).

A kultúra nemiségszabályozó szerepére azért van szükség, mert az ember szexualitása kiterjedt. Durkheim vagy Malinowski a tilalmak és ösztönzések gyakoriságát, hasonlóképp a szexualitás formájához, és helyének, idejének szabályozásához, abban látta, hogy mindez nem engedhető szabadjára, s nem erkölcsi, hanem funkcionális okokból. A vérfertőzés tabujának minden kultúrában felfedezhető funkciójáról Malinowski azt is állította, hogy az fokozza a közösség összetartását. E szerzők feltételezhetően a szexualitásnak csak melléktermékeként kezelték a szerelmet, pedig a kulturális hatás nem csupán a szexualitás szabályozására terjed ki, hanem a vágy tárgyának kialakítására⁴, és arra is, hogy hogyan, mikor és kibe kell szerelmeseknek lennünk.

A Háborús és békében Natasa első báljáról Tolsztoj úgy ír, mint ahol a fiatal lány valóban feltűnően bájos jelenség, de az író egyúttal ítéletet is mond a bálók szexuálisan kihívó jellegéről. Éles megfigyelőképessegre vall, mikor azt elemzi, hogy Natasa ugyanilyen öltözetben másutt szégyellné magát, itt azonban épp a fedetlenség számít kívánatosnak.

Az emberi fajra a szexualitás és a szerelem legváltozatosabb és legkisebb területekre kiterjedő szabályozottsága a jellemző. A szociológiai értékkutatások is világosan mutatják, hogy a társadalmi státus is meghatározza a szex és a szerelem a házassággal való összeegyeztethetőségi kívánatos és elfogadható elképzeléseit, bár ezen az utóbbi időben a tömegkultúra hatása sokat homogenizált.

Először a szexualitás-szerlem-házasság kultúránkbeli jellegzetességeivel és összeilleszthetőségével szeretnék foglalkozni, majd a szerelem korábbi és mai elméleteivel, végezetül pedig visszatérnék ahhoz a szociálpszichológiai kérdéshez, hogy a külső meghatározók milyen szerelemérzést generálhatnak. Ezúttal azonban nem a kultúr-történelmi hatásokból indulunk majd ki, mint itt az eddig elhangzott bevezetőben, hanem a párkapcsolatok lehetséges mintázataiból.

3.4.2 Értékszociológiai vizsgálatok

1963-ban Kirkpatrick értékutatása szerint a férfiak és a nők eltérő szempontokat vesznek figyelembe választásukkor. Az alábbi táblázatban fontossági sorrend szerint látható az eltérő választás (Buda – Szilágyi 1998).

Férfiideál	Nőiideál
1. ügyesség, erő, bátorság	1. szexuális vonzerő
2. anyagi helyzet	2. társadalmi státus (származás, munka, végzettség)
3. társadalmi státus	3. népszerűség, presztízs
4. presztízs	4. anyagi helyzet
5. intelligencia	5. érettség, kiegyensúlyozottság
6. megfelelő életkor, jellem	6. jellem

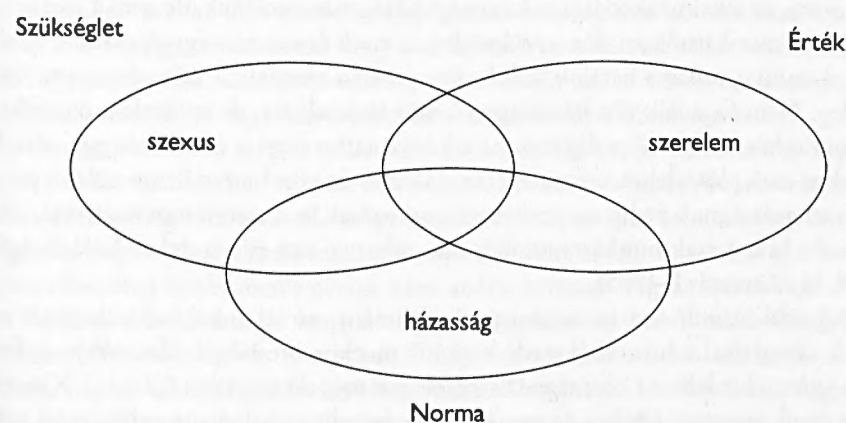
Heleszta Sándor '80-as évekbeli szerelemkutatása a nemi különbségek mellett az osztályjellemzőket is kimutatta. A szexualitást úgy kezeli, mint szükségletet, a szerelmet, mint értéket és a házasságot, mint az elvárások, azaz a normák világába tartozó formát. Kétségteljesen igaz, hogy a fiatalok megházasodását bizonyos idő után elvárja a társadalom. Konformabb viselkedés házasságban élni, mint élettársi kapcsolatban. Utóbbinál gyakran felvetődik a környezetben, hogy vajon „mi bajuk van ezeknek egymással, hogy nem házasodnak össze?” A szülők is elvárják gyerekeiktől, hogy bizonyos együttjárás után kössenek házasságot, és a gyereket nevelőkre is nyomásként nehezedik, hogy a gyerekek legyen apja és anyja, s hogy lehetőség szerint házasságban éljenek egymással.

A szerelem viszont egy olyan érték, amelyet általában úgy ismernek el, mint az élet fontos és értékes ajándékát, amelyből szerencsés ember nem marad ki. Ám szerelem nélkül nyugodtan lehet élni. A tudományos „érték” fogalom és a köznyelv érték-értékes, vonzó, kívánatos, megközelítése, amelyet az „érték” szó alatt kihallunk, itt szerencsésen egybevágnak. Tudományos értelemben ugyanis lehetne „érték” a szexualitás is, hiszen egy-egy ember vallhatja azt, hogy számára fontosabb, mint az igazság vagy a béke. S lehet értéknek kezelni a szexualitást kulturális összehasonlításokban, lásd Indiát (Káma Szútra), vagy Japánt, ahol ma is tartanak fallikus szobrokkal karneváli felvonulásokat. Vizsgálhatnák egy szubkultúrát is, például a nyugati világ prostituált-jaiét, és azon belül is, hogy a szexualitásnak milyen jellegű „értéket” tulajdonítanak. Itt azonban nem erről van szó, hanem a köznyelv használta értékről.

S hasonlóan találó a szexualitás szükségletként kezelése, hiszen a szexualitás valóban egy biológiai jelenség, s mint a biológiai jelenségek általában szükségletek körül forognak. De szükséglet abban a vonatkozásban is, hogy korunk hajlamos a szexualitást szükségletként kezelni. Például azt mondjuk, hogy egészséges férfinak valahány éves koráig kell, hogy legyen szexuális tapasztalata. Vagy a szociobiológusok

arra mutatnak rá, hogy az élővilágban az egészséges nőstények mind elkelnék, s csak a hímek szorulnak ki a szexualitásból. A „szükséglet” szó arra is utal, hogy a szexualitást nem magunk keltjük fel magunkban, mint a szerelmet, hanem készen kapjuk, és kell vele valamit kezdenünk. Freud azt gondolta, hogy a civilizációban elfojtjuk, vagy szublimáljuk szexuális szükségleteinket – ez tesz boldogtalanná –, ám azt ma már kevésbé gondoljuk, hogy mindent erre vezethetnénk vissza.

A szükséglet–norma–érték felosztás arra is rámutat, hogy a mi kultúránk épp ebben a hármas felosztásban kezeli a témát, azaz úgy vélem maga a modell kultúránk egy találó leképezése is.

10. ábra.

Az első szexuális kapcsolatra a megkérdezettek 15%-ánál saját bevallásuk szerint azért került sor – derül ki épp Heleszta vizsgálatából –, mert azt egészségesnek és ilyen szempontból időszerűnek tartották. Ez a szexualitás biológiai szükségességére vonatkozó észrevétel, amelynek annyi pszichológiai alapja valóban van, hogy a szexualitás mind korai, mind túl késői elkezdése problémákkal jár. A késői szexualitás első kísérleteiben ugyanis az énvédelmi mechanizmusok sokkal erősebbek. Megdöbbentő kutatói eredmény, hogy a megkérdezett fiataloknak csupán 11%-a vallotta azt, hogy az első szexuális kapcsolatára szerelemből került sor. Gyakoribb okok között szerepelt az otthonról való szabadulás vágya és a kíváncsiság.

A társadalmi réteghez tartozás erősen befolyásolta, hogy ki miként vélekedett a szükséglet-érték-norma felosztásról. Sokatmondó változónak számít, hogy valaki férfi-e vagy nő, illetve hogy vallásosnak tartja-e magát vagy sem.

Egy másik, magyar fiatalokat vizsgáló kutatásból az derült ki (Kamarás I. 1985), hogy a katolikus fiatalok szerelemelvárása a legnagyobb a házasságban, míg más csoportokban úgy gondolják, hogy a házasság keletkezésének, de nem a fennmaradásának

jellemzője a szerelem. Főleg a nem vallásos gimnazisták vélekedtek úgy, hogy a szerelem és a házasság inkább egymással szemben állnak, semmint együtt fordulnának elő.

A katolikus fiatalok szerint a szexualitás nem elfogadható házasság nélkül, és ami meglepő, mindez nem jelentette náluk a szexualitás lenézését. Szerelem számukra nem is létezhet szexualitás nélkül. Más felekezetenél, és főleg szektáknál a szexualitás sokkal jobban háttérbe szorulhat.⁵

Visszatérve Heleszta kutatására, a szerző megállapításai szerint az értelmiségi férfiak preferálták leginkább a szexualitás szükségességét, s az értelmiségi nők szintén hajlamosak voltak, hogy a házasságtól a szexualitást elválasszák, de a szexualitás szerelem nélküli gyakorlását elítélték. Az egymástól leginkább eltérő kognitív térképpel a munkás férfiak és nők rendelkeztek. A munkásnők a szerelemtől az önfeláldozásra, a harmóniára, az alkalmazkodásra, a házassági hűsége asszociáltak, de nem a szexualitásra. Míg a munkásnők szintén a szükséglet, az érték és a norma egységes működését várják el, mint a vallásos fiatalok, velük ellentétben a szexualitás számukra nem fontos dolog. Nem fogadják el a házasságon kívüli szexualitást, de a szerelem önértékét sem. A munkás férfiaknál pedig mintha a három szféra nem is érintkezne egymással. A szerelem csak plátói lehet, a szexualitás szükséges, de mindig van benne valami piszkosság, a házasságnak pedig se szexuális vonatkozásai, se szerelmi momentumai nem jelentősek. Már a szakmunkástanulók is elsősorban a szex és a szerelem különbségét emelték ki (Kamarás I. 1985).

Minél több azonban a személyes pozitív élmény, annál inkább elszakadnak az egyének társadalmi státusukból eredő kognitív megközelítéseiktől. Hasonló megállapításra jutott a két háború közt szexuálszociológiát művelő amerikai Alfred C. Kinsey. Kinsey egyik központi kérdése az orgazmus elérésének szociológiai meghatározói voltak. A névtelenül kitöltött kérdőívek válaszaiból arra a következtetésre jutott, hogy Amerikában az alacsonyabb rétegeknél ritkább az orgazmus gyakorisága. Nem volt orgazmusa a két világháború közti korszakban házasságuk első évében az általános iskolát végzettek 34%-ának, a középiskolát végzettek 28%-ának, a diplomások 22%-ának (Kinsey, A. C. 1972). A kor előrehaladtával ezek az értékek, bár a különbségek megmaradtak, sokat csökkentek. Tehát e téren is az egyéni tapasztalatok meghatározók, s lehetséges, hogy az orgazmuskészség önmagában is befolyásolja a szerelemtől vagy a szexualitástól alkotott képet.

Kinsey vizsgálata, noha csak a szexualitással foglalkozott, és a szerelem kimaradt a kutató érdeklődéséből, számunkra jól mutatják – akár csak a későbbi szociológiai szerelemvizsgálatok –, hogy kultúránkon belül is nagy különbségek érhetők tetten.

A szakmunkás fiatalok számára idehaza a szerelem inkább számít izgalmas, szép kalandnak, mely az öröm jegyében fogant, míg a vallásosok a szerelmet csak a komoly oldaláról látják. Szerelem és barátság összefüggésében pedig sok fiatal igen szoros kapcsolatot érez, de legalább ugyanennyien a különbségeket hangsúlyozzák. Egy csinos lány – mondja Kamarás –, szerelme könnyebben talál, mint barátot. A barátsághoz ugyanis a sorstárs élményre van szükség, míg aki csinos, könnyebben válik a vágy tárgyává.

A szocialista országokban bekövetkezett rendszerváltás mindenek előtt a tömegkommunikáció szabad működését hozta magával. Ennek következtében elmosódtak

a fiatalok szerelemmel kapcsolatos értékeiben a korábban markáns különbségek, például a gazdagabb és szegényebb osztályok között. Nem teljes mértékben azonban, és különösképpen nem a vallásosak és nem vallásosak tekintetében. Úgy véljük ezek a kutatások remekül megragadták a kognitív viszonyulási variációkat, s ha a szociológiai eloszlás esetleg más is, a modell remekül alkalmazható.

3.4.3 Szerelem-elméletek

(Filozófiai elméletek) Platón szerint „a szerelem nem egyéb, mint a szépségben nemzeni vágyás” (kiemelés: Ortega, J. 1991. 38). A meghatározás azonban sokkal költőibb, mint ahogy első hallásra tűnik, ugyanis a szépség a görögök számára egyet jelentett az igazsággal és minden fajta tökéletességgel, azaz a butaság sem lehetett Platónnál szép. Ezért hát, mi úgy mondanánk, hogy a szerelem a nemzeni akarás a tökéletességben, ám még ez sem adja vissza az eredeti képet, mert számunkra a nemzeni akarás egyszerűen csak szexualitás vagy szaporodás, de ennél is kicsit többről van szó.

A nemzés kibontva maga a születendő gyermek, aki létrejöttkor sem az apja, sem az anyja, de mindkettőből valami. Tehát a szerelmes nemzeni vágyás, a teremteni akarás, a tökéletesség részesévé válás vágya vezérli egy olyan lelki folyamatban, amelynek végeredménye csak részben a miénk. S most már nem is kell a gyerekekre gondolnunk, hiszen filozófiai értelemben a gyerek lehet akár a nemzeni vágyás metaforája.

Stendhal abból indult ki, hogy a szerelem tárgyát mindenestül tökéletesnek látjuk, és ezért büvökörebe esünk. A motiváció ehhez az erotika, a belső készítés, ami miatt egy hamis tudati állapotba kerülünk. Szimbólumként a kristályosodás folyamatát festi le. A sóbányába levitt virágra csepegő víz apránként, de egyáltalán nem lassan, cseppenként megkövesíti a virágot. A kristályok aztán az egész virágot beborítják, és tökéletes szépségüvé varázsolják. Stendhal szerint ez a lelki folyamat zajlik le a szerelmesben, aki a maga vágyaival tárgya minden vélt tulajdonságát beborítja, és tökéletessé transzformálja.

Ortega y Gasset kritikája azonban helytálló, mely szerint szó sincs arról, hogy a szerelmes mindenestül tökéletesnek látja választottját. Böven elegendő egyetlen elem, amely mellett még a hibákat is láthatja. Szélsőséges esetben – mondom én –, az ember még úgy is lehet szerelmes, hogy kiválasztottját hibái miatt megveti. Mintha nem is annyira a „tökéletesség” motívuma lenne a döntő, ami pedig mind Platón, mind Stendhal, de még Ortega esetében is, oly fontos.

Ortega a '20-as, '30-as években írta szerelem esszéit egy újságba, melyek között az egyik fő gondolat a szerelem, mint figyelem, mint a valamire való gondolás állandósága szerepelt. A legjobb szerelemelmélet az övé. Mára az agy elektromosságát vizsgáló műszerekkel is igazolni tudják, hogy az épp magát szerelmesnek tartó ember valóban minden gondolata szerelmére irányul. Verített képeknél, amikor feltűnik a szerelmes arca azonnal felugrik a műszer. A szerelmes állandó készenléti állapotban van.

Ortega-i értelemben azt is mondhatjuk, hogy a tudós szerelmes kutatásának tárgyába, a férfi új autójába, a nő lakásberendezési terveibe, ha gondolataik kirekesztene minden más gondolatot, merthogy a szerelem lényege épp ebben a kizárásos

lelkiállapotban van. A tudat mindig az egy tárgyra irányulás állapotában él át flow-t, de mikor nem vagyunk szerelmes állapotban, épp azért érezzük szabadnak magunkat, mert másra is tudunk gondolni. A szerelmes boldog a maga rabságában, és nem is kíván ettől a lelkiállapottól szabadulni, a szerelem nélküli ember örül – ha nem is boldog – a szabadságának.

Az ilyen csapda mindig kéjes és gyönyörteli, s a benne jelentkező tökéletesség vágy vagy birtoklási vágy mindig fájdalmas. Jól ismerik ezt az érzést a művészek is alkotásuk iránt. A művész az alkotásába szerelmes, itt jelenik meg monomániája. (Bár náluk a mű elkészülte az intenzív érzelmi kapcsolat hirtelen megszűnését is maga után vonja, míg intim szerelmi viszonyaink fölött nincs ilyen hatalmunk.)

A szerelemérzet egyfelől termékeny, mert semmit nem tudunk létrehozni anélkül, hogy szenvedélyesen ne koncentrálnánk valamire, s ezzel együtt ne zárnánk ki sok ezer más dolgot érdeklődési körünkéből. Másfelől azonban romboló, mert bár érezzük, hogy a világ beszűkül körülöttünk, ennek még akkor is örülünk, ha saját leépülésünket is látjuk. Az egyéb kapcsolatok száma erős baráti, de főként szerelmi kapcsolatok esetén radikális csökkenést szokott maga után vonni.

Ortega azt mondja, hogy a férfiak figyelme eleve szétszórtabb (a tudomány mai állása szerint ennek épp az ellenkezője igaz, a nők tudnak többfelé figyelni), ezért aztán Ortega szerint ez magyarázza a férfiak csapodárságát és a nők szerelembeesési nagyobb hajlandóságát. Ortega úgy látta, hogy a nők gyakrabban élnek át mélyebb szerelmet, míg a férfiak gyakrabban érzik azt, hogy még ha akarnák se volnának képesek viszonzni azt a szerelmet, ami feléjük árad.⁶

A kristályosodás elmélet szerint tehát például a férfi koholt tökéletességekkel borítja be asszonyát, de ez Ortega szerint már ott is problematikus, hogy vannak valóban olyan tulajdonságok, amelyeket lehet szeretni anélkül, hogy „koholni” kelljen bármit is. A figyelem beszűkülésről pedig azt mondja, hogy bár a szerelmet a másik személyre rögzült figyelemként határozhatjuk meg, abban mégis különleges, hogy önnön magától tapad a másik személyre (Ortega, J. 1991. 52). A szerelmi csalódástól, bánattól szenvedőt nem véletlenül próbálják utaztatással gyógyítani, hisz ekkor a figyelem kénytelen ráirányulni a környezetre.

A figyelem felkeltése és lekötése áll Kierkegard Don Juan elemzésének központjában is. Kierkegard is a női figyelem lekötésének bűvöletében van. Ez számára oly annyira az élet legfontosabb része, hogy a kapcsolatfejlődés további fázisai nem is foglalkoztatják (Kierkegard, S. 1982. 136-196).

A szerelem Ortega számára jól megközelíthető a hipnózis jelenségével. Hipnózisba sem ejthető az, aki attól elzárkózik, később azonban már nincs uralma önmaga fölött. A hipnózisban is a külvilág ezernyi képe elhalványul, és a figyelem beszűkül. A kézenfekvő kulcsinger a szerelemnél a másik nem erotikus vonzereje. A szerelem mégsem azonos a szexualitás hipnózisával. A szexualitás ugyanis több alanyra egyforma erővel irányulhat, a szerelemnek viszont lényege, hogy csak egy személyre irányul. Ez az, amiben különbözik, Fromm szerint, a szeretettől.

Fromm többre becsüli a szeretetet, mint a szerelmet. Alapvető tévedésnek tartja, hogy sokan egyetlen személyt keresnek, akit aztán szerethetnek (Fromm, E. 1984).

Fromm persze nem a promiszkuitásra biztat, sokkal inkább hasonlít felfogása ahhoz a képhez, amely a középkorban tűnik fel. A középkori világi-barátság ellenpólusa a *caritas*, amely szerint a másokban az Istent kell megpróbálni szeretni. Abban azonban különbözik tőle, hogy a középkori elképzelésben a barátság könnyen megvalósíthatónak tűnik, hiszen eltekinthetnek az egyéni tulajdonságoktól, míg a modernizmusban – s így Frommnál is – a barátság és a szerelem a másik individuumára építi az intimitás kiteljesedését.

Azaz a szerelem mai képlete intimitásképeség – mely tanulandó, plusz individuális kapcsolat – mely egyedi. A barátsághoz képest azonban az intimitás és az individualitás kapcsolata nem problémamentes.

Míg a barátságnál azt láttuk, hogy az az individualitás során kiteljesedik, és minden ami kollektivistá módon intézményes keretek közt értelmezi a barátságot, beszűkíti a lehetőségeket, addig a szerelemnél másról van szó. A szerelemnek nem kedvez a túl sok individualitás. A történelem során fokozódó individualitás-érték az önfeladás ellenében hat. Minél emancipáltabbak és individualistábbak egy társadalom, tagjai annál inkább féltik énjüket a szerelemtől. Az intimitás kódjáért vívott harcot épp azért nyerte meg a barátsággal szemben a szerelem, mert az kívánta meg az önfeladást. Most viszont a szexualitás a házasság és a szerelem feltöredezése, mely maga is az individualizáció következménye, már a szerelemben esést akadályozza.

A '20-as évek szociológiája még úgy vélte, hogy „rossz a program”, azaz nem a szerelemre kellene a házasságot építeni (Fromm, E. 1984). Ma egyre többen úgy véljük, az intimitás szabadjára engedésével (Luhmann, N. 1997.201.), pontosabban véleményem szerint, az intimitás akarása és az énvédelmi mechanizmusok összeilleszthetlenségével van a baj. A lelki intimitást szorongva épp úgy nem lehet gyakorolni, ahogy a testit. Az impotencia szexuálpszichológiai terápiái mással sem foglalkoznak, mint a teljesítménykényszer szorongás alóli megszabadításával (ld., pl. Tóth M. – Stadinger Zs. 1988).

Végezetül utalnánk Luhmann *Szerelem-szervedély* című könyvére, aki szerelemről szóló elemzését történeti dimenzióban igyekszik tárgyalni. Elsősorban a 17. és 18. századot vizsgálja, s nemcsak a szerelmet, hanem a szerelem-szexualitás-házasság összefüggéseit. Mindezt a szerint, hogy a különböző korok miként határozták meg, milyen fogalmi, kommunikációs, szemantikai rendszerben értelmezték a szerelmet. A fő gondolat Luhmannnál az, hogy a szerelem kódja sokáig valamilyen tulajdonsághoz kötődik, vagy valamiben teljesedik ki. Például a lovagkorban valakit azért szeretnek, mert szép, mert fiatal, stb., tehát valamilyen külső okot tulajdonítanak az érzelmenek. Később az ok belsővé válik, de még itt is van indok, tehát kell lennie indoknak, ezért azt az egyén keresi is. Más összefüggésben a szerelem sem önmagáért van, hanem a gyereknemzésért, a házasságért, esetleg, mint a romantikában, ahol a házasság van a szerelemért, de a cél mégiscsak a házasság. Mára viszont a szerelem kódja önmaga lett, vagyis azért vagyunk X-be szerelmesek, mert szerelmesek vagyunk belé. A szerelem önértéke az intimitás iránti erős motivációra utal. Luhmann szerelem-elmélete nem a szerelem „örök” lélektani okát kutatja – bár akad néhány ilyen utalás is⁷ –, hanem a környezettől való függését. Luhmann nem nevezi megközelítését szociálpszichológia-
inak, noha számos esetben megtehetné.

Például ha elfogadjuk, hogy a szerelem elvált a házasságtól, akkor a házasság képviseli a kötelességet, s a szerelem ezt már nem teheti. Ezek logikai kommunikációs distinkciós kényszerek Luhmann felfogásában. (100.l.) Vagy, s ez már szociálpszichológikusabb elemzés, a szerelem társadalmi elfogadottsága megnöveli a szerelmet szélhámos módon megjátszó, csábító megjelenésének kockázatát, s máris gyakran beszélnek őszinte és csábító szerelemről.

(Szociálpszichológiai megfigyelések) A társas viszonyok legintimebbjét, a szerelmet a szociálpszichológusok

1. kezdeti (megismerkedési),
2. felépülési megszilárdulási,
3. hanyatlási, és szakítási fázisokra osztják.

Nem túl eredeti azt mondani, hogy a szerelem ezekből a szakaszokból áll, arra mégis rámutat, hogy a szociálpszichológiai érdeklődés nemcsak a szerelemben esés, a csábítás vagy a szerelemben levés állapotára irányul. Hasonlóképp már-már közhelyszerű a szerelem jellemzőinek felsorolása is, ezek a törődés (másik személy boldogságáért), a kötődés (együttléti igény), és az intimitás (szexualitás).

1. Az ismerkedés néhány érdekessége, hogy mennyire számít a választáskor a másik külseje, szemben belső tulajdonságaival, kit találunk szimpatikusnak, milyen képességekkel rendelkezünk az ismerkedés első lépcsőin az intimitás felé vezető úton, van-e a nemek között különbség a szerelemben esésre motiválhatósága között stb.

Mint arról számos filozófiai elmélet beszámol, a szerelem belső készítés eredménye. A mostanra tekintélyes adatbázissá fejlődött ikerkutatásokban például kimutatták, hogy az egyetértő ikrek viselkedése, értékrendszere akkor is nagyobb hasonlóságot mutat a kétperetjűeknél, ha külön nőnek föl. Egyetlen területet találtak, ahol a hasonlóság nem mutatható ki – azaz genetikailag nem előre meghatározott – és ez a párválasztás. Úgy tűnik nagy a kiszámíthatatlansága annak, hogy a szerelemben esés lelkiállapotakor épp milyen típusú partnerrel találkozunk.

Ismeretlen nőkkel folytatott telefonbeszélgetések során, ha azt az információt adjuk, hogy a vonal másik végén lévő hölgy rendkívül csinos, már megváltoztatják a férfiak a másiktól alkotott vélekedésüket. Okosabbaknak, szellemesebbnek, kedvesebbeknek is tartják őket.

Ma úgy mondanánk, hogy szükséges a motiváció megléte, melyet egy kulcsinger kivált. Minél nagyobb a motiváció, annál kisebb kulcsingerre van szükség, és fordítva. A szerelemfokozó tényezők között szerepel a férfiaknál maga a szexualitás is. Szexuálisan kihívó külsejű beépített lányról inkább mondták, hogy értelmesnek és vonzóknak, s hogy szívesen járnának vele, mint ugyanarról a lányról, amikor csúnyának maszkírozták.

Egy kísérletben szereplő férfiaknak függőhídon kellett átkelniük egy átlagos külsejű lánnyal. Ez önmagában szexualitásmentes fizikai izgalmat okozó helyzet. A feladat végrehajtása után a lányt mégis sokkal vonzóbbnak találták, mint amikor szilárd

talajon sétáltak vele. Fordított esetben, ha a kísérletet nőknél hajtották végre és fiú volt a beépített, nem mutatkozott ilyen hatás. A férfiak izgalmas körülményekben inkább hoznak olyan attribúciós ítéletet, mely szerint az izgalmuk oka a nő lény, s a személyes interakcióban megnyilvánuló izgalmat is inkább vélték szerelemnek. Könnyebben esnek tehát felszínes szerelemben, mert nagyobb rá a motivációjuk is.

A szerelmet fokozhatja az előzőkön túl a környezeti ellenállás. Ha a vonzalom már olyan szintre jutott, hogy a felszakításhoz használt eszközök kevesek, a szerelem még inkább lángra kap és megerősödik, ha akadályok merülnek fel. Az ismert történet nyomán ezt nevezzük *Rómeó és Júlia hatásnak* (Forgács J. 1997).

Az ismerkedés során a személyeszelés kutatásokból érdemes kiindulnunk. Láttuk, hogy a személyeszelésünket igen sok tényező zavarja. (lásd a szélhámosokról szóló részt). Ennek ellenére azonban különösen az intimitás fokát mérjük fel sikeresen. Legyen az más párok intimitási állapota, vagy akár a miénk. Ha belépünk egy cukrászdába, vagy egy sörözőbe, az ott ülő párokról igen könnyen megmondjuk, kapcsolatuk hol tart. Most kezdenek ismerkedni, már unják egymást, volt-e már közöttük szexuális viszony stb. Saját induló kapcsolatainkban is az egyik legfontosabb, hogy meg tudjuk-e becsülni esélyeinket.

Az ember más tekintetben is becsülő lény, távolságot, sebességet, időt, és más személyek mindenféle metakommunikatív üzeneteinek megbecsülését végzi. Akárcsak a fizikai dimenziókban, az érzelmiéketben is sorozatos frusztrációkat válthat ki, ha valaki rosszul becsüli meg esélyeit. Gyakori intimitásbeli tévedés, hogy az egyik fél előre siet, amitől a másik megretten. Ha például az egyik szerelmet vall, amikor a másik még csak az ismerkedésbe volna partner, a kapcsolat szükségképp szétesik, míg egyébként kialakulhatott volna.⁸ De ugyanilyen gyakori az is, ha mindkét fél tartózkodva az intimitásfok növelésétől – attól tartva, hogy a másik még nincs ráhangolódva –, valójában rosszul becsülik fel egymás affiliációs motivációját, és ezért nem alakul ki szorosabb kapcsolat. Nincs tehát külső recept arra vonatkozóan, hogy mindig várunk kell-e vagy pedig mindig sietnünk.

Az, hogy kit találunk szimpatikusnak már a szexuális motiváltság esetében is különbséget mutatott a nemek között, s ugyanígy különbségek vannak a szimpátia kialakításának terén is. A tökéletesen irigylésre méltó múlttal rendelkező, nagy jövő előtt álló hibátlan férfi hidegnek és érzelem nélkülinek tűnik, számos férfi pedig, akik iránt a nők könnyen szerelemre gyúltak, egyáltalán nem voltak férfiszépségnek nevezhetők. A másik véglet sem működik, a túl sok esetlenséggel és a feladatát hibákkal megoldó, alsó státuszjellemzőkre utaló jelekkel ellátott férfi sem vonzó. A nők esetében viszont alig létezik túlzott tökéletesség, és a legkisebb hiba (például egy rosszul begombolt ing, vagy a nehézkes kifejezőképesség) sokkal zavaróbb. (Itt is tudjuk mindannyian, hogy van különbség a báj és a hideg szépség között, de ezt szociálpszichológiai eszközökkel még nem sikerült tesztelni.)

A külső tulajdonságok belsővel szembeni elsőbbségére mutatott rá Lewin, a tetzés, a vágyakozás és az ideálisnak tartott partner esetében. Követőinek vizsgálatában (Wallter–Aronson–Abrahams–Rottmann, 1981) 376 pár első találkozásuk utáni egymással való elégedettségét vizsgálták. A hipotézis az volt, hogy a hasonló külsejű a

hasonló külsejű iránt fog vonzódni, de ez is csak részben igazolódott, a külső vonzerővel rendelkezők abszolút előnyt élveztek. S minél vonzóbb volt valaki, annál kevésbé tartotta vonzónak a számára véletlenül kiválasztott párt. A legszebb lányoktól rendre új randevút kértek, függetlenül attól, hogy a fiú mennyire volt szép.⁹

A külső vonzerő fontosságát árnyalhatja, hogy mennyire alaposan ismerünk valakit, Mackie és Smith szerint az is, hogy eltérő korok, kultúrák, eltérő ízléseket jelentenek. Ne feledjük azonban a szociobiológusok csípő-derék arány vagy a szimmetrikus két arcfélről szóló kutatását, amely egyetemesnek mondható, tehát a szerzőpáros itt inkább optimista. Snyder és munkatársai pszichológiai szempontból különböztettek meg két típust (Mackie – Smith 2002 607). Az egyik típus gondosan ügyel arra, hogy megfelelőnek látszék mások szemében, számukra partnerük külső tulajdonságai a fontosak, s másik típus számára viszont partnerük belső tulajdonságai a fontosabbak.

Ne menjünk el a mellett a tény mellett sem, hogy az ismerkedések egyre nagyobb százaléka következik be az internet társkeresőin keresztül. A 90-es évek elején a házastársak 68%-a még személyes ismerősökön keresztül kerültek közel egymáshoz. (Christakis, A. N. – Fowler, H. J. 2010. 80). Itt is hamarabb kerültek szexuális kapcsolatba azok, akiket nem a család, hanem egy barát mutatott be.

Milyen lélektani hatást eredményez, amikor a neten keresztül történik az ismerkedés? Úgy vélem, az egy eleve bizonytalanabb helyzet, ha a partnerek viselkedését nem kötik közös ismerősök. A közösségi hálózattól mentes kapcsolatok lehetnek felszabaldultabbak, de félelmetesebbek is, ha a másik kiszámíthatatlansága a végletekig fokozódik. Az internetes kapcsolatoknak a következménye az, hogy több az „egy ágyban az ellenséggel” viszony. Hogy mi van a másik fejében sose tudhatjuk, s még kevésbé, ha nincs körülöttünk baráti, közösségi, kulturális háló. A kapcsolathálótól független ismerkedések egyik variációját nagyszerűen ábrázolja a Bertolucci által rendezett *Utolsó tangó Párizsban* című film. A férfi, akit Marlon Brando alakít, először épp annak örül, hogy semmit nem tudnak egymásról, és kezdetben ehhez ragaszkodik is. Később azonban a szerepek és vágyak felcserélődnek.

2. A társas kapcsolatok megszilárdulási szakaszának kutatásában az érdeklődés arra irányult, hogy valóban jól érzik-e magukat az emberek – s ha igen miért? – a szoros intim viszonyokban, vagy inkább Kierkegardnak van igaza, aki szerint, ha nem házasodsz, meg fogod bánni, ha megházasodsz, azt is meg fogod bánni, vagyis az ember mindig másik állapotra vágyik, mint amiben éppen van (1982. 130-136.).

Az emberek még a rosszul működő kapcsolathoz is jobban ragaszkodnak, mint az egyedülléthez, s ebben alighanem igazuk van, mert a kapcsolatban élők tovább élnek, s általában egészségesebbek. A nemek között a kapcsolathianyától való szenvedésben különbség tapasztalható. Az 50-59 éves férfiak 30%-a meghal, ha nincs kapcsolata, míg a legtöbb kapcsolattal rendelkezőknek csak 9,6%-a. Férfiak esetében tehát a kapcsolatok száma és a fizikai egészség között szoros korreláció van.

A férfiak szenvednek inkább a kapcsolat hiányától, bár a szoros kapcsolattal rendelkező nők 70%-a is mentes az érzelmi zavaroktól. Azok a nők, akik stresszen mentek keresztül, ha nincs partnerük 41%-uk depresszióssá válik, míg a férjjel rendelkezőknek csak 10%-a

depressziós (Argyle, M. 1995). Korreláció van tehát a kapcsolat és a lelki egészség közt is. (A vizsgálat kritikájaként megjegyzem, hogy a logikai összefüggés lehet ellentétes is, a korrelációknál nem tudhatjuk, hogy mi mitől van: lehet, hogy az marad egyedül, aki eleve depressziós. Ugyanakkor nem vitatom a kapcsolatok mentálhigiénias hatását.)

A szilárd kapcsolatokban az elégedettség mértékét nagymértékben befolyásolja a kívülről származó nyomás. Gyermekes házások esetében egy ilyen kívülről származó teher, épp abból adódik, hogy a gyerek(ek) mennyi energiát köt(nek) le. Egyes felmérések szerint a kapcsolattal való elégedettség mértéke magas a gyermektelen házásoknál (persze csak akkor, ha a konfliktus nem abból származik, hogy az egyik gyereket akar, míg a másik nem). A gyerekeseknél az elégedettség fokozatosan csökken a gyerek 5 éves koráig, majd javul a gyerek(ek) 5-12 éves kora között, kamaszkorukban kerül mélypontra, majd fokozatosan javul. (Argyle, M. 1995) A magyar társadalomban a szülők még igen erősen igénybe vannak véve anyagilag, amikor gyerekeik megházasodnak, és önállóvá válnak, s feltételezhető, hogy ez is sok idegesség forrása.

Visszatérve a kapcsolat megszilárdulásának okaira, a jutalmak méltányos cseréjét és a kitarukozásból származó (intimitás) előnyeit találhatjuk. A következő pontban azonban kiderül, hogy ezek elhalványodnak az idő múlásával. Olyan sok racionális szempontt találunk majd a 3. pontban, amelyek a kapcsolatok felbomlását indokolják, hogy bizony a legizgalmasabb kérdéssé a tartós kapcsolatok lélektani sajátossága válik. (Nem az a furcsa, hogy miért válnak el egymástól a házások, hanem, hogy sokan miért nem teszik ezt.)

Erre a jelenségre két okot találtunk. Az egyik az intim kapcsolatokban megtalálható pozitív attribúció, a másik, az ÉN átalakulása (Mackie – Smith 2002). Partnerünk tevékenységének okait hajlamosak vagyunk pozitív irányba torzítani, irántunk táplált szeretetével, figyelmességével magyarázni, és számunkra kellemes viselkedését belső jó vonásainak tulajdonítani. Ellenkező esetben pedig külső okokat, mentő körülményeket találunk. (Például „ma túl sok dolog idegesítette, azért ilyen velem”).

A másik oka a tartós kapcsolatoknak, hogy a két személy Énje összefonódik, az egyik Én részévé válik a másik. Az Én valójában a társadalmi interakciók szülötteje (Mead, G. H. 1973), az alapján épül fel, ahogy a normák, az értékek, a csoporttagsági identitások stb. hatnak az egyénre. Nem meglepő hát, hogy két tartósan együtt élő ember Énje is összefonódik, egymás részévé válik.

Aronson és munkatársai kísérletben igazolták, hogy a párok saját hasonlóságukról szóló jellemzők valóság tartalmán sokkal kevesebbet gondolkodtak, mint amikor különbözőségüket kellett megfogalmazniuk (Mackie – Smith 2002 622).

3. Egy kapcsolat hanyatlásának okai közül, ha törvényszerű okok után kutatunk, megtalálhatjuk azt a szempontot, hogy minél tovább tart egy kapcsolat, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a partnerek más, számukra vonzó és partneri kapcsolatra szintén hajlandó személlyel is találkoznak. A féltékenységnek matematikailag az idő múlásával kellene növekednie. Ezzel szemben épp azt találjuk, hogy a féltékenység az érzelmek hevességének függvénye. Nem a racionalitás, hanem az érzelmek talaján áll.

Az egyszerű szociálpszichológiai modell alapján, ha szeretetünk tárgya szeret, azt mi is szeretjük (lásd az egyensúlyelméleteket /Csepeli Gy.1997.276-283/), a féltékenység

azonban épp ezzel ellentétes logikát követ. A féltékenységgel a másik fontosságát, a másik elvesztésétől való félelmünknek adunk hangot. Kórosabb eseteiben a féltékeny ember világba vetett bizalmával is alapvető problémák vannak, mert az illető senki sem bíz, és mindentől retteg, esetleg önértékelési problémái vannak. A magukban nem hívó emberek féltékenységre hajlamosabbak, és a gyengébb személyiségek is gyakrabban féltékenyek. Egy alkoholistánál például a féltékenység oka mindegyik tényező lehet: az alkoholisták általában akarategyengének tartják magukat, személyiségük gyenge vagy legyengült, melynek során másokba és önmagukba vetett bizalmuk is csökken, ha pedig verik féltékenységi rohamuk során a feleségüket, egyre inkább jogos lehet az az aggodalmuk is, hogy valóban el akarják hagyni őket.

A kapcsolatba vetett elégedettség a megszokás hatására is visszaesik. (Amikor feleségünknek több évi házasság után azt mondjuk, hogy „milyen jól nézel ki” annak nem ugyanaz a hatása, mintha egy idegen férfi mondja ugyanezt.)

A kapcsolat hanyatlásának külső okaként érdemes még utalnunk a szociobiológiára, mely szerint az emberi faj biológiai jellemzői a poligámiára utalnak (például az, hogy a nemek fizikálisan inkább különböznek egymástól). A csereelmélet magyarázatát is feleleveníthetjük (lásd Barátság fejezetben), mely szerint minden kapcsolatban szükségszerűen egy idő után növekedni érezzük a költségeket és csökkenni a jutalmakat. Következésképp egyre inkább úgy érezzük, hogy kihasználnak.

Befolyásolnak a normák is. A szakítás – mindenki által jól ismert – attól függ, hogy milyen frusztrációtűréssel rendelkeznek a felek, mennyire képesek a konfliktusok kezelésére. A kapcsolatról ideális elvárásokat táplálók szükségképp csalódottabbak lesznek (erre említettük a szerelem, mint a házasság egyedüli értelmének kulturális hatását).

Befolyásolják az egyén pszichológiai sajátosságai. A konfliktuskerülő személyiségek is gyakrabban jutnak el a váláshoz, mint a konfliktus megoldásához. Az önkritikára kevésbé kapható, s mindig önigazolásra menekülő személyiségek szintén hajlamosabbak a szakításra. Az önigazolás során ugyanis minden rossz oka a másik lesz, s ezek után ha kicsit is következetes a vádaskodó, meg akar szabadulni partnerétől, vagy a partnere az igazalan vádak miatt tőle. Ha a felül lévő *játszmát* űz, általában a hibáztatott lép ki a kapcsolatból.

A hanyatlásban lévő kapcsolatok jellemzőinek lényege magyarul a rosszhiszeműség, elegánsabban: a negatív attribúciók. Bármit tesz a másik, a mögött a rosszul működő kapcsolatokban rossz szándékot tulajdonítanak a felek. Ha véletlenül valami jót cselekszik a partner, azt inkább szerencsés véletlennek tulajdonítják, nem a másik személyiségéből fakadó jellemzőnek. (Ez a jól működő kapcsolatok attribúciós tükrözhelyzete.)

Már a másikkal szembeni magas érzelmi elvárás szint is konfliktus forrása lehet. Például egy számunkra közömbös ember, ha késik a találkozóról, arra föl sem figyelünk, de ha szerelmünk teszi ezt... Az időtényező a kommunikáció hatalmi játékainak eszköze, s a szerelmesek nagyon is tisztában vannak a kapcsolaton belüli dominanciaküzdelmek formáival. Minél magasabb az érzelmi hőfok (affiliációs szint), annál nagyobb jelentősége van a kontrollnak (a kronemikáról és a kontrollról bővebben lásd például Zsolt P. 2004).

3.4.4 Szimmetrikus és aszimmetrikus kapcsolatok

(Szimmetrikus és aszimmetrikus kapcsolatok szociológiája) Bár a szimmetrikus és aszimmetrikus kapcsolatok elsősorban lelki viszonyulások, számos szociológiai változó is felerősítheti. Legvilágosabban a különböző életkorbeli párok példáján lehet megmutatni, miben is áll az aszimmetrikus kapcsolat lényege. Fiatal férfi és idős nő, vagy fordítva aszimmetrikus kapcsolatot eredményeznek. Ugyanakkor az életkoron kívül más státusok is erősíthetik az aszimmetrikus hatást. Például, ha az egyik iskolai végzettsége magas, a másiké alacsony, ha az egyiket igen okosnak tartják, a másikat átlagosnak, ha az egyik kiváló művész, a másik viszont csak művészkedik, ha az egyiket rendkívül szépnek tartják, a másikat viszont nem, ha az egyik mérhetetlenül gazdag, a másik viszont szegény, mint a templom egere, vagy csak középosztálybeli. (Az ilyen aszimmetrikus kapcsolatokban – melyek nemcsak nemek közötti lehet, hanem a szociálpszichológiában minden interakcióban felmerülhet –, a kiszolgáltatott segítése kötelező, ám az emberek nem szeretnek alul lenni és ezért nem is szívesen fogadják el a segítséget, ha nem érzik, hogy egy szimmetrikus viszonyban azt később nem viszonzhatják).

Nem másról van itt szó, mint a mai szociológiai nyelvhasználattal, a különböző státusszal rendelkezők párkapcsolatáról. A státuszok a továbbiakban lehetnek még területi jellegűek vagy etnikaiak, sőt a nemi szerepekkel kapcsolatos értékrendszerei különbségek is megteremthetik az aszimmetriát.¹⁰ Például fekete férfi, szőke fehér nő, városi lakosú nő, vidéki férfi, távolkeleti lány, nyugat-európai férfi.

A társadalmi státuszokat vizsgálva észre lehet venni azok relativisztikus voltát. Bizonyos körökben, bizonyos státusú számítás fontosnak, más körökben más státusú. Például egy tradicionális cigány családba beházasodott nem cigány voltaképp alacsony státusba kerül, még ha a többségi társadalom másképp is gondolná. Németországban a németek magasabb státusúak mint az arabok vagy a török bevándorlók, ám sok iszlám közösség mégis tiltja a vegyes házasságokat, és a keveredés elleni tilalom sokkal inkább innen származik, mint a többségi németek oldaláról. Vagy ismerünk olyan törzset, ahol nem a fiatal és szép lány örvend magas státusznak, hanem az idősebb, tapasztalt és gazdag nő.¹¹ Aztán észrevehető az is, hogy egyéne válogatja, hogy mi számít magas státusúnak. Például, az idősebb partnerünkre felnézhetünk, mert láthatjuk benne a tapasztaltat, de kezelhetjük úgy is, mint valaki olyat, aki fölött már eljárt az idő.

Negyedik észrevételünk a státuszokkal kapcsolatban pedig az, hogy a különbségek valamiképp vagy halmozódnak, vagy épp kiegyenlítik egymást. Aszimmetrikus kapcsolatok gyakran nagyon is megvalósítanak egy társadalmi szempontú kiegyensúlyozást. Például fekete gazdag amerikai férfi fehér szőke, de szegény lányt vesz feleségül. Vagy ha valaki húsz évvel idősebb, de rendkívül elismert művészpártnerrel talál magának, a státuszok kiegyenlíthetnek, de ettől még a viszony aszimmetrikus.

Gyakran a státuszok nem is szociológiai, hanem lelki értelemben egyenlítődnek ki. Például amikor egy német férfi a Távol-Keleten ad föl házassági hirdetést (vagy csak Magyarországon), nem történik más, mint hogy azt az igényét szeretné kielégíteni, hogy megbízható, hűséges, szerény és szerető feleségre tehessen szert. Ezekben a

lelkileg státuszkiegyenlítő kapcsolatokban is azonban, az egyik fél általában alul érzi magát, míg a másik felül. Ez az, ami számunkra most fontos, a szubjektív átélés, s csak jelezni próbáltam, hogy szociológiailag is megvannak ennek a maga mintázatai.

A szociálpszichológia egyaránt elismeri a hasonlóság és a különbözőség vonzását. Úgy tartja, hogy elsősorban a hasonlóak vonzódnak egymáshoz, azaz a szerelmi kapcsolatokban a szimmetrikusságnak adunk nagyobb esélyt. Jobban szeretjük, ha párunk hozzánk hasonló státuszú, s hasonló ízlésű. Az adatok azt is mutatják, hogy a nők felfelé házassági szokása konvencióként még mindig él, de például azért, mert ma már több a diplomás nő, mint férfi, a szociológiai feltételek a szimmetrikus kapcsolatoknak teremtenek terepet.

A nemi értékrendszerbeli különbségek a mi kultúrkörünkben először Svédországban oldódtak fel. Svédországban első ízben élhettek individuálisan saját örömeikre szexualitással a nők (lásd Packard, V.1972). Ott, ahol a nők kevésbé emancipálódtak, kapcsolataik eleve kissé aszimmetrikusabb is. A történelmi újdonság épp az, hogy a '70-es évektől a modern kultúránkban a szimmetria eddig sohasem látott lehetőségére nyílt mód. Mit tud kezdeni ezzel a lehetőséggel a nyugati civilizáció? Úgy vélem, nem sokat, mert az ellenharás erre az aszimmetrikus kapcsolatok iránti vonzódás. Az aszimmetrikus kapcsolatokkal a nemek a különbözőségeiket igyekeznek pótolni. Részben divatjelenség is az unisex és az ezzel ellentétes nemi különbségek hangsúlyozása, és látható, ahogy a hatvanas évek szexuális forradalmától és unisexétől tartunk a szexuális erkölcsök újrafogalmazása és a nemi szerepek kihangsúlyozásának irányába, részben azonban tendencia is a szimmetrikus nemi szerepekre adott egyéni válaszerés.

A divat hatása ugyanakkor szóródást mutat, azaz nem lép fel olyan egységesen, a szexuális forradalomból való kiábrándulás pedig két új utat is nyitva hagy. Az egyiket modernnek nevezném, amely tudomásul veszi, hogy a szex, a szerelem és a házasság csak ritkán képes egybeesni, és elfogadja külön futásukat (ezt terjeszti a tömegkommunikáció is), a másik viszont bár elfogadja az érték-norma-szükséglet hármását, mégis hangsúlyozza, hogy együtt járásukért érdemes mindent megtenni, s ez a posztmodern értékrendszer. (A tradicionális értékrendszerek a szex-szerelem-házasság elkülönülését, annak jogosságát is szívesen vitatja).

A nemi szerepek szimmetrikussá válásának a hétköznapi életre kifejtett hatásai egy finom elemzéssel megragadhatók. Ilyennek tartom például a kacérsághoz való viszony változását, és ilyennek az önként választott aszimmetrikus kapcsolatok megfigyelését.

Az utóbbi időkben a kacérság visszaszorulása következett be, mert a kacérság feltétele, hogy a nemi szerepek stabilak legyenek. A kacérság úgy hat a férfira – mondja Simmel –, hogy kiragadja a magányosságából, miközben sem alanyát, sem tárgyát nem alacsonyítja le, mert az intellektus és nem a szexus terepén zajlik. (1992) Az erős szimmetriát lehetővé tévő helyzetekben nem képes beindulni az intellektuális játék, amely a nemiségre utal. („megkaphatsz talán”, „tied is vagyok meg nem is”) A mai férfiak félnek is a kacér nőktől, hátha rosszul dekódolják üzeneteiket. Korunk sokkal komolyabbá vált és sokkal nyersebbé, és elfogadottabbá vált az intellektus nélküli erotika, amely inkább egyértelmű, nem félreérthető.¹² Az emancipált társadalmakban a félreérthetőségtől menekülnek, s nem játszanak vele, mint a hierarchikusabb struktúrákban.

(A kapcsolatok lélektani jellemzői) Az *Utolsó tangó Párizsban* is egy aszimmetrikus kapcsolatot ábrázol, de a nyers szexuális vágyra épül a történet. Hasonlóképp a szexuális barátságokra sem gondolunk most, amelyeknél pedig kötődés nincs. Ezúttal olyan viszonyokra koncentrálunk, amelyek inkább nevezhetők szerelemnek már indulásuk pillanatában is, olyan kötődési módot elemzünk, ahol a szociológiai viszonyok eltérőek, de a közeledés komplex.

A mi kultúránk közvéleménye – bár az utóbbi évtizedekben sokat változott –, korántsem tartja természetesnek, és pláne kívánatosnak az aszimmetrikus kapcsolatokat. A felek maguk is tisztában vannak azzal, hogy akár a magát alul képzelő, akár a felül lévő könnyen kiléphet a kapcsolatból. Határozott jövőkép ugyanúgy nincs bennük, mint a szexuális barátságokban. A sok konfliktus és destabilizáló hatás miatt az aszimmetrikus kapcsolatok leggyakoribb kötőanyaga a konfliktuskezelő képességgel bíró intellektus. Sokat beszélgetnek, sokat foglalkoznak egymás érzelmi szükségleteivel.

Az intellektus mint összekötő kapocs pedig, ha szerelemmel átítatott, háttérbe sorítja a szexuális teljesítményszorongást, minek kapcsán nincsenek is potencia-problémák.¹³ Az aszimmetrikus szerelemben sokkal inkább jellemző, és nemcsak pillanatnyi érzés a metafizikai erotika. *A metafizikai erotika* Simmel fogalmazásában nem más, „mint a világon át a nőt szeretni, a nőn keresztül a világot.” (Simmel, G. 1992. 122.)

A szimmetrikus szerelmeknél a kapcsolat biológiai jellege jóval erősebb, a birtoklási vágy érzete jelentősebb, a társadalom támogatása, helyeslése is nagyobb. (A *Rómeó és Júlia* történet egy szimmetrikus szerelem története, még ha a két család kibékíthetetlenül szemben is áll egymással. A fiatalok valójában nagyon is egymáshoz illenek, hasonló kultúra, neveltetés, ízlés, életkor stb.)

A szimmetrikus kapcsolatokban nem az intellektus az összetartó erő, még ha sok fiatal szimmetrikus szerelemben az intellektus jelen is van. Itt sokkal inkább fontos önmagunk elfogadtatása, mint a másik elfogadása. A szimmetrikus szerelem szenvedélye veszélyes, és önpusztításra hajlamos, ami pedig helyes mederbe terelheti, az a közös jövőkép kialakítása. Az aszimmetrikus szerelemben nincs jövő, olykor biológiai program sincs, míg a szimmetrikus szerelem a maga biológiai programjában teljesebb ki. A szimmetrikus szerelem szexualitást gerjesztő hatásokkal bír, míg az aszimmetrikus szexus lecsendesítő hatással.¹⁴

Ezeknek a kapcsolatoknak a lélektani kibontakozása az ember létbevettségéből fakad. A hármasságban a metafizikai Énünk metafizikai élményekre vágyik, amely a szerelem élményében ki is tud elégülni a metafizikai erotika jóvoltából. Más lesz azonban a szimmetrikus és az aszimmetrikus kapcsolatok szerelemfejlődése. A metafizikai élmény a maga teljességében az egész embert kívánja uralma alá vonni, s nem akarja, hogy újra falat húzzunk a magunk és a világ totalitása közé.

A mindenkit szeretni kellene metafizikai érték, és semmi köze a napi létfenntartási és egzisztenciális küzdelmekhez. Hiába evidencia az, hogy a legfontosabb értékeink erkölcsi, metafizikai értékek, s csak ezután következik a társadalom olyan változó értékei, mint hogy egy feleség az ildomos, vagy három. A társadalmi Énünk normakövető, s például ilyen norma az, hogy meg kell-e házasodnunk. A házassági norma azonban kevésbé fontos, mint a szerelem metafizikai értéke, ám a napi gyakorlatban,

ahol a figyelem kénytelen megoszlni – lásd Ortega elméletét –, a társadalmi Énünk mégis a metafizikai fölé emelkedik. Ez a folyamat kevésbé kényszerű az aszimmetrikus kapcsolatokban, mint a szimmetrikusban, mely egyébként is kultúra által irányított. Házassági szerepeinket viszonylag nagy hatékonysággal alacsony feszültségi szinten, alacsony érzelmi hőfokkal is el tudjuk látni. A társadalmi Énünk a családdal kapcsolatos felelősséget, a család és a társadalom harmonikus kapcsolatának fenntartását jelöli ki feladatuk.

Tudatunk harmadik részében biológiai lények vagyunk, s a jus naturale elve alapján tehetünk meg mindent, ami javunkra válik. Úgy véljük, az életünk védelme az elsődleges, míg a társadalmi énünk nemcsak biológiailag, azaz genetikai érdekek alapján tud altruista módon viselkedni. (Például az, hogy képesek vagyunk életünket feláldozni a hazánkért, nem biológiai, hanem társadalmi erkölcsi viselkedés). A legfontosabb egyéni Énünk számára utódaink létrehozása, felnevelése, és kedvező pozícióba juttatása. Ezen Énünk számára csak másodlagos, hogy bonyolultabb társadalmi interakcióinkban milyen szokásoknak és normáknak kell megfelelnünk, s innen nézve metafizikai Énünk jóllakatása a legkevésbé fontos.

Bármely szerelem megszületésekor az élmény lehet totális, később azonban a szimmetrikus kapcsolatokban megkezdődik a fészéképítés, a másik birtoklási vágya, az önvédelem falainak újjáépítése, például azért, hogy a másik elvesztésekor is el tudjuk képzelni életünket. Ez az egészséges folyamat szabályozza be a féltékenységet megfelelő szintjé is. Az aszimmetrikus szerelem útja viszont nem ilyen sima. Elszakad a hétköznapi problémáktól, eltávolodhat a biológiától és a társadalmi normáktól. A metafizikai érzelmek intuíciói, a másik félben a világ szeretése gyakrabban jelentkezhet.

Az ember ugyanakkor nem válhat sem tisztán biológiai lényé, sem tisztán metafizikáivá. Nem képes feloldani önnön paradoxonát, mely szerint a világ számára jelentéktelen, s ezért metafizikusnak kéne lennie, miközben önmaga számára a legfontosabb, s ezért ösztönlénnyé kéne válnia. A szerelem két típusában az aszimmetrikus közelebb visz önmagunk esetlegességéhez, a szimmetrikusak pedig egyediségünkhöz.

Filozófiai értelemben tehát az aszimmetrikus szerelem az, amikor énstruktúránk egy-egy pillanatra átérezheti a metafizikai Én – társadalmi Én – egyéni Én külső, a világ által meghatározott sorrendjét, a szimmetrikus szerelem pedig az, amelyikben fordítva, úgy érezzük, hogy énünk győzi le a világot, hogy sikerült behabzsolnunk azt.

Barátságáról és szerelemről szóló fejezetünket mi mással zárhatnánk, mint általában a kapcsolataink fontosságára való figyelemfelhívással. Legyenek ezek a kapcsolatok akár munkahelyiek, családiak, vagy valamilyen hobbihoz kötöttek egy hálózatot alkotnak. A depressziósok vagy az egzisztenciálisan perifériára sodródtak életésélyeit az által lehet növelni, ha valamiképp megerősítjük kapcsolataikat. A baráti, szerelmi kapcsolatok attól is válnak erőssé, hogy a másik számára is hozzák a maguk kapcsolatait. Ha egyik pillanatról a másikra az összes kapcsolatunkat elveszíténénk, szinte mindent elvesztenénk.

Jegyzet

- ¹ Az arapes társadalomban például születésükkor eldől, hogy melyik lányból mely férfi asszonya lesz, s ez a közösség részéről a férfiakkal szemben komoly elvárásokat jelent, mert ennek az asszonynak kell lenni az első számú feleségnek (Mead, M. 1972).
- ² Lásd például Ábrahám és Sára történetét. Sárának csak igen későn született fia, de Ábrahám emiatt nem akarta felbontani házasságát.
- ³ A tömegkommunikációban például rendszerint nem a feleségükkel vagy a férjükkel szeretkeznek az emberek (miközben a valóságban igen), de a tömegkommunikációban gyakori az a sztereotípiát is, mely szerint hosszú szerelmi küzdelem után egymásra találunk a felek és összeházasodnak (miközben a valóságban általában sokkal kevesebb külső társadalmi és belső pszichológiai akadályt kell legyőzni).
- ⁴ Gondoljunk csak az eltérő korok eltérő szépségesszémeire, vagy akár az eltérő társadalmak szexuális eltorzulásaira. Az angol társadalomban például szignifikánsan többet fordulnak elő szadomazochista aberációk, mint Európa más részein. Az ok épp a konzervatívabb életmódban keresendő (Steele, V. 1996).
- ⁵ Sok szekta számára, például a krisnás fiatalok számára, noha kommunákban élnek, a szexualitás vagy a szerelem egyszerűen nem létezik.
- ⁶ A férfiaknak inkább társadalmi szerepeik kiterjedtebbek, s ez okozhatja a kisebb kiszolgáltatottságot. Másfelől talán épp hogy a férfiak szerelembe esése a gyakoribb. Íme erre egy szociológiai érv: a mi korunkban – olvasható Luhmannnál – „a férfiak házasságuk során nem csökkentik státuszukat, ha alacsonyabb rétegből házasodnak, míg a nő viszont jövendőbeli státuszáról is dönt szerelmi választásakor. Mindez abba az irányba hat, hogy a férfiak lehessenek könnyebben szerelmesek, s a nők legyenek inkább észnél” (1997.193.). A szociobiológia a nők nagyobb kockázatvállalásáról értekezik, amiből valóban mélyebb elköteleződési vágyak fakadhatnak. A szociálpszichológia a férfiak könnyebb szerelembe esését mutatta ki (lásd később).
- ⁷ Például: a szerelmesek, de a házások is „egymáshoz fűződő viszonyukban olyan szintre szállítják le a relevanciaküszöböt, hogy ennek eredményeképp, ami az egyiknek fontos, majdnem mindig az legyen a másiknak is./.../ A szerelmesek fáradhatatlanul képesek beszélgetni egymással, mert minden élményük méltó arra, hogy megosszák (Luhmann, N. 1997.203.).
- ⁸ Argyle és Dean elmélete mutat rá arra, hogy minden interakcióban van affiliációs ágens, s ennek beállítása egy érzékeny kölcsönös folyamat, melynek metakommunikatív eszközei összegződnek. Így például a szerelemre törekvő fiút szabályozó lány kézenfogva sétálhat a párjával, miközben nem hagyja, hogy intim dolgokról beszéljen. Ez egyenlő azzal az intimitási fokkal, mikor hagyja intim dolgokról beszélni, de nem fogják egymás kezét. Az intimitásban túlságosan előre siető fél – mondják a szerzők – felboríthatja a kommunikáció egyensúlyát (Wienemann, J.- Giles, H. 1995).
- ⁹ Nyugodtan mondhatjuk, hogy a tetszést a 18 éveseknél egészen biztos a külső határozza meg. A kísérletben az elsőévesek bálját meghirdető kutatók azt ígérték, hogy számítógéppel az egymásnak leginkább megfelelőket fogják összepárosítani. Valójában véletlenszerűen párosítottak (csak arra ügyeltek, hogy a fiúk magasabbak legyenek partnereiknél), de felvették a jelentkezők adatait, s közben megbecsülték a jelentkezők külsejét. Ez a kísérlet Lewinnel szemben már arra is rámutatott, hogy a reális párválasztásban azért nagyon is hasonlóak a párok.
- ¹⁰ Magyarországon a férfiak pragmatikusabbak és individualistábbak, míg a nők szolgálatkészebbek, önfeláldozóbbak, vagy legalábbis ezeket az értékeket tartják elsődlegesnek. Amerikában viszont nincs ilyen markáns különbség a nemek között. (Hankiss-Manchin-Füstös-Szakolczai, 1983) Mindebből azt a jóslatot is megkockáztattam, hogy a magyar férfi elméletibb, és metafizikusabb, míg a nő gyakorlatiasabb. (bővebben lásd Kiss Zs.P.1994) A nyugati világ szimmetrikusabb kapcsolatait tehát a nemek értékrendszerében is adottabb.
- ¹¹ Az észak-ausztráliai tiwi társadalomban az a szokás, hogy a fiatal férfi először idős nőt vesz el, aki aztán a többi asszony fölött is irányító szerepet tölt be. Ha a férfi szegény marad, nem vehet el több asszonyt, de gazdagsága nem utolsó sorban első felesége ügyességén múlik. A közösség elnézőbb azokkal az idős asszony mellett élő férjekkel szemben, akik fiatal szeretőt tartanak.
- ¹² Mindezzel nem azt kívánom mondani, hogy kiszorult a világunkból – a tömegkommunikációban például nagyon is jelen van –, csupán azt, hogy például a reneszánsz udvari élethez képest a mi kacérkodási kultúránk alaposan „leépült”.
- ¹³ A teljesítményszorongás és szexuális problémák közti összefüggésről lásd például Tóth-Stadinger 1988.

- ¹⁴ Példa erre Mohamed és első felesége története. Khadidza vagyonos kereskedőzvegy volt, akinek szolgálatában állt Mohamed amikor összeházasodtak. Khadidza olyan férfit tudott lecsendesíteni, akiben nemcsak nagy libidó lappangott, de egy potenciális politikus és vállálapító energiái is (Glazenapp, H. 1987). Egyéb aszimmetrikus szerelmekre példaként elemeztem még Tolsztoj és felesége, Margit és Faust, Rembrandt és Hendrickje kapcsolatát (Kiss Zs. P. 1994).

3.4.5 Irodalom

- ARGYLE, M. (1995): *Társas viszonyok*, In: Hewstone–Strobe–Codol–Stephenson (szerk.): Szociálpszichológia, Budapest, KJK. 245–271.
- BUDA B.–SZILÁGYI V. (1988): *Párvalasztás, A partnerkapcsolatok pszichológiája*, Gondolat Kiadó
- CHRISTAKIS, A. N. – FOWLER, H. J. (2010): *Kapcsolatok hálójában*, Budapest, Typotex Kiadó
- CSEPELI Gy. (1997): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- FROMM, E. (1984): *A szeretet művészete*, Budapest, Helikon Kiadó
- GLASENAPP, H. (1987): *Az öt világvallás*, Budapest, Gondolat Kiadó
- HANKISS E.–MANCHIN R.–FÜSTÖS L.–SZAKOLCZAI Á.(1983): *Kényszerpályán*, Kézirat MTA Szociológiai Intézet Érték Műhely
- HELESZTA S. (1985): *Szociológiai trász a szerelemtől*, In: Kamarás I.–Varga Cs. (szerk.): A szerelemtől komolyan, Budapest, Gondolat Kiadó 121–133.
- KAMARÁS I. (1985): *Magyar fiatalok szerelemlétfogása*, In: Kamarás I.–Varga Cs. (szerk.): A szerelemtől komolyan, Budapest, Gondolat Kiadó, 150–173
- KIERKEGAARD, S. (1982): *Sören Kierkegaard trásaiából*, Budapest, Gondolat Kiadó
- KINSEY–POMEROY–MARTIN (1972): *Társadalmi szint és nemi kielégülés: viselkedési minták*, In: Kemény I.(szerk.): A szexuális élet szociológiája, Budapest, KJK, 165–212
- KISS Zs. P. (1994): *Az aszimmetrikus szerelem szociológiája*, Világosság, 1994. április, 20–32.
- LUHMANN, N. (1997): *Szerelem-szenvedély*, Budapest, József
- MEAD, G. H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*, Budapest, Gondolat Kiadó
- MEAD, M. (1972): *Nem és temperamentum*, In: Kemény I.(szerk.): A szexuális élet szociológiája, Budapest, KJK, 53–149.
- MACKIE, D. M. – SMITH E. R. (2002): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó
- ORTEGA Y GASSET, J. (1991): *A szerelemtől*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- PACKARD, V. (1972): *A szexuális szabadság és egyenlőség svéd megközelítése*, In: Kemény I. (szerk.): A szexuális élet szociológiája, Budapest, KJK, 253–275.
- SIMMEL, G. (1992): *A kacérság lélektana*, Budapest, Atlantisz
- STEELE, V. (1996): *Fetish, Fashion, Sex and Power*, Oxford University Press
- TÓTH M.–STADINGER Zs. (1988): *Bevezetés a szexuálterápiába*, Budapest, Pszichoteam Kiadó
- WALTER–ARONSON–ABRAHAMS–ROTTMANN (1981): *A szépség fontossága a kapcsolatban*, In: Csepeli Gy. (szerk.): A kísérleti társadalomlélektan főárama, Budapest, Gondolat Kiadó 526–541.
- WIENEMANN, J.–GILES, H. (1995): *Az interperszonális kommunikáció*, In: Hewstone–Strobe–Codol–Stephenson (szerk.): Szociálpszichológia, Budapest, KJK. 221–245
- ZSOLT P. (2004): *Kommunikációelméletek diszciplínái*, Bp-Vác, Eu-synergon

4. FEJEZET HELYES ÉS HELYTELEN VISELKEDÉSEK

A helyes viselkedés felé igyekeznek terelgetni antiszociális hajlamainkat az igazságszolgáltatás. Ugyanakkor az igazságszolgáltatást is emberek végzik, és működésében több hibát is felfedezett a szociálpszichológia. Könyvünk végén fel kell vetnünk azt is, miként tudunk ellenállni a bűnnek (a közigazgatásban dolgozók például a korrupciónak), azaz mi tarthat minket a helyes úton. Végezetül tehát az erkölcsösöggel és a hétköznapi hősiességgel foglalkozunk.

4.1 Igazságszolgáltatás

4.1.1 A bűncselekmények elkövetésének valószínűsége

Az igazságszolgáltatás maga is egy láncolatot képez, vallja Geoffrey M. Stephenson (1995), akinek tanulmányára leginkább támaszkodhatunk. A láncolat minden eleménél egy döntési helyzetet fedezhetünk fel, s ha ezeket végignézzük, kirajzolódik számunkra az igazságszolgáltatás tökéletlensége, azaz nem más, mint hogy a filmekkel szemben a bűnösök nem nyerik el méltó büntetésüket, akik pedig elnyerik, nem javulnak meg, sőt, inkább azok lesznek hasznos tagjai a társadalomnak, akik közel kerülnek a börtönhöz, de aztán mégis megússzák.

Aronson (1992) ír le egy olyan helyzetet, amelyben ugyanazt a bűnt elkövető fiatalok egy része olyan államban kerül, ahol nem kell börtönbe vonulniuk, míg a másik részük pechesebb, és letöltendő börtönbüntetést kapnak. Az emberek többsége arra a kérdésre, hogy vajon melyik társaság tagjai lesznek később visszaesők, általában azt felelik, hogy akik megúszták a börtönbüntetést, mert akik börtönbe kerültek megtanulták a leckét. Valójában a helyzet fordított. Börtönkörülmények között a rabok elfogadják a stigmát, hogy rosszak, szocializálódnak a bűnözői életmódhoz, átvesznek egymástól viselkedésmintákat stb. Ezért aztán vissza is esnek.

A lopás típusú bűncselekményeket leginkább a lebukás valószínűsége korlátozza. Állandó társadalmi vitát képez a büntetések nagysága és visszatartó ereje közti kapcsolat, s általában az emberek azt gondolják, hogy minél nagyobb a büntetés, annál jelentősebb a visszatartó erő, de ez is valószínűleg tévedés. Képzeljük el például azt a jelenetet, ahol a rendőr gyorshajtásért megállítja a tettest, és közli vele, hogy a törvények szerint meg kell kérdeznie, hogy melyik lábával nyomta a gázpedált, mert azt a lábát le kell majd vágni. Ez elég nagy büntetés volna, nem? Ugyanakkor erős a valószínűsége, hogy ilyenkor a sofőrök feltennék a kérdést, hogy nem lehetne valahogy másként megoldani a helyzetet, elfogadna-e a rendőr valamiféle ellenszolgáltatást, hogy szemet húnyjon. S a sofőr minden vagyonát odaadná, aminek pedig a kis fizetésű rendőr nem tudna ellenállni. Vagyis ezzel az abszurd példával azért jól modellezhető az, hogy a büntetés növelése éppenséggel, egy határon túl, korrupciót szül.

Szélsőségesen kegyetlen bűneseteknél pedig a bűnöző lélektanát kell ismerni ahhoz, hogy a helyes választ megtaláljuk. A sorozatgyilkosok számára nem csak mások élete értéktelen, de a sajátjuk is, következésképp számukra a halálbüntetés nem visszatartó. Sok bűnöző pedig úgy vélekedik, nem bukhat le, és ezért aztán nem is veszi figyelembe a büntetés nagyságát.

Az igazságszolgáltatásnak mindenekelőtt azt kell eldöntenie mi is a célja. Ha a reszocializáció, akkor kevésbé hatékony a börtön, vagy a büntetési tételek szigorítása, ha a társadalmi normák megerősítése, akkor viszont fontos intézmény. (A börtönártalmakról lásd Fliegauf G. – Ránki S. 2008). A társadalmi normák megerősítésének, bár lehet hatása a deviancia visszaszorítására, amiképpen azokat a devianciákat vizsgáljuk, melyek az anómiás helyzetből fakadnak. (Például ahol az ivászáttal kapcsolatban

megengedő a társadalom, ott több alkoholizmus lehet.) Ha viszont bizonyos társadalmi normák egyértelműek – például mások tulajdonának jogtalan elvétele ilyen –, akkor hatékonyabb visszatartó erő a lebukás valószínűségének növelése, a biztonsági berendezések használata.

4.1.2 A bejelentés

A második lépcső az áldozat bejelentési hajlandósága. Sok bűncselekményről azért sem tud a hatóság, mert be sem jelentik. Ha tudomásul vesszük azt, hogy itt nagyon sok tettes kicsúszik a rendszerből, etikailag felvethető az a kérdés is, tényleg képes-e bármely társadalom arra, hogy igazságos legyen, vagy épp egy olyan helyzetet támogat, amelyben csak az számít bűnösnek, aki lebukik. A fehérgalléros bűnözőket nem ritkán épp ügyesnek és tehetségesnek tartják, és megkövezni csak akkor akarják, ha lebukik.

A bejelentés nem független az elkövetett bűncselekménytől. Az autólópást történetesen mindenki, a nemi erőszakot viszont csak elvértve jelentik be az áldozatok. A bejelentési hajlandóságot erősen befolyásolják a rendőrségről szerzett tapasztalatok és sztereotípiák, de az is, hogy a bejelentő milyen esélyeket lát sérelme kártérítésére. Lehetnek szubjektív szempontok is: magunkat hibáztatjuk (rossz helyre tettük a táskánkat, nem zártuk le a kerékpárt stb.), vagy csak nem vagyunk dühösek.

A munkahelyi balesetek során az áldozatok általában magukat hibáztatják, és általában joggal. Valamilyen ügyetlenségük okán maguk is hibásak a balesetben, ezért aztán nem is szokták feljelenteni a vállalatot. Mindez azonban megváltozhat, ha egy ügyvéd felvilágosítja őket a jogi lehetőségeikről, arról, hogy lehetnek pénzköveteléseik, s hogy olyan feltételek mellett dolgoztatták őket, amely nem felelt meg a szabályoknak.

Érdemes e tárgyban felidézni egy történetet (Schlosser, E. 2003). Bevándorlók dolgoznak az amerikai vágóhidakon, olyanok, akik örülnek, hogy egyáltalán munkához juthatnak. Ennek megfelelően ki is használják őket. A munkások valójában tisztában vannak azzal, hogy egészségüket adják el amikor a fertőtlenítő szerket beszívják, s hogy az állandóan működő gépek közt nem csak a húsokat aprítják fel, de ha a kimerültség miatt túlfáradnak, és egy rossz mozdulatot tesznek saját magukat is. Tíz-tizenöt év után fizikailag tönremennek, sokakat pedig korábban is baleset ér.

Schlosser könyvének egy részletében egy olyan munkás történetét írta meg, aki maga elkötelezetten védte a gyár érdekeit a szakszervezetekkel szemben. Amikor aztán az ő sorsa is beteljesedett, s a vállalat kártérítést sem akart fizetni hosszú pereskedésbe kezdett. A megnyert pénz jó részét ki kellett fizetnie az ügyvédekre, de annyi épp maradt, hogy saját gyerekeinek tanítási költségeit még ki tudta fizetni. Az ilyen küzdelmek igen fáradságosak és kétesélyesek, ezért a bejelentések gyakran elmaradnak, legyenek azok köztörvényes bűncselekmények, vagy bonyolultabb esetek.

A korrupciós ügyek bejelentési hajlandósága Magyarországon különösen alacsony. A 2013-as Transparency International kutatás szerint a megkérdezetteknek mindössze 30%-a mondta azt, hogy ha korrupciós ügyet látna, azt bejelentené. Az európai átlagtól (71%) messze lemaradunk. Még az utánunk következő szlovákok is magasan aktívabbak (50%) románok (59%).

A magyarázat leginkább a bejelentés eredménytelensége (41%), és csak kisebb mértékben a félelem (21%) vagy a bejelentés eljárásmenetének tudása (4%). A kutatás nem tért ki rá, de alighanem a mélyben egy értékrendi különbség is van. Ahol nem számít felháborítóan a közmegegyezés szerint a korrupció, ott miért is tennének bármit, vagy akár miért ne mondanák meg a kérdezőnek őszintén, hogy bizony nem tennének semmit.

A bejelentési hajlandóságot csökkenti, ha az erőszakos szervezetekre nem tekintünk úgy, mintha értünk volnának, ha számunkra ők inkább ellenségek, mint a hozzánk hasonló másik ügyeskedő. Az állam és az egyén távolsága minél nagyobb, annál inkább működik az állammal szembehelyezkedés, és alakul ki egy másik norma, a btyárbeccsület, a magánéletbe történő visszahúzódás, a közügyektől való elfordulás, a közösségi érdekek védelmével szembeni közöny stb. (Mindez természetesen nem zárja ki a szomszédok egymást feljelentő hajlandóságát, a vitás kérdések megoldásának ezt a végletes formáját. A közügyek iránti elkötelezettség hiánya épp úgy, mint a szomszédok elmérgesedett vitái közös töről, a kompetenciahiányról tanúskodhatnak).

4.1.3 Nyomozásra és cselekvésre vonatkozó döntés

Minden társadalomnak el kell döntenie mit tekintsen olyan bűncselekménynek, amire a rendőrségnek eljárást kell lefolytatnia. Mi az, amit a közigazgatás és mi az, amit a bünyildözés kategóriájába sorol. Drogot, alkoholt, pornográfiát, milyen értéknél húzza meg a bűncselekmény határát. (Lopás esetén például 20 ezer forint felett vagy alatt is.) Részben tehát a jogszabályok döntenek el indul-e egyáltalán nyomozás.

A rendőröknek rögtön a bejelentés pillanatában döntést kell hozniuk, komolyan vehetik-e a bejelentést, s az is etikai kérdés, hogy érdemben tudnak-e segíteni, erőforrásaikat érdemes-e mozgósítani, s ha több bejelentés érkezik, melyiket részesítsék előnyben.

Egy ismert hazai televíziós példát az mesélte, hogy saját autójának ellopását észrevette, taxit fogott, és üdözőbe vette a tolvajt. Eközben telefonált a rendőrségre, és tájékoztatta őket a helyzetről. Tanácsot is kért mit tegyen, de csak annyit mondtak neki bízva ezt a rendőrségre, hagyja futni a tolvajt, nehogy nagyobb baj kerekedjék. Az értékes autó azonban később se került elő. Vajon helyes instrukciókat adott az ügyeletes rendőr?

Egy másik történetben a lakók elüldözték a betörésre készülő tolvajokat, akik úgy menekültek el, hogy autójukat nyitva a helyszínen hagyták, benne a slusszkulccsal és egy mobiltelefonnal. A kihívott rendőr azonban berakta a kulcsot az autóba, lenyomta a zárat, és becsapta az ajtaját. Talán azért, hogy megvédje a rablásra készülők tulajdonát. Vajon helyesen járt el a rendőr?

A fenti esetekben a rendőrök úgy döntöttek, hogy nem érdemes segíteniük, s valószínűleg helytelenül döntöttek. Sok esetben viszont az eljárás megindításának valóban nincs értelme, a beavatkozás teljesen esélytelen, a jogszabályok nem tesznek kötelezővé lépéseket (közterületen joga van otthagynia bárkinek a saját autóját, s hogy az rablóké azt bizonyítani kéne). A komolytalan bejelentések is hétköznapiak.

Végezetül van még egy szempont, ami erősen meghatározza, milyen döntés születik, ez pedig nem más, mint hogy a rendőri vezetők mire állítják be az állományt. Ha valamelyik statisztikai adaton javítani szeretnének, bünyildözésbe kezdenek azon

a téren is, amit máskor nem tennének, illetve bizonyos preferenciák energiát vesznek el más ügyektől.

Ha a rendőrök azt a feladatot kapják, hogy hónap végére szerezzenek közlekedési kihágásokból X összeget, mert e nélkül finanszírozási nehézségeket támaszthat velük szemben a kormány, akkor ez válik preferenciájukká. A rendőrség integritását azonban az ilyen küldetés sérti és rombolja. A társadalom ugyanis nem azért hozta létre ezt az alrendszert, hogy annak legfőbb célja önmaga fenntartása legyen, következképp igazságosan és erkölcsösen csak akkor tudnak dolgozni az utcai rendőrök, ha a közlekedés szempontjaira figyelnek, és nem a büntetethetőségre és a pénzbeszedésre. Utóbbi esetben megtörténik a rendőrség és a társadalom egymástól való elidegenedése is.

A helyszíni rendbiztosítás a zavargások megállítása és féken tartása is olyan szakmai feladat, amelyhez az alkalmazott szociálpszichológiának van hozzáfűzni valója. Ugyanis a rendőri jelenlét önmagában is olaj lehet a tűzre. Priming-nek hívjuk azt a jelenséget, amikor a körülmények tálcán kínálják a folytatást. Az egresszív erőszakra utaló eszközök jelenléte egyúttal arra buzdíthat rendőrt is, tüntetőt is, hogy éljen ezekkel az eszközökkel. A tudat az eszközökről a lehetséges cselekvésre asszociál, s aztán a gondolat realizálódik. A rendőri jelenlét problémájához tartozik, ha a rendőrök felszereltsége gyenge, és így a sérülékenységük bátorítja fel a randalírozókat, mint a televízió elfoglalásakor 2006-ban. Az MTV székházának ostromát megannyi rendőrségi hiba tette lehetővé. De a túlzott agresszióval fellépő rendőri jelenlét is, mint amilyen a párizsi 2005-ös utcai zavargásokon volt, felhívják a figyelmet arra, hogy a határozott, de barátságos fellépés elsajátítása komoly szakmai kihívás.

4.1.4 A bírói és/vagy esküdtszéki döntés

Olyan döntésekről van szó a lánc végén, amelyek szintén torzító mechanizmusoktól terheltek. A bírók, sokat foglalkozva a bűncselekményt elkövető háttérével, egyre megengedőbbekké válhatnak. Míg a társadalom a fogat-fogért elv nyomásával próbál hatni például a tömegkommunikáción keresztül a döntésekre, addig a bírók a körülmények mérlegelői. Előbbi a büntetések növelése irányába, utóbbi a csökkentés felé torzíthat.

A politikai beállítódás is egészen eltérő megközelítésekre ad módot. A konzervatívok az áldozattal azonosulnak, és a bűnelkövető büntetését maximalizálnák, ezzel szemben a liberálisok a bűnelkövető megjavítását tűzik ki célul. Egyáltalán nem mindegy, hogy rehabilitálni akarunk, vagy megtorolni és példát statuálni. Rehabilitálni bűnözőt és áldozatot is lehet, sőt össze is köthető a két feladat, példát statuálva pedig a társadalmi értékrendszert erősítjük. Egyik ideológia az egyik, másik a másik irányba torzítja a bírói döntést.

A valóságtól lehet független a kommunikációs technika is. A folyamatosan és logikus gördülékenységgel beszélő meggyőzőbb még azzal szemben is, aki az igazat meséli el, de körülményesen. Ez torzíthat minden irányba függően attól, hogy kinek jobbak a kommunikációs képességei.

A kommunikációból és az elfogultságokból eredő torzításoknál is súlyosabbak azok a kognitív hibák, melyek a tárgyalás menetéből következhetnek. Aronson szerint a

rövid távú memóriánkra akkor hagyatkozunk, ha gyors döntést kell hoznunk, így az ügyész utolsó beszéde súlyosabbá válhat. De a hosszú távú memóriánk is torzíthat, arra ugyanis az hat leginkább, amit először hallottunk. A vádbeszéd a tárgyalás elején hangzik el. Vagyis a vád mind a hosszú, mind a rövid távú memóriánkat erősebben foglalkoztatja.

Amikor az esküdtek a döntésük meghozatalára készülnek az egyik legveszélyesebb szociálpszichológiai jelenség, hogy egymással vitatkozva két külön csoportot hoznak létre, és egy idő után már nem az a lényeg, hogy melyiknél halmozódik fel meggyőzőbb érv, hanem, hogy melyik csoport tud fölékerekedni a másiknak. Az abszurd döntések háttérében gyakran csoportdöntési mechanizmusok vannak.

A csoportdöntéseknek egy másik sajnálatos torzító velejárója a nagy kohéziójú csoportokban alakul ki. A csoportdöntések elbillenek valamelyik végletbe, vagy túl óvatosak lesznek, vagy túl radikálisak.¹ Az okokat a hibás politikai döntéseket vizsgálva Janis tárta fel (1982).

Visszatérve a bírósági döntésekhez, van remény, s hogy mi, arra az utolsó fejezetben térünk majd ki, de már most megemlítjük Reginald Rose színművét, a Tizenkét dühös ember-t. Itt egyetlen egy ember következetes kételyei képesek megváltoztatni a többség álláspontját.

4.1.5 A fiatalkori bűnelkövetés

Végezetül kitérnénk egy nagyon fontos témára, hiszen a fiatalkori bűnelkövetők közül lesznek a felnőtt bűnözők, ezért aztán érdemes jobban megérteni mit is tud mondani a fiatalkori bűnelkövetésről a szociálpszichológia.

Két szociológiai adat csak megerősítheti a téma fontosságát. Az egyik, hogy a 16 és 20 év közöttiek gyakrabban kerülnek összeütközésbe a törvénnyel. A korcsoport az idő múlásával csúszik lejjebb. A másik, hogy ezen életkori csoportok összeütközése a törvénnyel évről évre növekszik a fejlett világban.

A szociálpszichológiai válasz egyszerű. A fiatalkori bűnelkövetés oka nem a pénzszerezés, hanem a fiatalok közti erősebb rivalizálási hajlandóság. Van egy másik megfigyelés is. A bűncselekményeket a legritkább esetben követik el magányosan, vagyis csoportos, de legalább társas viselkedésről van szó. Kiemelkedés, elismerésvágy, jelentéktelenség előli menekülés a főbb motivációk, de ugyanígy a kockázatkeresés, a kalandvágy is említendő.

A szociobiológia evolúciós oldalról magyarázza a kockázatkeresési hajlandóságot a fiatal generációknál, különösen a fiúknál. A lányokért folytatott versenyben egy technicizált civilizációban a kihívások is a civilizációs működésekkel szemben nyilvánulhatnak meg.

Ha a jelenséget megértjük, a gyógyszer is könnyebb megtalálunk. A normaszocializációra alkalmasabbak lesznek a gyerekbírók, mint a felnőttek intézményei. Alkalmasint kisebb bűncselekmények esetén tartósabb és pozitívabb is az általuk hozott büntetés, vagy jóvátételi feladatadás. Ha a fiatalkori bűnözés másik oka a versengés

eltolódása a bűnözés felé, akkor ugyanez a versengés jó pedagógusok segítségével átoltható más területekre is.

Ha a probléma a fiatalok tömegei számára, hogy az a versenyben való sikeresség, ami a középosztálybeliek számára a tudás körül összpontosul elérhetetlen, akkor a tanárokkal és az iskolával szembeni ellenséges attitűd teljesen logikus. Számukra is valamilyen esélyt kell biztosítani. Társadalompolitikai szempontból a legrosszabb megoldás az oktatásból való pénzkivonás, és a kiégett, rosszul fizetett tanárok peremeken való foglalkoztatása. A legtöbb különóra, a legjobban képzett pedagógusokra, és a kiegészítő megélvezésére épp az ilyen vidékeken van a legnagyobb szükség².

Végezetül az is elgondolkodtató, hogy idősebb korban is sokszor nem az anyagiak a fő mozgatórugói a bűnelkövetésnek. A csoportos tevékenység felfogható kamaszos tetteknek is. Sokszor a munkanélküliek találnak új életprogramot azáltal, ha társaságban bűncselekményt tervezgethetnek.

Jegyzet

- ¹ A csoportdöntések vagy túl óvatosak, vagy túl radikálisak. Az elbillenésnek van egy információs és egy konformitációs magyarázata. Az információs elmélet szerint túl sok vélemény halmozódik fel az egyik oldalt, amiből a résztvevők azt hiszik, hogy az a jó. A konformitációs elmélet szerint a vezetőhöz való igazodás a ludas, mert a vezető gondolatát kitalálni, kiegészíteni jó stratégia lehet. Mindkét esetben megtörténik az, hogy az ellenvéleményen lévők nem kívánván deviánsnak tűnni elhallgatják aggályaikat, visszahúzódnak, és ez téves percepciót hoz létre.
- ² A párizsi zavargásokat épp az váltotta ki, hogy a peremkerületek oktatásából kivonták a forrásokat, és a jövő nélküli fiatalok magukra maradtak. Azokat az autókat gyűjtötták fel, amelyeket épp környékükön élő szüleik, az első generációs bevándorlók tudtak szorgalmas munkával megvásárolni.

Irodalom

- ARONSON, E. (1992): *A társas lény*, Budapest, KJK.
- FLIEGAUF G.–Ránki S. (2008): *Fogva tartott gondolatok*, L' Harmattan Kiadó, Budapest
- JANIS, I. L. (1982). *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes*. Boston: Houghton Mifflin.
- SCHLOSSER, E. (2003): *Megettetett társadalom*, Budapest, HVG Kiadó
- STEPHENSON, G. M. (1995): *Alkalmazott szociálpszichológia* In: Hewson–Stroebe–Codol–Stephenson (szerk.): *Szociálpszichológia*, KJK, Budapest, 1995. 462–478
- Transparency International (2013): *Gobális korrupciós barométer*

4.2 Engedelmisség

Szófogadó vagy makacs ellenálló? Lojális vagy szolgálékű? Helyzet és intézménytípus válogatja, hol mi az erény. A szociálpszichológia leginkább az engedelmisségből elkövetett hibákkal foglalkozik.

A kikényszerített engedelmisség kísérletekben az a megdöbbentő, hogy a kényszerhez nincs szükség erőszakra. Lásd Solomon Asch pálcikás kísérletét*, Milgram híres áramütéses kísérletét, vagy Zimbardo börtönkísérletét. Milgram arra is rájött, hogy a mindenkori fej mechanikus végrehajtójává válni egy *eszközszerű állapot*, ám ennek veszélye csökken, ha a tekintély attribútumai háttérbe szorulnak. A kikényszerített engedelmisség nem valami szörnyű végzete mindannyiunknak, mert a normaként elfogadott állítólagos jó ügyre mindig rákérdézhethetünk, az utasításokkal szemben mindig megfogalmazhatjuk a közjót más aspektusokból is, a felelősséget magára vállaló vezetőt pedig elhessegethetjük azzal, hogy nekünk is vannak felelősségeink.

Ezek az eszközök hivatásonként más-más módon állnak rendelkezésünkre, de még a katona sem kényszeríthető jogellenes, avagy olyan viselkedésre, ami nagy valószínűség szerint emberiség-ellenes.

2013-ban több alkalommal, kollégáimmal egy tréningorozatban elmeséltük Sandel egyik morális dilemmáját. Sandel leírja annak az amerikai katonának az esetét, aki állítólag egyedül élt túl egy felderítő akciót (Sandel, M. J. 2012). Négyen kapták azt a feladatot, hogy menjenek Afganisztánban az ellenséges vonalak mögé, ám észrevette őket egy kecskepásztor, aki fiával együtt épp arra legeltette a nyáját. A katonák elfogták őket, és azon tanakodtak, hogy lelőjék-e a két férfit. Attól féltek, ha elengedik, és netán a kecskepásztorok barátai a táliboknak, leleplezik őket. Egyikük a lelövés mellett voksolt, a másikuk az elengedés mellett, a harmadik tartózkodott. Kénytelen volt a negyedik, aki utolsónak maradt, dönteni. Ő az elengedést javasolta. Nem sokkal később tálib harcosok vették körül őket, a kimentésükre siető helikoptert is lelőtték, rajta tizenhat amerikai katonával. Csak ő maradt életben, mert egy szikláról lezuhanva bekúszott egy faluba, ahol a helyiek elbújtatták.

Bármennyire is lelkiismeretfurdalása van a katonának bajtársai halála miatt, az adott helyzetben nem biztos, hogy rosszul döntött. A kecskepásztorok lehetnek volna az őt elbújtató, megvédő lakosok is. A következmények ismeretében, utólag sem lehet elítélni a katona döntését.

A tréningjeinken a történetben mindig ott álltunk meg, ahol a negyedik katonára szállt a döntés. Azt kellett elképzelni, hogy mi vagyunk ez a katona, és mit tennénk. A tréningen szereplő hivatalnokok, nem lévén katonák, a dilemmából való kiutat többnyire keresték, és nem érték be a megölni-elengedni választással. Közben feltételezték, hogy a katonák e helyzetben nem dilemmáznának, hanem ölnének. Többször

* <http://hu.wikipedia.org/wiki/Asch-k%C3%ADs%C3%A9rlet>

előkerült megoldásként, hogy akár a küldetést is leállítanák, és visszamennének a táborba. Feltételezhető, hogy azért tudtak optimálisabb döntést hozni, mert kevésbé meghatározó volt számukra a parancs. A parancsmegtagadás azonban nem csak a katonák számára nehéz.

4.2.1 A Lucifer-hatás

Milgram eredetileg az áramütéses kísérletben az amerikai ember parancsmegtagadási képességére számított. Zimbardo bár jól ismerte Milgram váratlan eredményét, ő maga eredetileg nem is a hatalom gépezetére, hanem a foglyok ellenálló-képessége számított, s azt is akarta elemezni. Aztán mindketten épp hogy nem a pszichológiai meg nemzeti eltérésekre, hanem a hatalom természetére kezdtek ráébredni. Ha szociálpszichológusok rendre beleesnek abba a csapdába, hogy mindenről az egyén tehet, azaz majd a civilek közt lesz, aki képes megtagadni a parancsot, és csak 1%-a az embereknek szadista, aki hajlamos parancsra árammal agyonütetni egy ártatlan embertársát, milyen könnyen gondolhatja az egyéni különbségek meghatározó voltát bárki más?

Noha a Zimbardo kísérletben a börtönőröket semmiféle agresszió nem érte, mégis szadistákká és kegyetlenekké váltak, és nem azért, mert ezek a fiúk eleve szadisták és kegyetlenek voltak. A szerepnek való megfelelés, a börtönőr szerepben való rivalizálás váltotta ki a rendet tenni akarást, és aztán a kegyetlenkedést. Zimbardo mint börtönigazgató csak annyi instrukciót adott az öröknek, hogy viselkedjenek úgy, ahogy az örök szoktak, tartsák fenn a rendet, de nem alkalmazhatnak fizikai erőszakot. Ennek ellenére a kreatív – tehát szadizmusban ötletes – és tekintélyüket a foglyokra ráerőszakolni tudók váltak az örök közti rivalizáció során vezetővé. A „jó örök” ezzel szemben háttérbe szorultak, sőt maguk sem érezték jól magukat a szerepükben (például nem voltak hajlandók hordani a sötétített szemüveget), de a konformitás náluk is meghatározóvá vált. A *tétlenség bűnébe* estek, melynek során a kegyetlenkedőket megerősítették viselkedésük helyességében.

Ezzel szemben viszont a kísérletben szereplő foglyok közül az extrovertált és csapatjátékos, valamint konformitásra hajlók bírták tovább, akik számára fontos volt, hogy miattuk a többieket ne érje kollektív büntetés. Azok a foglyok pedig, akik lemondva arról, hogy a közösségük együttesen lépjen fel, miközben ideológiai elképzeléseik voltak minden hatalom gonoszságáról, és az ellenállás szükségességéről, összeroppantak. Az individuális hős, éhségstrájkba fogó rabnak se volt ereje a többiek támogatását kivívni. Aki csak a maga integritására koncentrál, fél sikert érhet el. (Az, hogy ki bírja tovább a börtönszituációt az előzetes pszichológiai tesztekben, a viselkedés megfigyeléséből, az önelemzésből, és abból derült ki, hogy voltak, akiket előbb el kellett engedni, s ők szignifikánsan eltértek a szituációt tovább elviselőktől).

A rab szerepet inkább elviselők	A rab szerepet nehezebben viselők személyiségjellemzői
Konformabbak Extrovertáltabbak Empatikusabbak Nagyvonalúbbak Agresszorral könnyebben azonosulók	Introvertáltabbak Demokratikusabbak Ideologikusabbak Nem tekintélyelvűek (F-skálán alacsonyabb pontot elérők)

Zimbardo arra jött rá, hogy akár fogoly valaki, akár börtönőr, a szituáció, a közeg, a struktúra korlátok közé szorítja. Jó emberekből gonosz fiatalokat képes csinálni, következésképp azoknak a felelőssége a legnagyobb, akik a struktúrát megteremtik, és aztán működtetik. Vagyis másképp, ha meghibásodik egy rendszer, akkor nem az a helyes magatartás, hogy a hibásan működő egyént próbáljuk megkeresni, és aztán megbüntetni, ahogy az egy szem rossz almáról is tudjuk, hogy képes megrohasztani a körülötte lévőket, hanem a vezetők felelősségét és a rendszer hibáit kell kijavítanunk, azaz arra ösztönöz minket, hogy ismerjük fel, ha maga a hordó romlott, amiben az almákat beletették. A börtönkísérlet részletes leírásával Zimbardo több mint 30 évet várt. Ekkor viszont kiegészítette, és el is nevezte tapasztalatait Lucifer-hatásnak, ami annyit jelent, hogy a rossz környezet gonoszságra készítet, s mivel szerinte a gonosz mindenkiben épp úgy benne van, mint a jó, ezért Lucifer trükkje nem más, mint a struktúra és a helyzet elrontása¹.

Különösképp az értelmiségiek azok, akik valamiféle módon reflektálnak magára a „hordóra”, azaz környezeti feltételekre is. De be kell lássuk, hogy a 21. században már egyre kevesebb az olyan hierarchikus struktúra, amelyben a rendszerhez tartozó alárendelteknek ne volna kiterjedt autonómiája, s ne volna lehetősége a rendszerre való visszahatásra.

Kultúrtörténeti szempontból átgondolva ezt a kérdést, a legkisebb rendszerre való visszahatási lehetősége a rabszolgatartó társadalmakban a rabszolgáknak volt. Nekik csak a lázadás adatott lehetőségül, avagy az engedelmesség. Néhány televíziós csatornák által megrendezett reality show hasonlít csak erre a választási lehetőségre, s valóban, sajnos csak a legkritikább esetben lázadnak fel a „játékosok”.

A feudalizmusban már egy kölcsönös szerződési viszony jött létre földesúr és paraszt között, még ha inkább csak a Lajtától nyugatra is. A kapitalizmus pedig már végképp szerződéses viszonyra épült, s ha a mai demokratikus társadalmakat nézzük, egyre inkább szemünkbe tűnhet, hogy a foglalkozásokon belül megy végbe egy szabadságfok növekedés. Miközben például a közigazgatásban dolgozó egyre inkább a közjóért tevékenykedik, melynek meghatározása társadalmi konszenzust jelent (tehát nem a személy döntése csupán), közben egyre inkább neki kell értelmezni, és megindokolni hivatali döntéseit lefelé is, felfelé is.

4.2.2 Az erkölcs pszichológiája

Egy keveset, Kohlberg kutatásait ismertetve, már foglalkoztunk a moralitás pszichológiájával. (Lásd Szocializáció fejezet). Ám ott inkább arról volt szó, miként fejlődhet ki az egyénben az erkölcsi tudat, de rejtve maradtak az emberre specifikusan jellemző moralitások. Röviden Jonathan Haidt eredményeire térnék ki, aki azon túl, hogy valamilyen evolúciós magyarázattal is szolgál, alapvetően a politikai erkölcsök közti különbségeket tanulmányozásáról vált ismertté.

Szerinte a két nagy csoport, a konzervatívok és a liberálisok erkölcsi irányultsága nem pusztán a szocializációtól függ. Az agyunk születésünk pillanatában is fogékony már valamelyik erkölcsi rendszer irányába, tehát nem tabula rasaval jövünk a világra. Haidt a moralitás öt pillérét különböztette meg:

1. Együttérzés a gyengékkel, kiszolgáltatottakkal, bántalom, törődés (*Harm*)
2. Kölcsönösség, fairség (*Fairness*)
3. Csoporton belüli lojalitás (*Ingroup*)
4. Tekintélytisztelet (nem pusztán az erőből származik, mint az állatoknál) (*Authority*)
5. Tisztaság (mi érinthető meg, és miképp, lehet étellel vagy a szexualitással kapcsolatos) (*Purity*)

Ami az első kettőt illeti, az minden politikai csoportban egyformán fontos, amiről viszont vita van – mondja több nemzetet és régiót átfogó empirikus adatgyűjtésére alapozva –, az a csoporthoz, a tekintélyhez és a tisztasághoz való viszony. A konzervatívok öt, a liberálisok két csatornásak. Ami például a tisztaságot illeti, a liberálisoknak inkább az étel a fontos, a konzervatívoknak inkább a szexualitás. Közismertebb a tekintélyhez való viszony közti különbség, mert a liberálisok inkább elutasítják, a konzervatívok inkább szükségesnek tartják a tekintélyeket. S a csoporton belüli lojalitás is jóval fegyelmezettebb a konzervatívoknál. (Nyilván ezek csak statisztikai együttjárások, kivételek az egyének szintjén vannak, és a liberálisok közt is gyakori a „nem csinálunk a saját fészünkbe”, vagy a másik csoport legyőzése során a „cél szentesíti az eszközt”).

A szociálpszichológia inkább a konzervatív rendszerekből eredő túlkapasok kutatásában jeleskedett a múltban, de Haidt azt is érzékelteti, hogy a liberális individualításra épülő társadalomszerveződés miképp futhat bele a káoszba. A szociálpszichológia fősodrat felidézve elegendő, ha Asch pálcikás, Milgram áramütéses vagy Zimbardo börtönkísérletére utalunk. Ahhoz azonban, hogy a túlzott szabadság miatt leépülő társadalomról többet mondjunk, most elszakadunk Haidttól, és néhány játékelméletet hívunk segítségül.

Kettő ilyen mutatnánk be, és mindkettő az együttműködési hajlandóságról szól.

* http://www.ted.com/talks/lang/hu/jonathan_haidt_on_the_moral_mind.html

4.2.3 A közösségi viselkedés játékelméleti kísérletei

Mind az ultimátum játék, mind a közjószág játékokban megfigyelhető sorozatok hasonló elmozdulásokat eredményeznek minden nyugati kultúrában. A kapitalista társadalmak szereplői magasfokú együttműködési hajlandósággal indítanak, a törzsi társadalmakban található ennél altruistábbak is, de sokkal önzőbbek is. S különösképp érdekes, hogy a majmok egészen másként viselkednek, tehát a majmok „kultúrája” rámutat arra, hogy itt valami sajátosan emberire bukkanhatunk.

Az ultimátum játékban – nevezzük az egyik játékosat A-nak – A kap valamennyi pénzt. Ebből adhat tetszése szerint B-nek, viszont B-nek megvan az a lehetősége, hogyha igazságtalannak tartja az osztozkodást, azt vissza is utasíthatja, ezzel együtt pedig meg is foszthatja A-t, hogy megtartsa magának azt, amit eredetileg elosztott. Racionálisnak, a kutatók, azt tartották, ha B bármilyen keveset is kap, elfogadná, hiszen így mégiscsak jut valamihez. Ha egy majom egy másik majomtól bármilyen kevés banánt is kap, azt meg fogja enni, és nem csinál problémát abból, hogy méltánytalanul keveset kapott. A nagymacskák vagy a farkasok is türelmesen kivárik, míg az alfahím – sőt, a farkasoknál, míg az alfahím családja – jóllakik, és csak ez után, vagy az engedély megkapása után kezdenek bele ők is az evésbe.

Az embernél viszont alighanem a csoportos tevékenységgel együtt kialakult a kölcsönös elégedettségre való törekvés is. Az ultimátum játékban, ha valaki 10 egységből csak 2 vagy 3 egységet adna, számíthat rá, hogy a partnere ezt az ajánlatot elutasítja.

A másik játék már nem csak a méltányosság iránti igényt mutatja, hanem a csoport önszabályozó lehetőségét, és általában a büntetés fontosságát. (Haidt itt utalt arra, hogy ez az aminek szükségességében inkább a konzervatívok hisznek.) A közösségnek lehet itt felajánlani a meglévő vagyomból, amennyit a játékos jónak lát. A közösbe adott pénzt kétszerezi meg a játékvezető, és ossza el egyenlő arányban. Első körben a kiosztott pénznek a felét adják be, sőt, ez a második körben akár még e fölé is emelkedik.

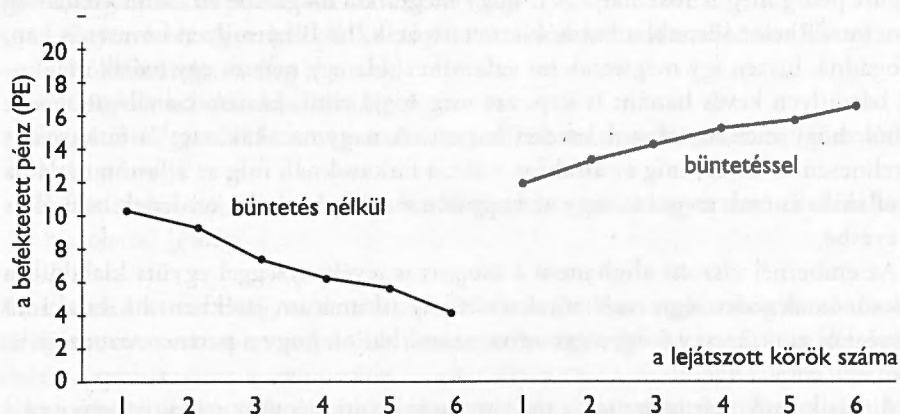
Képzeld el, hogy Ön egy olyan játékos, aki a második körben pénze 60%-át beadta. Ha ekkor végignézzük, kinek mennyi vagyona van, azt tapasztaljuk, hogy aki például semmit sem adott be, annak vagyona jóval több lesz, hiszen megtartotta az előző állását, és ehhez neki is hozzájött az egyenlő osztás. Ekkor elkezd csökkenni a közösbe adott pénz, mert az altruistábbak baleknak kezdik érezni magukat. Míg azonban, ha a közösbe szánt pénz a nullához közelít, már senki sem jár jól, az önző stratégiát folytat sem, mert nincs mit megkészserezni és újraosztani.

A leépülés többnyire megtörténik a 6. körre. Ekkor megváltoztatták a kutatók a játékszabályokat, és azt mondták, hogy bárki vagyona bármely részét felajánlhatja büntetés céljára. Erről a pénzről ugyan le kell mondania, ám a játékvezető ennek háromszorosát elveszi attól, aki a legkevesebb felajánlást tette. Ha valaki bevállalja a büntetést, akkor felszökik az együttműködési hajlam.

Nem elég tehát az emberek jóindulatára apellálni – ahogy a liberálisok vagy a 60-as évekbeli hippimozgalmak hirdették –, sokat segít, ha van valamilyen büntetés – legalább a szegény –, ha azt akarjuk sokan tegyék a helyeset.

A klasszikus fogolydilemma játék logikája mindig az, hogy míg kevesen dezertálnak, azt elviseli a közösség és a potyázó is jobban jár, ha viszont mindenki dezertál akár össze is dülhet a rendszer, és a dezertáló se jár jól². Az itt tárgyalt játék erénye, hogy megpróbálja modellezni a hétköznapi életet, hiszen gyakran hajlamosak vagyunk energiát befektetni, azért, hogy az, aki szerintünk helytelenül viselkedik büntetésben részesüljön.

Ezt a közjóság játékot, és a beépített önzetlen visszabüntetési lehetőséget Ernst Fehr és Simon Gächter közösen dolgozta ki, és jelentette meg a Nature-ban.

11. ábra. Közjóság játék

A játékosok a számukra rendelkezésre bocsátott pénzből a játékvezetőnek adnak amennyit jónak látnak, aki azt megduplázza újra szétosztja. Az ábra a közösbe adott pénz mennyiségét mutatja.

Az önzetlen büntetők mind arról számoltak be, hogy a potyázóval szemben dühöt éreztek, és ez sarkallta őket cselekvésre. (Ma már azt is tudjuk, hogy ilyenkor az erre hajlamos emberek agyában a jutalomközpont is működésbe lép, mikor büntetnek).

Ha dühük ellenére nem léptek volna, mert a „racionalitás” talaján állva azt gondolták büntesse őket más, vállaljon kockázatot más, „mi közöm van hozzá”, „ne avatkozzunk más dolgába” stb., akkor utóbb még büntudatot is érezhettek – vélelmezzük. S bár szüleinktől gyakran azt tanuljuk, hogy ne avatkozzunk más dolgába, másfelől viszont ha elmulasztjuk a helyesnek tartott lépést megtenni, lelkiismeretünkkel kerülhetünk szembe. Lelkiismeretünk megnyugtatója lehet fontosabb, mint a racionális kockázatkerülés. Az emberi racionalitáshoz hozzátevődik a lelkiismeret nyugalma, az igazságosságérzet, ami aztán a többmenetes játékokban magukat a közösségeket is együttműködőbbé teszi, és nem sodródnak be a fogolydilemmába.

Az önzetlen büntetők is a hétköznapiak hőseivé válhatnak, amikor valami erkölcsi igazság kimondásával sokak haragját magukra zúdítják. Minden korrupcióellenes küzdelem például magában rejti a kockázatot. Bíróságra kell járni utána tanúskodni, esetleg feljelentenek minket rágalmozásért, a közösség „nálunk így szokás” értékeivel kerülünk szembe stb.

Zimbardo szerint (2012) a hőssé válásra morálisan is fel kell készülni, és mindössze két dologtól függ, hogy eltaláljuk az adott pillanatban a megfelelő viselkedést:

1. Cselekedni kell, amikor mások passzívak
2. Társadalom-központúnak kell lenni, nem énközpontúnak

Tajfel kísérletéből kiindulva találhatunk egy másik magyarázatot is az önzetlen büntetésre. Akár az első, akár a második játékunkat nézzük, a másik relatív előny-szerzése a bosszankodásunk oka, és ez az, amit érdemes meggátolnunk. Az ember „racionalitása” nem a pillanatnyi bánáshoz való hozzájutás, hanem mivel csoportversenyként élünk meg minden akciót, a saját csoportunk lemaradásának megóvása motivál minket. Ha vannak dezertáló játékosok, és ők képeznek egy csoportot, és vannak altruisták, akkor az altruisták nem engedhetik meg, hogy a dezertálók relatív előnyökre tegyenek szert, s ha büntetnek, sok dezertálót a saját csoportjukba is tudnak áthozni.

Nem biztos tehát, hogy pusztán valamiféle büntudattól való előzetes aggodalom készítet sokakat az önzetlen, ráfizetéses cselekvésre, büntetésre. A teológus hallgatókkal végzett kísérlet már azt igazolta (Lásd Büntudat fejezetet), hogy a segítségi hajlandóságot épp nem a büntudat határozza meg, hanem hogy mennyire érnek rá, és más segítséget kutató vizsgálatokban is előkelőbb helyre kerül a felelősségrevonhatóság vagy a kompetencia.

A társadalomközpontú attitűd különösképp fontos a szolgáltató szektorokban, így a közigazgatásban is. Ennek hiányában az állami szervek, egyes vállalkozók és a politikusok olyan hálózati háromszöget hoznak létre, melynek haszonélvezői is ők maguk lesznek. A demokrácia hiába tartja meg választásos jellegét, nem tud valódi tartalommal feltöltődni, és nem tudja a polgárait elégedetté tenni. A korrupciós kapcsolatok rendszere kiszolgáltatottá teszi azokat, akiknek nincs vagy kevesebb hatalma és pénze van, mint a felső tízezernek. A közszolgálati attitűd alapja, hogy a hivatal az emberekért van.

Az attitűdnek ismeretes egy egydimenziós, hagyományos felfogása, ez a szerelem–nem szerelem, jó–rossz, helyes–helytelen stb. skálákkal mérhető. Ismeretes egy modernebb, többdimenziós megközelítése is, mely megkülönbözteti egymástól az attitűd kognitív és affektív komponensét, valamint a cselekvési komponensét.

A közszolgálatban a kognitív komponens például az, hogy a dolgozók tudják, nem szolgálhatnak politikai, vallási, etnikai, gazdasági stb. csoportérdekeket, affektív, azaz érzelmi komponens, hogy például rossz érzésük támad, ha valaki például azt közli velük „mások nem érthetik ezt az eljárást, tartsuk titokban”, „nálunk ez így szokás”, „ne vizsgálja ki az ügyet, mert ez nem a mi feladatunk,

írja csak alá...” stb. A cselekvési komponens pedig nem más, mint hogy végül is valaki belesodródik-e egy korrupciós szituációba, egy olyan helyzetbe, amelyben személyes integritásával ellentétes cselekvést hajt végre, vagy ennek épp ellenáll. (Az attitűd komponenseit hasonlóképp lehet kifejezni más témákban is, mint például az előítéletnél³).

A történelem során általában az emberek békésen élnek egymással, és nem szükséges az életüket kockáztatni. Abu Ghraib-ban a foglyokkal való kegyetlenkedés bejelentése a szolgálati út betartásával történt, mégis hősiességnek számított, és aztán a katonát bűjtatni is kellett társai elől. Mások könnyvelési hamisításokat lepleznek le (Sherron Watkins Enron botrány). Nem tudható ma még, hogy a legjobban üldözött, lelkiismereti okokból működési mechanizmusokat kiszivárogtatókra és nyilvánosságot tájékoztatókra holnap miként tekint a világ (Edward Snowden az amerikai Nemzetbiztonsági Ügynökségének alkalmazottjaként szivárogtatta ki a telefonlehallgatásokat).

Érveléseinkben mindig törekedünk arra, hogy ne legyünk dogmatikusak, de legyen bennünk következetesség, és az is megfontolandó tanács, hogy ne egyedül akarjuk megváltoztatni a rendszert, keressünk mindig szövetségeket, társakat.

Az, hogy valakinek a viselkedése helyes-e vagy sem, sokszor csak a körülményekkel való összevetésben állapítható meg, s nem abból, hogy melyik alapviselkedést űzi jobban másoknál. Szerencsések volnánk, ha tudnánk, milyen szituációban, épp melyik alapviselkedésünket kellene előhúznunk. Zimbardo arra is felhívja a figyelmet, hogy ha nem ismert szituációba kerülünk, ahol hirtelen nem tudjuk miként kell viselkedni, ott inkább a többiekre hagyatkozunk, a sablonos társadalmi szerepeket követjük, és így gyakran bűnössé válunk magunk is. Ám itt sem a konformitás a bűnös, mert máskor meg egy bűnös rendszerrel igazán hatékonyan csak egy másik összehangolt közösség képes versenye szállni.

Amikor például ápolónőket kért fel telefonon egy ismeretlen orvos, hogy adjanak be egy olyan injekciót az osztályukon, amit azon az osztályon nem használhattak volna, és abból is dupla dózist, akkor mindössze egy nővér tagadta meg a kérést. 10 évvel később (1977) a kísérletet egy másik kutató úgy ismételte meg, hogy a nővérek beszélhettek egymással. Ekkor 18-ból csak 2-en adták be, a többiek megfogalmazták a beteg érdekeit, azt, hogy telefonon keresztül ismeretlen orvos utasításait nem teljesíthetik, és felmerült a dózis problémája is. Az engedelmisség normája igen fontos érték, hiszen a vezetőt a közösség legitimálja, és a hatalomnak való megfelelés tesz minket közösségi lényé, de ez a hatalom rombolóvá is válhat, míg a társas felelősség normájának szintén kellenek kapaszkodók. Helyes jogrendszer, szakmai magabiztosság, közösségem többi tagja csak együttesen képes szembeszállni a „gonosszal”. (Mackie – Smith 2002. 588).

Jegyzet

¹ Zimbardo kísérletének leírása szinte minden tankönyvben megtalálható, de ajánljuk saját könyvét (Zimbardo, Ph. 2012) illetve több témába vágó honlapot. <http://www.prisonexp.org/psychology/1> <http://www.lucifereffect.com/>

² A közlegelő-játék a foglyodilemma legegyszerűbb leírása. Egy falu rendelkezik egy legelővel, ahová minden gazda korlátozott számú tehenet hajthat ki. Ha egy dezertál mindenkinek a tehene kevesebbet ad, de még észre sem veszik, a dezertáló pedig több tejet termel. Ha viszont mindenki dezertál, a tehenek éhendöglenek. Ugyanez elmondható a környezetszennyezős szituációkra is.

³ La Pierre kínai szállóvendég kísérletén mutatnánk még be az attitűd hármas szerkezetét. A kísérletben valaki kínainak kiadva magát telefonban szállás után érdeklődött. A recepciósook amerikaiában a 20-as években szívesen letagadták, hogy van üres hely. Mikor azonban személyesen jelent meg valahol a beépített kínai, adtak szobát. Vagyis az attitűdje az amerikaiaknak a kínaiakkal szemben negatív volt. Negatív volt az érzelmi komponens, kognitív szinten is meg tudták magyarázni, mi a baj a kínai bevándorlókkal, de a cselekvési szint mégis eltért ezektől. A kérdőívkből a cselekvési szintre szeretne a kutató következtetni, de látjuk a példán, hogy ez koránt sem magától értetődő.

Irodalom

FEHR, E.–GÄCHTER, S. (2002): *Altruistic Punishment in Humans*, Nature, 415, 137–140.

<http://www.matud.iif.hu/2010/05/03.htm>

SANDEL, M. J. (2012): *Mi igazságos... és mi nem?* Budapest, Corvina Kiadó

ZIMBARDO, Ph. (2012): *A Lucifer-hatás. Hogyan és miért válnak jó emberek gonosszá?*, Budapest, Ab Ovo

MACKIE, D. M. – SMITH E. R. (2002): *Szociálpszichológia*, Budapest, Osiris Kiadó

4.3 Összefoglalás

Az alapviselkedéseink során arra kerestük a választ, hogy ezek a közösség kárára vagy hasznára vannak-e? Sokszor egészen nehéz volt az összevetés, mert csúszkáltunk a szintek között. A divat például közösségi termék, míg az agresszió vagy a segítségi hajlandóság lehet egyéni. De azért is nehéz volt a döntés, mert nem volt mindegy, hogy a hétköznapi tudásból, vagy a tudomány által fókuszált kérdésből indulunk-e ki, és besorolásunkat azzal mentegettük, hogy az adott alapviselkedés inkább tekinthető ennek vagy annak. Mindig belefutottunk a kivételekbe.

Az agresszióról kiderült, hogy lehet dominancia küzdelem, vagy csak a feladathoz szükséges motiváció, az előítéletről, hogy voltaképp egy igen magas kognitív művelet. A humor proszociális, persze – mondtuk, de kiderült, hogy a legjobb vicc bántó, némelyik szexista és rasszista. A szélhámosságról meg kellett állapítanunk, hogy szolgálhat pozitív célt is, és jöhet jól a manipulációs képesség, néha meg – mondtuk – a hazugság nem csupán a hétköznapi élet szükséges velejárója, de van szituáció, mikor az egyetlen helyes tett. A konformitásról tudjuk, hogy több bűnt követtek el engedelmességből, mint amennyit az engedelmesség megtagadásából, mégis az együttműködési készséget az ember proszociális alaptulajdonságaként kezeltük, sőt azt állítottuk, hogy az emberé válás folyamata e nélkül végbe se ment volna, és sorolhatnánk.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a szociálpszichológia segítségével az alapviselkedések besorolásával inkább csak az óvatosságig jutottunk el. A szociálpszichológia segítségével észrevehetjük mások manipulációs trükkjeit¹, vagy azt, hogy egy helyzet csapdájába kerültünk. A börtönről megtudjuk, hogy senkinek, aki már bekerült – néhány kivégzésére váró szentéletűvé váló gyilkost leszámítva –, hasznára nem válik, de ettől még a társadalom normakövetési hajlandóságát növeli, és elrettenthet a deviáns viselkedéstől. Ám a devianciáról is tudjuk, hogy abban az esetben, ha a normák rosszak, a deviancia az egyetlen, amely segíthet egy közösségnek a megújulásban².

A szakmák is eltérő alapviselkedést kell kifejlesszenek. Egy író lehet pesszimista, a közszolgálatban ügyfélkapcsolati szerepben ez aligha motiváló beállítódás. A szélhámosság lehet fontos a titkos ügynök számára, a humorérzék nélkülözhetetlen a szórakoztató iparban dolgozónál, az individualitás és az árral szemben úszás az újságírónál eredményez teljesítményt, de számos foglalkozás csapatmunka: az egészségügy, a politika, a sport, az erőszakszervezetek.

A dehumanizációra könnyen mondjuk, hogy helytelen, a másikkal szembeni kegyetlenkedés mindig a másik tárgyiasításával kezdődik, ugyanakkor egyes helyzetekben olyan nagy nyomás alatt lehet valaki, hogy szakszerűen és eredményesen csak akkor tudja elvégezni a feladatát, ha elvonatkoztat a másik emberi mivoltától. Gondoljunk csak a háborús helyen forgató operatőrre. De ezt teszi a kését a másik húsába vágó sebész, vagy a baleset után az emberi test darabjait összeszedő, de a katonának és a rendőrnek is dehumanizálnia kell, ha különböző mértékben is. Együttérző távolságtartásra van szüksége a klinikai pszichológusnak, a szociális munkásnak, a pedagógusnak, a hivatali ügyintézőnek (asszertív viselkedés), de olykor bármelyikünknek egy magánéleti helyzetben. Miközben tehát a dehumanizáció a legszörnyűbb tettek kiváltója, e nélkül a képesség nélkül nem boldogulhatnánk.

4.3. Összefoglalás

Az alapvető kérdés az, hogy a nyelv, mint a jelrendszer, hogyan képes a kommunikációra. A nyelv nem csupán a szóalkotás és a szóhasználat, hanem a jelentésadás és a kommunikációs helyzetek megértése is. A nyelv tehát a közösségi élet alapja, amely lehetővé teszi az emberek közötti kapcsolatokat és a közös életet. A nyelv tehát a közösségi élet alapja, amely lehetővé teszi az emberek közötti kapcsolatokat és a közös életet.

Az alapvető kérdés az, hogy a nyelv, mint a jelrendszer, hogyan képes a kommunikációra. A nyelv nem csupán a szóalkotás és a szóhasználat, hanem a jelentésadás és a kommunikációs helyzetek megértése is. A nyelv tehát a közösségi élet alapja, amely lehetővé teszi az emberek közötti kapcsolatokat és a közös életet.

Az alapvető kérdés az, hogy a nyelv, mint a jelrendszer, hogyan képes a kommunikációra. A nyelv nem csupán a szóalkotás és a szóhasználat, hanem a jelentésadás és a kommunikációs helyzetek megértése is. A nyelv tehát a közösségi élet alapja, amely lehetővé teszi az emberek közötti kapcsolatokat és a közös életet.

Az alapvető kérdés az, hogy a nyelv, mint a jelrendszer, hogyan képes a kommunikációra. A nyelv nem csupán a szóalkotás és a szóhasználat, hanem a jelentésadás és a kommunikációs helyzetek megértése is. A nyelv tehát a közösségi élet alapja, amely lehetővé teszi az emberek közötti kapcsolatokat és a közös életet.

Zsolt Péter könyve sajátos szemszögből, de logikusan felépítve tárgyalja azokat a szociálpszichológiai jelenségeket, amelyeket az alapviselkedések közé sorol. Erénye, hogy a rokontudományok – pl. etológia, szociológia, pszichológia, antropológia – nézőpontjára is épít, ezeket a bevezető előadások körében áttekinti, majd a könyv folyamán újra és újra szisztematikusan alkalmazza.

Dr. Síklaki István

ISBN 978-615-5344-49-7

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI
ÉS TANRÖVNY KIADÓ